

МІНІСТЕРСТВО ОБОРОНИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ОБОРОНИ УКРАЇНИ
ІМЕНІ ІВАНА ЧЕРНЯХОВСЬКОГО

ВІСНИК
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ ОБОРОНИ
УКРАЇНИ
5 (69) / 2022

ЗБІРНИК НАУКОВИХ ПРАЦЬ

Рекомендовано
до друку вченою радою Національного
університету оборони України
імені Івана Черняхівського
Протокол № 8 від 26 вересня 2022 р.

Засновник – Національний університету
оборони України

Виходить 6 разів на рік

Свідоцтво про державну реєстрацію збірника
КВ № 16922-5692 ПР від 15. 07. 2010 р.

Згідно наказу Міністерства освіти і науки
України 02.07.2020 № 886 збірник “Вісник
Національного університету оборони України”
включено до Переліку наукових фахових
видань України категорія «Б» у галузі
психологічні науки, спеціальність – 053

Вид видання – збірник наукових праць
Сфера розповсюдження – загальнодержавна

Вісник Національного університету
оборони України. Зб-к наук. праць. – К.:
НУОУ, 2022. – Вип. 5 (69). – 161 с.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Осьодло В. І. – доктор психологічних наук,
професор;
Воляннюк Н. Ю. – доктор психологічних
наук, професор;
Данилюк І. В. – доктор психологічних
наук, професор;
Ложкін Г. В. – доктор психологічних наук,
професор;
Помиткіна Л. В. – доктор психологічних
наук, професор;
Приходько І. І. – доктор психологічних
наук, професор;
Стасюк В. В. – доктор психологічних наук,
професор;
Гандзілевська Г. Б. – доктор психологічних
наук, доцент;
Максименко К. С. – доктор психологічних
наук, доцент;
Мілорадова Н. Е. – доктор психологічних
наук, доцент;
Траверсе Т. М. – доктор психологічних
наук, доцент;
Хміляр О. Ф. – доктор психологічних наук,
професор;
Володарська Н. Д. – кандидат
психологічних наук, старший науковий
співробітник;
Перепелюк Т. Д. – кандидат психологічних
наук, професор;
Фомич М. В. – кандидат психологічних
наук, доцент;
Бочарова О. – професор Республіка
Польща;
Богайчук В. Ж. – кандидат політичних наук,
доцент;

РЕДАКЦІЯ:

Головний редактор – **Осьодло В.**
доктор психологічних наук, професор.
Відповідальний секретар – **Богайчук В.**
кандидат політичних наук, доцент.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

Адреса редакції:

Київ-049, Повітрофлотський проспект, 30
Телефон для довідок: 271-06-23, 271-06-29
web-сайт: <http://visnyk.nuou.org.ua/>
e-mail: vesniknuou @ ukr.net

© Вісник Національного університету оборони України

MINISTRY OF DEFENSE OF UKRAINE
NATIONAL DEFENSE UNIVERSITY OF UKRAINE
NAMED AFTER IVAN CHERNIAKHOVSKYI

BULLETIN OF
NATIONAL
DEFENSE UNIVERSITY
OF UKRAINE
5 (69) / 2022

THE COLLECTION OF SCIENTIFIC
PAPERS

Approved by
The Academic Council of the National
Defense University of Ukraine named after
Ivan Cherniakhovskyi
September 26, 2022 (Minutes № 8)

Founded by the National Defense University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi
Publication frequency – six times per year
Certificate of State Registration of Collection of
Scientific Papers KB № 16922-5692 IIP from July 15,
2010

According to the Order of Ministry of Education and Science
of Ukraine 02.07.2020 № 886, the collection is included in
the List of scientific professional publications of Ukraine
category "B" in the field of psychological sciences, specialty
– 053.

Type of Publication – the Collection of Scientific Papers
Sphere of Distribution – countrywide.

**Bulletin of National Defense University of
Ukraine.** The Coll. of Sc. P. – K.: NDUU,
2022. – Issue 5 (69). – 161 p.

EDITORIAL BOARD:

V. Osyodlo – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
N. Volianiuk – Doctor of Science
(Psychology), Professor;
I. Danyiuk – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
H. Lozhkin – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
L. Pomytkina – Doctor of Science
(Psychology), Professor;
I. Prykhodko – Doctor of Science
(Psychology), Professor;
V. Stasuk – Doctor of Science (Psychology),
Professor;
H. Handzilevska – Doctor of Science
(Psychology), Assistant Professor;
K. Maksymenko – Doctor of Science
(Psychology), Assistant Professor;
N. Miloradova – Doctor of Science
(Psychology), Assistant Professor;
T. Traverse – Doctor of Science (Psychology),
Assistant Professor;
O. Khmiliar – Doctor of Science
(Psychology), Professor;
N. Volodarska – Candidates of Science
(Psychology), Senior Research;
T. Perepeliuk – Candidates of Science
(Psychology), Professor;
M. Fomych – Candidates of Science
(Psychology), Assistant Professor;
O. Bocharova – Professor, Republic of Poland;
V. Bohaichuk – Candidates of Science (Politics),
Assistant Professor;

EDITORS OFFICE:

Editor – **V. Osyodlo**,
Doctor of Science (Psychology), Professor.
Executive Secretary – **V. Bohaichuk**,
Candidates of Science (Politics), Assistant
Professor.

ISSN 2617-6858 друк
ISSN 2617-6866 он-лайн

The Address of Editorial Office:

Kiev-049, Povitroflotskii Avenue, 28
Contact telephone number: 271-06-23, 271-06-29
website: <http://visnyk.nuou.org.ua/>
e-mail: vesniknuou ukr.net

© Вісник Національного університету оборони України

ЗМІСТ

Питання психології

<i>Вахоцька І. О.</i> Різномпланова управлінська діяльність як психологічна умова розвитку зрілої особистості керівника.....	5
<i>Войтенко О. В.</i> Проблема суб'єктивного професійного благополуччя особистості у сучасній психології.....	12
<i>Заушнікова М. Ю., Скoviра О. П., Коханець А. С.</i> Особливості соціально-психологічної підтримки розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу в умовах закладу вищої освіти.....	21
<i>Іллющенко С. Ю.</i> Обґрунтування методики емпіричного дослідження рефлексивної компетентності в офіцерів Збройних Сил України.....	30
<i>Калашник І. В., Фомич М. В.</i> Особливості прояву дезадаптації емігрантів та можливості її упередження.....	39
<i>Калениченко Р. А., Коханець А. С., Берташ М. І.</i> Професійний відбір та професійний добір у профорієнтаційній роботі.....	47
<i>Клочков В. В.</i> Психологічні чинники стійкості особистості: наукові погляди.....	58
<i>Козак О. Ю.</i> Розвиток інтелектуального потенціалу студентів на початковому етапі їхньої адаптації до навчання.....	67
<i>Комар Т. В.</i> Гендерні особливості міжособистісної взаємодії студентів-психологів як передумова формування готовності до професійної діяльності.....	75
<i>Копилов С. О.</i> Психологічні засади та стратегії комунікативної поведінки в умовах екзистенційного воєнного протистояння.....	84
<i>Максименко Ю. Б., Морозова-Йоханнесен О. В.</i> Психологічні особливості особистісних змін переселенців в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії).....	90
<i>Матяш М. М., Тертична Н. А., Прудка Л. М.</i> Історія та особливості викладання психології в Україні.....	98
<i>Мозальов В. Є., Салій І. Ю.</i> Соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України в умовах збройної агресії російської федерації.....	110
<i>Ніколаєв Л. О., Руденко О. В., Ейдемiллер В. О.</i> Специфіка переживання ситуації розлучення подружжям та її корекція методом груп взаємодтримки.....	116
<i>Осьодло В. І., Сердюк Л. З., Курбатова А. О.</i> Особливості професійного становлення студентів-психологів.....	126
<i>Скрипкін О. Г.</i> Аспекти проявів негативних психологічних реакцій на реалії війни в українському суспільстві.....	135
<i>Якимчук Б. А.</i> Індивідуально-психологічні особливості суб'єктів, які демонструють різні види особистісного вибору.....	144
<i>Якимчук І. П.</i> Індивідуально-психологічні передумови та види особистісного вибору.....	151
ДО ВІДОМА АВТОРІВ	158

CONTENTS

Issues of psychology

Vakhotska I. O. Various management activities as a psychological condition of development mature personality of the manager.....	5
Voitenko E. The problem of subjective professional personal well-being in modern psychology.....	12
Zaushnikova M., Skovyra O., Kokhanets A. Features of social and psychological support development of leadership potential of the student (cadet) core collective in the conditions of the institution of higher education.....	21
Illiuschenko S. Substantiation of the methodology of empirical research of reflexive competence among officers of the armed forces of Ukraine.....	30
Kalashnik I. V., Fomych M. V. Peculiarities of manifestation of disadaptation the emigrants and the possibilities of its prevention.....	39
Kalenichenko R., Kokhanets A., Bertash M. Professional selection and professional help in professional orientation work.....	47
Klochkov V. Psychological factors of personality stability: scientific views.....	58
Kozak O. Development of intellectual potential of students at the initial stage of their adaptation to learning.....	67
Komar T. Gender characteristics of interpersonal interaction of psychology students as a prerequisite for the formation of readiness for professional activities.....	75
Kopylov S. Psychological foundations and strategy of communicative behavior in conditions of existential military confrontation.....	84
Maksimenko Y., Morozova-Yohannessen O. Psychological features of migrants personal changes in another country (on the example of Norway)	90
Matiash M., Tertychna N., Prudka L. History and features of psychology teaching in Ukraine.....	98
Mozalev V., Sali I. Social security for military personnel of the armed forces of Ukraine in the conditions of military aggression of the russian federation.....	110
Nikolaiev L., Rudenko O., Eidemillier V. The experience of going through a divorce by a couple and its alteration by means of support groups.....	116
Osodlo V., Serdiuk L., Kurbatova A. O. The features of professional formation of students-psychologists.....	126
Skrypkin O. Aspects of manifestations of negative psychological reactions to the realities of war in Ukrainian society.....	135
Yakymchuk B. A. Individual psychological characteristics of subjects, which show different types of personal choice.....	144
Yakymchuk I. Individual psychological prerequisites and types of personal choice.....	151
INFORMATION FOR AUTHORS	158

Вахоцька І. О. кандидат психологічних наук,
доцент, кафедра психології, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-1611-4059>

РІЗНОПЛАНОВА УПРАВЛІНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ЯК ПСИХОЛОГІЧНА УМОВА РОЗВИТКУ ЗРІЛОЇ ОСОБИСТОСТІ КЕРІВНИКА

Різнопланова діяльність керівника, будучи умовою, за якої актуалізація потенційних властивостей його управлінської діяльності та регулюючої функції його психіки можлива найбільшою мірою, акумулює ресурсне забезпечення його особистості, що зовні проявляється у ступені сформованості у нього власної системи взаємодій зі світом, заснованої на наперед намічених різнопланових діяльностях, об'єднаних життєвою метою, що має відносний порядок, послідовність та терміни їхнього виконання.

Ключові слова: керівник; потенційні властивості; управлінська діяльність; особистість; різнопланова діяльність.

Вступ. Важко переоцінити управлінську діяльність для підтримки високої обороноздатності української держави у різних видах збройних формувань та правоохоронних органів нашої держави, особливо в умовах організації відсічі російським загарбникам в умовах повномасштабної агресії з боку росії. Разом з тим інтереси забезпечення національної безпеки України визначають об'єктивну потребу в ефективній управлінській діяльності, яка, безумовно, має різноплановий характер і потребує від керівника як управлінця бути зрілою особистістю. Можна припустити, що різнопланова діяльність сприяє розвитку керівника як зрілої особистості у тому випадку, якщо визначається вищими соціальними та духовними мотивами, відрізняється рівноважною структурою та характеризується наявністю інтегративних зв'язків між основними структурними компонентами (трудовим, ігровим та навчальним).

Мета дослідження – обґрунтування різнопланової діяльності керівника як психологічної умови його розвитку як зрілої особистості.

Теоретичне підґрунтя. Проблема удосконалення різних аспектів професійної діяльності аналізувалася вченими і дослідниками на різних рівнях наукознавства. Особливе значення для

дисертаційного дослідження мають положення і висновки, що розкривають різні аспекти професіоналізму кадрів управління (менеджерів) (Р.Бендлер, Д.Грейсон, Д.Фуллер, Н.Коупленд, В.І. Алешенко, В.І. Барко, О.Д. Сафін та ін.), а також основні розробки щодо його діагностики і розвитку (Л.Ф. Бурлачук, Р.Б. Кеттел, К.Леонгард, А.Маслоу, Д.Сьюпер, Ф.Фидлер і ін.).

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати обговорення. Враховуючи, що діяльність і її регулюючий психічний механізм мають нескінченну безліч потенційних властивостей, що актуалізуються у нових реальних зв'язках і відносинах, різнопланова діяльність (така взаємодія зі світом, що відбувається із можливо повним охопленням нескінченно різноманітної дійсності, що відображається) є тією умовою, за якої актуалізація потенційних властивостей діяльності та регулюючої її психіки можлива найбільшою мірою. Простежується це насамперед у сфері ресурсного забезпечення зрілої особистості керівника (ресурс - засіб, до якого можна звернутися у скрутних обставинах, вихід, можливість [1]). Так, наприклад, в процесі прийняття управлінських рішень військовий керівник виконує декілька функцій:

він керує процесом вироблення рішень;

він висуває задачу для рішення, бере участь у її конкретизації;

виконує складну роботу з ухвалення рішення;

організує виконання прийнятого рішення.

При цьому до структури ресурсного забезпечення керівника входять: особистісний ресурс, професійний ресурс та власне діяльнісний ресурс.

Особистісний ресурс керівника як зрілої особистості. Основний його зміст - здатність керівника як особистості до свідомого управління власною поведінкою, що здійснюється на основі усвідомлених мотивів-цілей та принципів, серед яких домінують вищі духовні мотиви [4]. Враховуючи, що структура особистості має відносно стійку конфігурацію основних, у собі ієрархізованих мотиваційних ліній, високий рівень реалізації особистісного ресурсу передбачає свідоме управління власною поведінкою. В основі такої поведінки перебувають свідомо підпорядковані мотиви, тобто. здатність до свідомо опосередкованої поведінки (подолання своїх безпосередніх спонукань заради соціально значущих спонукань). Основний результат цієї поведінки – діялісно-продуктивне ставлення до життя – свідоме привнесення відчутного позитивного внеску у життя своїх підлеглих. Проявляється це у діялісно-продуктивному ставленні до життя, свідомому привнесенні відчутного позитивного внеску у життя очолюваного ним колективу та окремих підлеглих, тому коли керівник є зрілою особистістю - він завжди позиціонується як суб'єкт, будівельник і творець одночасно.

Виходячи із положення про те, що способом самоздійснення людини у різних сферах її життя є стратегія, С.Д. Максименко вважає, що оскільки кожен буде власне життя сам, стратегія життя є індивідуальним відкриттям кожного [6]. Людина має таке життя, яке вона збудувала сама. Принципова відмінність зрілої особистості у тому, що вона справді свідомо будує власне життя, тобто є суб'єктом, творцем власного життя, тоді як особа, що не досягла зрілості, лише використовує те,

що є у наявності (і у самому житті, і у ній самій). Стратегія керівника як зрілої особистості визначається вибором основного для нього напрямку, способу життя, виокремлення його головних цілей, етапів їхнього досягнення та підпорядкування цих етапів. Виникаючи спочатку як задум життя, як його сенс, ідеальний план, стратегія вимагає реалізації на практиці, а значить і змін, коригування відповідно до реалій життя (на практиці відбувається зіткнення із тим, що їй, стратегії, суперечить, що може відвести убік). Тому невід'ємною складовою стратегії керівника як зрілої особистості є вирішення суперечностей життєдіяльності задля досягнення життєвих цілей та планів.

Таким чином, особистісний ресурс керівника як зрілої особистості полягає у здатності ієрархізувати мотиви відповідно до тієї життєвої мети, яка полягає не стільки у тому, щоб обрати, де застосувати власні зусилля, як проявити себе, скільки у тому, щоб, вирішуючи суперечності, що виникають, самостійно визначати шляхи своєї самореалізації як управлінця, створюючи для цього умови, яких немає у наявності. Як головні мотиви діяльності керівника як зрілої особистості можна визначити: в ігровій діяльності – мотиви саморозкриття, творчості, у навчальній діяльності – самовдосконалення, у професійній діяльності – соціального привнесення.

Професійний ресурс керівника як зрілої особистості. Основний зміст - професійна діяльність презентується як інструмент (засоби) реалізації та задоволення потреб особистості, що самоактуалізується в управлінській сфері. Основний результат - професійність, що означає не стільки різноманіття і глибокі знання про різні аспекти, пов'язані із професійно-управлінською дійсністю, а також достатньо багаті сфери вмінь і навичок, скільки здатність керівника через призму професії управлінця поставитися із необхідною увагою, зацікавленістю до усього того, що є значущим для підлеглих. Здатність виявити достатньо широкі інтереси та здатність до насиченого почуттями відгуку не лише у професійній

Питання психології

сфері, а й в інших життєвих сферах лише тоді характеризує керівника як професіонала, коли він оволодів вмінням зупинити увагу на головному та віддати йому основну енергію, активність, творче ставлення.

Охарактеризуємо професійний ресурс керівника як зрілої особистості (термін «професійний» використовується у значенні «що стосується професії»). Професійний ресурс визначається розвитком того складного динамічного комплексу психічних властивостей і станів, який стимулює діяльність людини, пов'язану із набутою або тільки що обраною професією і проявляється у вибірковій пізнавальній, емоційній та вольовій активності при зустрічі із різними об'єктами та явищами навколишньої дійсності [5]. Керівник як зріла особистість потребує не стільки об'єкта (професії), скільки тих переживань, які пов'язані із його управлінською діяльністю та її результатом.

Становлення керівника як професіонала означає не лише різноманіття і глибокі знання різних аспектів, пов'язаних з його управлінською діяльністю, а також достатньо багату сферу вмінь і навичок, здатність його як особистості через призму управління поставитися із необхідною увагою, зацікавленістю до усього того, що є

значущим для колективу, який він очолює. Таким чином, керівник як зріла особистість, як будівельник власного життя усвідомлено здійснює пошук тих аспектів своєї професійної діяльності, яка дозволяє задовольняти максимально повно його потреби: і ті, що пов'язані з його управлінською діяльністю, і ті, що пов'язані із навчанням (набуттям знань, вмінь та навичок) та грою (отриманням задоволення не від результату роботи, а від самого процесу).

Власне діяльнісний ресурс керівника як зрілої особистості. Основний зміст – сформованість діяльності на попередніх етапах онтогенезу: сформовано усі види діяльності на усіх рівнях. Основний результат - формування власної системи взаємодій зі світом, заснованої на заздалегідь намічених різнопланових діяльностях, об'єднаних віддаленою спільною метою (життєвою метою), що має відносний порядок, послідовність та терміни їхнього виконання. Охарактеризуємо власне діяльнісний ресурс керівника як зрілої особистості. Людська діяльність історично не змінює своєї спільної будови, своєї «макроструктури». Аналіз структури діяльності виявляє основні елементи, детально описані В.Е. Мільманом [7] (рис. 1).

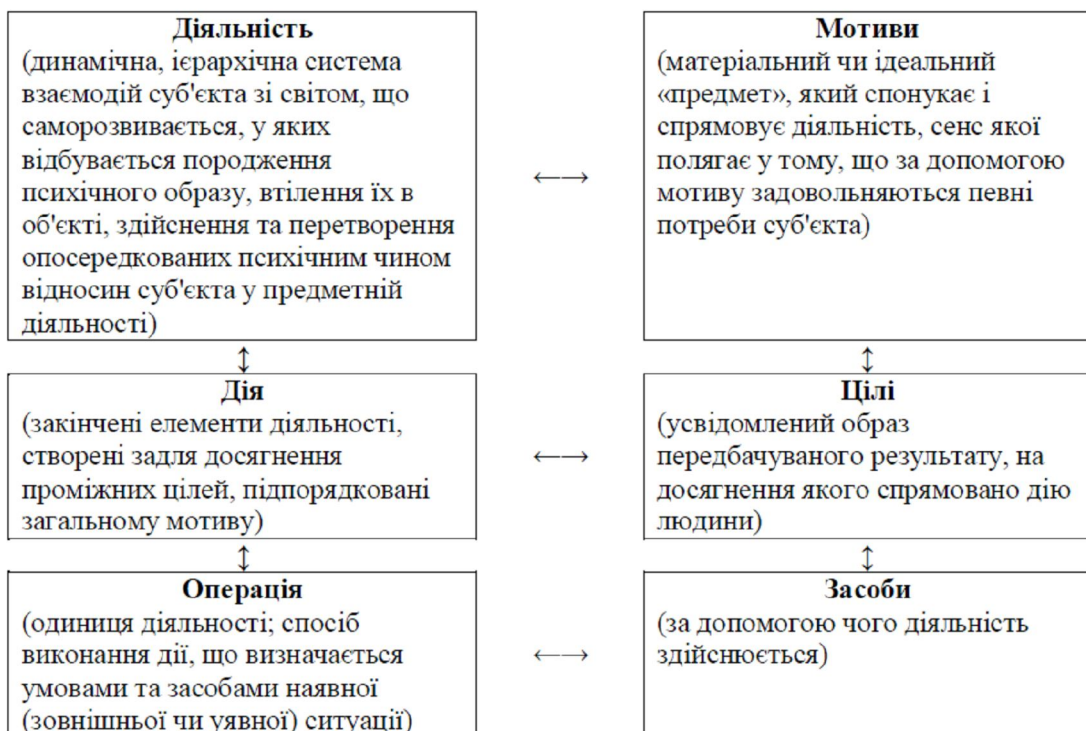

Рис. 1 – Загальна функціональна структура управлінської діяльності керівника

Питання психології

Окреме місце у структурі діяльності посідає вчинок. В.А. Роменець розглядає його як «логічний осередок психічного», як вищу форму душевно-духовної активності, наповнену для людини конкретним життєвим смислом. Вчинок - це не будь-яке, а обов'язково високоморальне, відповідальне, вільне («спонтанійне»), творче діяння. Це спосіб автентичного буття. У його повноцінному вираженні вчинок, за В.А. Роменцем, завжди є водночас і акцією духовного розвитку індивіда, й творенням моральних цінностей. Вчинок є істинною, справжньою творчістю нових форм і якостей психічного. Як зазначає сам автор: «Психологічна картина звершення вчинку починається із надання значення феноменам матеріального світу. Це – ситуація. Значення, надане феноменам, але протиставлене їм як невідповідним, є мотивацією вчинку. Акт перетворення феномена з тим, щоб він відповідав ідеальному моменту мотивації, становить сам вчинковий акт» [8, с. 16]. Четвертий компонент у структурі вчинку – післядія, головний зміст якої – «усвідомлення людиною свого вчинку і його наслідків для себе та інших. Дію завершено, але вчинок ще не завершується, зауважує В.А. Роменець» [9, с. 33–34]; на етапі післядії

«підсумок зробленого стає основою нових кроків уперед» [10, с. 570].

Ведучі мову про діяльнісний ресурс керівника як зрілої особистості, необхідно виходити із того, що в основі особистості перебувають відносини підпорядкованості людських діяльностей, за якими відкривається співвідношення мотивів. Відповідно до цього можна вважати, що для керівника як зрілої особистості усвідомлення та досягнення конкретних цілей, оволодіння засобами, операціями і діями є способом утвердження власного життя, задоволення та розвитку власних матеріальних та духовних потреб, опредмечених та трансформованих у мотивах його управлінської діяльності, які не просто усвідомлюються ним, але й усвідомлено підпорядковуються. Більш висока ступінь ієрархізації мотивів виявляється у тому, що свої дії керівник як зріла особистість приміряє до головних мотивів-цілей, вершиною яких є вищі духовні мотиви-цілі. Успішність ієрархізації мотивів у період зрілості пов'язана зі ступенем сформованості управлінської діяльності на попередніх етапах онтогенезу керівника: сформовано усі компоненти різнопланової діяльності (гра, вчення, праця) на усіх рівнях (рис. 2).

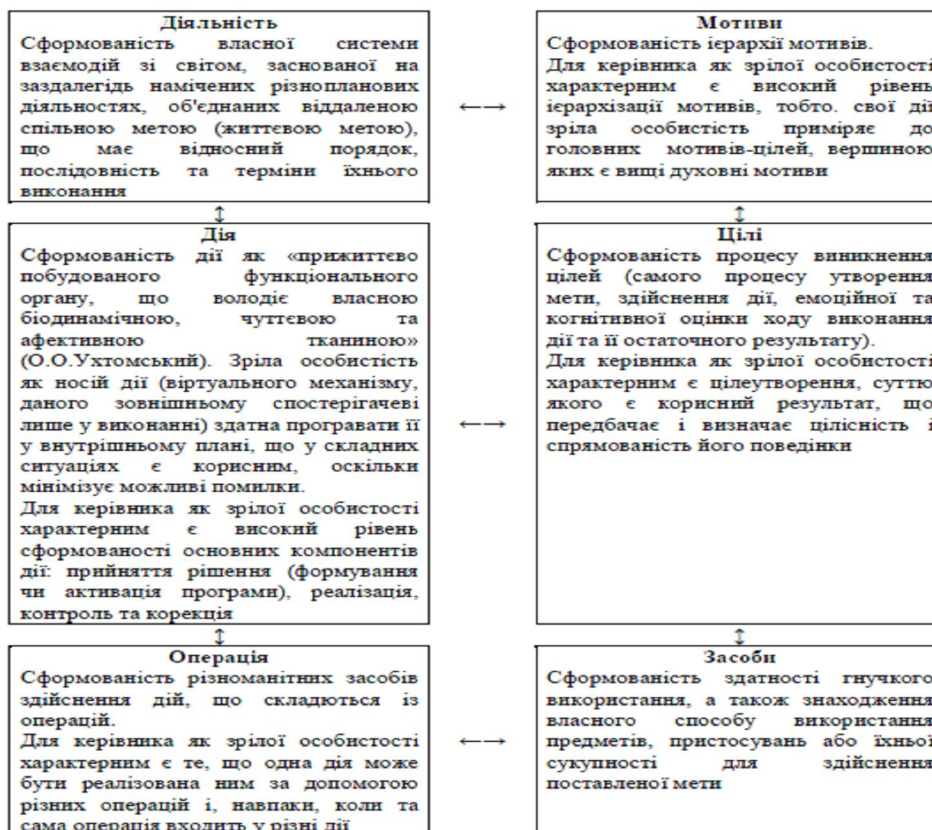

Рис. 2 - Сформованість структурних елементів управлінської діяльності керівника як зрілої особистості

Керівник як зріла особистість перебуває на такому етапі розвитку різнопланової управлінської діяльності, який можна позначити як розширення відтворення цієї діяльності. Цей етап означає, що за етапами присвоєння діяльності та її відтворення керівником як зрілою особистістю освоєно такі соціальні відносини, коли спрямованість взаємодії зі світом людей позначається як «вихід за власні межі»: Я→суспільство, а не Я←інша особа чи Я←→група. Здійснення розширення відтворення діяльності відбувається за такими напрямками: у грі (у моделюючій діяльності) - творчість, у навчанні - самовиховання, самоосвіта, самонавчання, в управлінській праці - соціально значущий результат перетворення дійсності у вигляді матеріальних або духовних цінностей.

На наступному рівні сформованості управлінської діяльності керівника як зрілу особистість характеризує «простота» процесу цілеутворення, суттю цілей є передбачений соціально корисний результат. П.Я. Гальперин визначає зрілу особистість як людину, яка вільно і свідомо обирає і ставить цілі власних дій (із врахуванням причинних відносин у предметному світі, пізнаної необхідності суспільних відносин, власного морального почуття), несе відповідальність за наслідки досконалих дій перед природою, суспільством та власною совістю [2]. На рівні здійснення дії для керівника як зрілої особистості - це не засвоєння дії, яка позиціонується як мета, а засвоєна дія, виконання якої стає потребою, мотивом, причому «внутрішня картина» дії постійно збагачується, що є неодмінною умовою підвищення не тільки його зовнішньої ефективності, але і творчого потенціалу. Керівникові як зрілій особистості властива адекватність та об'єктивність емоційної та когнітивної оцінок ходу виконання дії та її остаточного результату. Його здатність як зрілої особистості гнучко використовувати засоби, і навіть знаходити свій спосіб їхнього використання у здійсненні мети характеризує наступний рівень. Сюди належить величезне розмаїття операцій. Для керівника як зрілої особистості характерним є те, що одна дія може бути реалізована ним за допомогою різних операцій, і, навпаки, та

сама операція може входити до складу різних дій.

Крім описаних рівнів до їхнього числа включаються такі, як вміння - способи успішного виконання дії, що відповідають цілям та умовам діяльності і завжди спираються на знання, і навички - повністю автоматизовані компоненти дій, сформовані в процесі вправ; з фізіологічного боку - утворення у корі великих півкуль і функціонування стійкої системи тимчасових нервових зв'язків, що отримала назву динамічного стереотипу. Життєве значення навичок та вмінь є великим, оскільки вони полегшують фізичні та розумові зусилля в усіх видах управлінської діяльності, а також вносять у цю діяльність кожного керівника певний ритм, стійкість, створюючи при цьому умови для творчості [3]. Для керівника як зрілої особистості властивими є такі навички, які використовуються у різних аспектах його управлінської діяльності, наприклад: розумові навички - в процесі спостереження, планування, усних та письмових розрахунків, роботи з книгою тощо.

Керівника як зрілу особистість відрізняє висока значущість навчального компонента різнопланової управлінської діяльності, оскільки навички, вміння (внаслідок більшої інтенсивності у керівника як зрілої особистості навчання та оволодіння різного роду суспільно виробленими способами дій) формуються більш успішно, з одного боку, та є різноспрямованими, з іншого боку. Основні етапи формування навички для керівника як зрілої особистості відбуваються із найменшими енергетичними та часовими витратами.

Висновки. Таким чином, різнопланова управлінська діяльність керівника, будучи умовою, за якої актуалізація потенційних властивостей цієї діяльності та регулюючої функції його психіки можлива найбільшою мірою, акумулює ресурсне забезпечення його особистості, що зовні проявляється у ступені сформованості у нього власної системи взаємодій зі світом, заснованої на наперед намічених різнопланових діяльностях, об'єднаних життєвою метою, що має відносний порядок, послідовність та терміни їхнього виконання.

Питання психології

Список використаних джерел

1. Болтівець С.І. Українська психологічна термінологія: словник-довідник / укл. С.І. Болтівець, Н.В. Слободяник, М.-Л.А. Чапа, Н.В. Чепелева. К.: ДП «Інформаційно-аналітичне агентство», 2010. 302 с.
2. Гальперин П.Я. Введение в психологию: Учебное пособие для вузов. М.: Книжный Дом «Университет»; Ростов-на-Дону: Феникс, 1999. 332 с.
3. Здібності, творчість, обдарованість: теорія, методика, результати досліджень / За ред. В.О. Моляко, О.Л. Музики. Житомир: Вид-во Рута, 2006. 320 с.
4. Костюк Г.С. Навчально-виховний процес і психічний розвиток особистості: під ред. Л.М. Проколієнко К.: Радянська школа. 1989. 608 с.
5. Крягжде С.П. Психология формирования профессиональных интересов. Вильнюс, 1981. 196 с.
6. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості. К.: ТОВ «КММ», 2006. 240 с.
7. Мильман В.Э. Функциональная структура деятельности. *Вопросы психологии*. №1, 1991. С. 71-80.
8. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За ред. В.О. Татенка. К.: Либідь, 2006. С. 11–36.
9. Татенко В.О., Титаренко Т.М. Володимир Андрійович Роменець (1926–1998): життя як вчинок і подія: [Вступна стаття] // Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття : Навч. посібник. К.: Либідь, 1998. С. 7– 37.
10. Титаренко Т.М. Вчинок екзистенції // Основи психології: Підручник / За ред. О.В. Киричука, А.В. Роменця. 4-е вид., стереотип. К.: Либідь, 1999. С. 556–573.

References

1. Boltivec' S.I. (2010) *Ukrain'ne'ka psichologichna terminologija: slovnyk-dovidnyk* [Ukrainian psychological terminology: dictionary-reference] / ukl. S.I. Boltivc', N.V. Clobodjanyk, M.-L.A. Chapa, N.V. Chepeljeva. K.: DP «Informacijno-analitchne agentctvo». 302 s. (in Ukrainian)
2. Gal'perin P.Ja. (1999) *Vvedenie v psihologiju* [Introduction to psychology]: *Uchebnoe posobie dlja vuzov*. M.: Knizhnyj Dom «Universitet»; Rostov-na-Donu: Feniks. 332 s. (in Russian)
3. Zdibnosti, tvorchist', obdarovanist': teorija, metodyka, rezul'taty doslidzhen' [Abilities, creativity, giftedness: theory, methodology, research results] / Za red. V.O. Moljako, O.L. Muzyky. Zhytomyr: Vyd-vo Ruta, 2006. 320 s. (in Ukrainian)
4. Kostjuk G.S. (1989) *Navchal'no-vyhovnyj proces i psyhichnyj rozvytok osobystosti* [Educational process and mental development of personality]: pid red. L.M. Prokolijenko K.: Radjans'ka shkola. 608 s. (in Ukrainian)
5. Krjagzhde S.P. (1981) *Psihologija formirovanija professional'nyh interesov* [Psychology of formation of professional interests]. Vil'njus. 196 s. (in Russian)
6. Maksymenko S.D. (2006) *Geneza zdijsnennja osobystosti* [The genesis of the realization of personality]. K.: TOV «KMM». 240 s. (in Ukrainian)
7. Mil'man V.Je. (1991) *Funkcional'naja struktura dejatel'nosti* [Functional structure of activity]. *Voprosy psihologii*. №1. S. 71-80. (in Russian)
8. Romenec' V.A. (2006) *Vchynok i postannja kanonichnoi' psihologii'* [The act and emergence of canonical psychology] // *Ljudyna. Sub"jekt. Vchynok. Filsofsko-psihologichni studii'* / Za red. V.O. Tatenka. K.: Lybid'. S. 11–36. (in Ukrainian)
9. Tatenko V.O., Tytarenko T.M. (1998) *Volodymyr Andriyovych Romenec' (1926–1998): zhyttja jak vchynok i podija* [Volodymyr Andriyovych Romanets (1926–1998): life as an act and an event]: [Vstupna stattja] // *Romenec' V.A., Manoha I.P. Istorija psihologii' HH stolittja : Navch. posibnyk*. K.: Lybid'. S. 7– 37. (in Ukrainian)
10. Tytarenko T.M. (1999) *Vchynok ekzystencii'* [An act of existence] // *Osnovy psihologii': Pidruchnyk* / Za red. O.V. Kyrychuka, A.V. Romencja. 4-e vyd., stereotyp. K.: Lybid'. S. 556–573. (in Ukrainian)

Summary

*Vakhotska I. O. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Department of Psychology,
Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna*

VARIOUS MANAGEMENT ACTIVITIES AS A PSYCHOLOGICAL CONDITION OF DEVELOPMENT MATURE PERSONALITY OF THE MANAGER

Introduction. *The interests of ensuring the national security of Ukraine determine the objective need for effective managerial activity, which, of course, has a multifaceted nature and requires the leader as a manager to be a mature person. It can be assumed that multi-faceted activities contribute to the development of a manager as a mature personality if it is determined by higher social and spiritual motives, has a balanced structure and is characterized by the presence of integrative connections between the main structural components (work, play and learning).*

Purpose - justification of the manager's multifaceted activity as a psychological condition for his development as a mature personality.

Methods - theoretical analysis, synthesis, generalization, comparison.

Originality. *Given that activity and its regulating mental mechanism have an infinite number of potential properties that are actualized in new real connections and relationships, multifaceted activity (such an interaction with the world that takes place with a possible full coverage of an infinitely diverse reflected reality) is the condition, in which the actualization of the potential properties of the activity and its regulating psyche is possible to the greatest extent. This can be traced primarily in the field of resource provision of the mature personality of the manager. The structure of resource support for the manager's personality includes: personal resource, professional resource, and actual activity resource.*

Conclusion. *The multifaceted activity of the manager, being a condition under which the actualization of the potential properties of his management activity and the regulatory function of his psyche is possible to the greatest extent, accumulates the resource provision of his personality, which is outwardly manifested in the degree to which he has formed his own system of interactions with the world, based on pre-planned various activities, united by a life goal that has a relative order, sequence and terms of their fulfillment.*

Keywords: head; potential properties; management activity; personality; multifaceted activity.

Received/Поступила: 22.07.22.

Войтенко О. В. кандидат психологічних наук, доцент,
Державний торговельно-економічний університет
<https://orcid.org/0000-0002-9407-4574>

ПРОБЛЕМА СУБ'ЄКТИВНОГО ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ У СУЧАСНІЙ ПСИХОЛОГІЇ

Метою статті є теоретичний аналіз проблеми дослідження суб'єктивного професійного благополуччя особистості. Здійснено аналіз та систематизацію основних наукових підходів до визначення професійного благополуччя особистості, огляд різних напрямків його дослідження, аналіз сучасних і класичних моделей професійного благополуччя та їх компонентного складу, виявлено зміст і структуру досліджуваного феномену.

Ключові слова: психологічне благополуччя; суб'єктивне професійне благополуччя особистості; модель професійного благополуччя.

Вступ. Увага до проблеми професійного благополуччя особистості у значній мірі пов'язана з пошуком психологічних, ресурсів професійного та особистісного розвитку, збереження здоров'я, успішного виконання людиною професійної діяльності. Професійне благополуччя є важливою умовою працездатності особистості та її професійного довголіття.

У науковій літературі існують численні описи різних сторін благополуччя людини в професійному середовищі: громадянська поведінка (organizational citizenship behavior) (Jahangir et al., 2004), пристрасна відданість роботі (passionate commitment) (Truss et al., 2006), стан потоку (flow) (Csikszentmihalyi, 2014), задоволеність роботою (job satisfaction) (Wright & Cropanzano, 2000), залученість у робочі процеси (work engagement) (Bakker, 2011). Існуючі поняття об'єднують наявність пов'язаних з роботою позитивних установок і переживань людини, але співвіднесення даних понять досить проблематично, оскільки їх структурні елементи частково перетинаються, а визначення конструктивів даються через вказівку на суміжні поняття, що є свідченням несформованості концептуального апарату, який застосовується у цій сфері. Така багатозначність свідчить про відсутність достатньої теоретичної бази та загальноприйнятого уявлення про суб'єктивне професійне благополуччя особистості та необхідність подальших наукових пошуків.

Метою дослідження є теоретичний аналіз проблеми дослідження професійного благополуччя особистості та уточнення змісту даного поняття. Реалізація поставленої мети передбачає вирішення низки завдань: 1) аналіз та систематизація наукових підходів до визначення професійного благополуччя особистості; 2) аналіз основних моделей професійного благополуччя та їх компонентного складу; 3) огляд основних напрямків дослідження професійного благополуччя особистості.

Теоретичне підґрунтя. Теоретичну основу для дослідження професійного благополуччя закладено вивченням проблеми психологічного благополуччя особистості, інтерес до якої зберігається впродовж усієї історії розвитку психологічної науки. З античних часів простежуються дві основні парадигми дослідження благополуччя: гедоністичний підхід до трактування психологічного благополуччя виокремлює афективні переживання як його центральний компонент; евдемонічний підхід підкреслює важливість процесів самореалізації особистості для досягнення благополуччя. Аристотель одним із перших філософів зайнявся вивченням суб'єктивної моделі щастя, а його етичне вчення охоплює все, що сучасні дослідники пов'язують з психологічним благополуччям: самореалізацію, набуття сенсу існування, «потік» творчої участі в житті і позитивні емоції [1].

Об'єктом дослідження гедоністичного спрямування стала оцінка виразності

позитивних емоцій (Bradburn, 1969; Diener et al., 2003; Lyubomirsky, 2008 та ін.). Згідно цього підходу, поняття «психологічне благополуччя» дає можливість відобразити особисте сприйняття людиною свого життя, переживання нею емоційних реакцій на нього. Вводячи термін «психологічне благополуччя», Н. Бредберн бачив його структуру як співвідношення позитивного та негативного афектів, що виникають у відповідь на події зовнішнього середовища. Переважна емоція матиме вирішальне значення в тому, наскільки людина почувається щасливою і задоволеною (останні два поняття Н. Бредберн використовував як синонімічні психологічному благополуччю) [2]. Це поняття дозволяє також охарактеризувати ступінь задоволеності людини своєю діяльністю та своїм життям у цілому, і являє собою когнітивну оцінку, яка дається самою людиною якості свого життя та якості своєї діяльності [3]. Прибічники цього напряму орієнтуються на вивчення так званого «емоційного благополуччя», а саме на емоційний і когнітивно-оцінний компоненти благополуччя. Емоційне благополуччя, на думку С. Любомирські [4], є сприятливим балансом позитивних і негативних емоцій і є основним показником психологічного благополуччя особистості за умов тривалого переважаючого позитивного афекту. Когнітивне благополуччя (або задоволеність життям), згідно з Е. Дінером та ін. є когнітивною оцінкою особистістю власного життя відповідно до особистісного стандарту [3]. Однак є очевидним, що позитивні емоції і щастя не можуть бути самоціллю, і не завжди те, що підвищує задоволеність життям, сприятливо діє на особистість. Міркування про можливість відчуття наповненості життя в процесі тривалого і напруженого досягнення значимої для особистості мети створили основу для евдемонічних концепцій благополуччя.

Прихильники евдемонічного напрямку досліджень благополуччя розглядають благополуччя як показник позитивного функціонування особистості. Згідно цього підходу психологічне благополуччя пов'язане з реалізацією об'єктивно обґрунтованих потреб, що сприяють

розвитку особистості. Усі блага, яких досягає людина у своєму прагненні до саморозвитку, викликають довготривале відчуття щастя. Розробка проблеми психологічного благополуччя особистості в межах евдемонічного підходу ґрунтується на ідеях гуманістичної і екзистенційної психології, про те, що людина має вільну волю і здатна досягти психологічного благополуччя [5]. Термін «повноцінно функціонуюча особистість» був застосований Роджерсом, для позначення людей, які здатні використовувати свої здібності, реалізовувати свій потенціал і рухатися до повного пізнання себе та сфери своїх переживань [5]. М. Чиксентміхайї з'ясував, що люди відчувають більшу задоволеність життям і собою, якщо у них є можливість займатися улюбленою справою. Він назвав стан, у якому результати відповідають прагненням, здібностям та очікуванням особистості – «почуттям потоку» (flow) [6]. Особистість, що часто відчуває потік, досить часто ідентифікує себе зі «щасливою людиною».

Дослідження психологічного благополуччя в межах евдемонічного підходу також підтверджують існування таких змінних як «сене життя» та «особистісне зростання». Спираючись на поняття «повноцінно функціонуюча особистість» (К. Роджерс), «самоактуалізація» (А. Маслоу), «індивідуалізація» (К. Юнг), «воля до сенсу» (В. Франкл), «зрілість» (Г. Олпорт) [5] К. Ріфф і К. Кіз розробили варіант структури психологічного благополуччя [7], згідно якого психологічне благополуччя (PWB) визначається через самоприйняття (позитивна оцінка себе, свого життя), особистісне зростання, наявність цілей і захоплення, що надають життю смисл, позитивні взаємини з іншими, контроль за оточуючим середовищем (здатність ефективно керувати своїм життям і оточуючим середовищем) и «автономія» (самодетермінація). М. Селігман, вважав, що найбільший внесок у переживання людиною благополуччя робить осмисленість її діяльності [8]. При розгляді благополуччя у професійній сфері його головним джерелом є сене професійної діяльності, яку виконує

фахівець. Питання полягає в тому, який саме сенс стає таким джерелом.

Отже, психологічне благополуччя – це складна комплексна структура переживання суб'єктом різних аспектів його існування, у яку входять як гедоністичні (позитивні емоції, задоволеність життям), так і евдемонічні елементи (сенс життя, особистісне зростання). Серед цих аспектів особливе значення має професійна діяльність, оскільки саме з нею пов'язана значна частина життя людини. Закономірно виникають питання, як саме слід розуміти суб'єктивне професійне благополуччя особистості, чи належить воно переважно до афективних суджень щодо подій, що відбуваються в професійному житті, чи можна розглядати суб'єктивне професійне благополуччя як більш широке явище, яке включає також інші, неафективні аспекти?

Методи дослідження. Специфіка мети дослідження зумовила доцільність використання комплексу загальнонаукових теоретичних методів, зокрема аналіз, узагальнення, систематизацію та порівняння наукових даних. Матеріал дослідження зібраний на основі аналізу наукових публікацій у галузі історії психології, організаційної та економічної психології, а також поведінкових наук.

Результати і обговорення. Для позначення благополуччя людини у професійній сфері частіше за все використовується термін «професійне благополуччя» (Warr, 1990). Таке найменування є досить широким і охоплює не тільки суб'єктивну сторону благополуччя людини у професійній сфері, а й об'єктивні непсихологічні характеристики, тож потребує уточнення. Це означає, що для оцінки стану суб'єктивного благополуччя у професійної діяльності необхідно адекватно визначити компоненти цієї діяльності.

Основною проблемою у дослідженні феномену професійного благополуччя у психології є проблема концептуалізації та операціоналізації даного поняття, а також відмежування його від близьких за змістом, але не тотожних конструктів. Професійне благополуччя особистості розглядається багатьма дослідниками як багатовимірний конструкт, що містить різну кількість складових, які є вимірними, відкритими для

розвитку і ними можна керувати для підвищення ефективності професійної діяльності [7, 9, 10]. Багатовимірний підхід дозволяє більш точно оцінювати рівень професійного благополуччя працівника, аналізувати його природу, причини і наслідки. Інші дослідники розглядають професійне благополуччя як певний баланс (робочих вимог та одержаних винагород або робочих вимог та контролю), що дозволяє більш чітко пояснити механізм формування професійного благополуччя працівника (Bakker & Demerouti, 2007; Karasek, 1998 та ін.) [11, 12]. Різні підходи до визначення поняття свідчать про багатоплановість проблеми дослідження суб'єктивного благополуччя особистості у професійному середовищі.

У вітчизняній психології проблема професійного благополуччя особистості практично не вивчена, хоча має глибоке історичне коріння. Уявлення українців про професійне благополуччя були сформульовані ще у XVIII ст. Г.С. Сковородою у його концепції «сродної праці». Експериментальне дослідження різних аспектів професійного благополуччя в контексті певної професійної діяльності в Україні припадає на останні десятиліття. Можна виокремити два напрями у дослідженнях професійного благополуччя: 1) напрям, що сфокусований на негативних факторах благополуччя, таких як професійний стрес, емоційне вигорання, професійна дезадаптація, та способах їх профілактики та подолання негативних наслідків (В.М. Астахов, О.В. Бацилева, Л.І. Березовська, С.І. Болтivecь, Г.М. Дубчак, І.В. Заїка, І.В. Мостова, В.М. Корольчук, М.С. Корольчук І.В. Пузь та ін.); 2) напрям, що вивчає позитивні індикатори благополуччя: задоволеність трудовою діяльністю, роботою; захопленість роботою, професійне здоров'я, та шукає шляхи створення оптимальної моделі професійної діяльності, яка б сприяла досягненню професійного благополуччя працівників (А.В. Альошичева, Н.В. Волинець, В.В. Грандт, Т.М. Дзюба, В.М. Духневич, С.В. Карсканова, Б.Є. Пахоль, С.В. Світозарова та ін.). Однак до останнього часу кількість вітчизняних робіт по темі благополуччя людини в професійному та організаційному

Питання психології

контекстах залишається вельми незначною. Аналіз західної наукової літератури дозволяє відмітити активний інтерес до різних аспектів даної проблематики, що пов'язано з розвитком позитивної психології в останні десятиліття [8].

Дослідники намагаються зрозуміти, які механізми лежать в основі професійного благополуччя [11], як вони беруть участь в регуляції поведінки [12, 13], як це відбивається на відносинах з оточуючими і у виборі адекватних поведінкових стратегій [14]. Відбувається уточнення і операціоналізація поняття професійне благополуччя [15]. Розробляється діагностичний інструментарій для вимірювання рівня професійного благополуччя [9]. Показано вплив різноманітних об'єктивних і суб'єктивних факторів на професійне благополуччя особистості. Професійне благополуччя

пов'язане з організаційною культурою [16], а також із культурою управлінської взаємодії [17]. Фактором, що сильно підриває професійне здоров'я і почуття благополуччя були визнані плітки на робочому місці [18]. Виявлено зв'язок психологічного благополуччя з індивідуально-психологічними особливостями особистості: з професійною самореалізацією [19], з психологічною саморегуляцією [20], з позитивними внутрішніми ресурсами [21].

Огляд літератури дозволяє виділити тенденцію до створення психологічних моделей професійного благополуччя на основі загальної теоретичної бази, закладеної в моделі психологічного благополуччя К. Ріфф [7]. У нові моделі професійного благополуччя, вводяться компоненти, що відображають своєрідність певної професійної діяльності (таблиця 1).

Таблиця 1

Уявлення про професійне благополуччя

Уявлення про професійне благополуччя	Зміст	Автори
Модель П. Уорра	Професійне благополуччя визначається через чотири первинних компоненти: прагнення до зростання та розвитку, автономію, емоційне благополуччя і компетентність. Отримані за цими компонентами показники потім об'єднуються в підсумковий показник «інтегрована функціональність», що характеризує суб'єктивну сторону професійного благополуччя.	Warr P., 1990
Модель вимог до роботи-ресурсів JD-R	Процес погіршення самопочуття виникає, коли робочі вимоги виснажують фізичні та розумові ресурси працівників, що призводить до виснаження, негативного впливу на здоров'я та — зрештою — продуктивність. Мотиваційний процес викликаний великою кількістю робочих ресурсів, які стимулюють залученість до роботи або зовнішньо, через досягнення робочих цілей, або внутрішньо, через задоволення базових потреб в автономії, зв'язку та компетентності, таким чином покращуючи благополуччя і продуктивність	Bakker, A. B., & Demerouti, E. 2007
Багатовимірна модель	Професійне благополуччя, визначається через такі компоненти: емоційний (відсутність емоційного виснаження, задоволеність роботою, організаційна прихильність); когнітивний (стан когнітивних функцій працівника); поведінковий (якість міжособистісних взаємин і відсутність ознак деперсоналізації); мотиваційний (рівень автономності фахівця, прагнення до професійного зростання і розвитку, наявність усвідомлених цілей і смислів виконуваної діяльності, рівень професійної компетентності); психосоматичний (наявність або відсутність психосоматичних скарг)	Van Horn J.E., Taris T.W., Schaufeli W.B., Schreurs P.J.G., 2004
Концепція психологічного капіталу	Під позитивним психологічним капіталом маються на увазі чотири позитивні психологічні здібності: впевненість, надія, оптимізм і стійкість. Особистісні ресурси позитивно впливають на захоплення роботою та психологічне благополуччя.	Luthans, F., Avolio, B. J., Avey, J. B., & Norman, S. M. 2007
Фокусно-холістична модель	Психологічне благополуччя працівника складається з трьох фокусів: особистісний фокус, професійний фокус та	Волинець Н.В., 2020

Питання психології

	<p>організаційний фокус. Особистісний фокус психологічного благополуччя працівника містить життєві домагання, життєві досягнення, позитивність та здатність до рефлексії. У фокус професійної діяльності психологічного благополуччя включено професійну ідентичність та професійне самоставлення, професійну самодетермінацію та професійне самоздійснення. Організаційний фокус містить організаційну культуру, стратегічну спрямованість організації, позитивні відносини та стосунки в організації, успішність (задоволеність відносинами та стосунками з колегами та керівництвом, змістом роботи, умовами праці та досягненнями).</p>	
--	---	--

В одній з перших моделей, яку запропонував англійський психолог Р. Warr, професійне благополуччя розглядалося як визначена умовами і змістом роботи психологічна структура, що включає чотири первинних компонента – прагнення до зростання та розвитку, автономію, емоційне благополуччя і компетентність [9]. Отримані за цими компонентами показники потім об'єднувались в підсумковий показник «інтегрована функціональність», що характеризує суб'єктивну сторону професійного благополуччя. У цій моделі особливо підкреслюється роль емоційних переживань у досягненні професійного благополуччя. Компетентність визначається ступенем засвоєння професійних знань, умінь і навичок, є необхідною передумовою успішного виконання роботи і переживання людиною професійного благополуччя.

Пізніше на основі моделей П. Уорра [9] і К. Ріфф [7] була запропонована та перевірена багатовимірна модель професійного благополуччя, яка містила афективні, когнітивні, професійні, соціальні та психосоматичні виміри (Van Horn et al, 2004) [10]. Поява психосоматичного компонента в цій моделі є результатом емпіричних досліджень, які показали тісний взаємозв'язок між соматичними скаргами і вираженістю професійного благополуччя. Автори багатовимірної моделі показали, що найбільший внесок у досягнення професійного благополуччя вносять саме емоційні компоненти. У той же час провідними теоретиками, що займаються операціоналізацією поняття благополуччя на роботі, вважаються важливими самореалізація та особисте зростання [9].

Модель робочих вимог-ресурсів (JD-R) (Bakker & Demerouti, 2007) представляє

універсальну структуру, яка застосовується в різних професійних умовах, незалежно від конкретних особливостей місця роботи, що розглядається [11]. Згідно з моделлю JD-R фактори місця роботи можна класифікувати у дві загальні категорії: робочі вимоги та робочі ресурси. Робочі вимоги (наприклад, велике робоче навантаження, емоційні вимоги та конфлікти у стосунках) – це фізичні, психологічні, соціальні чи організаційні аспекти роботи, які вимагають від працівників тривалих фізичних та/або психологічних зусиль. Отже, вони пов'язані з певними фізіологічними та/або психологічними витратами. Робочі ресурси (наприклад, можливості для навчання та розвитку, соціальна підтримка та автономія) складають фізичні, психологічні, соціальні чи організаційні аспекти роботи, які (а) допомагають працівникам у досягненні цілей, (б) зменшують вимоги до роботи та пов'язані з цим витрати та/або (в) стимулюють особистісне зростання. Згідно з моделлю JD-R, характеристики роботи мають унікальні та незалежні зв'язки з результатами через два основні психологічні процеси. Процес погіршення самопочуття виникає, коли робочі вимоги виснажують фізичні та розумові ресурси працівників, що призводить до виснаження, негативного впливу на здоров'я та – зрештою – знижує продуктивність. Мотиваційний процес викликаний великою кількістю робочих ресурсів, які стимулюють залученість до роботи або зовнішньо, через досягнення робочих цілей, або внутрішньо, через задоволення базових потреб в автономії, позитивних зв'язках та компетентності, таким чином покращуючи професійне благополуччя і продуктивність.

Частина дослідників зосереджуються не на зовнішніх чинниках, а на особистісних характеристиках співробітників та їх ефективності. З позицій концепції психологічного капіталу Ф. Лютанса індивідуальні особливості розглядаються як ключові чинники, від яких залежать благополуччя і продуктивність співробітників (Luthans et al., 2007). Особистісні ресурси позитивно впливають на захоплення роботою та психологічне благополуччя. Високий рівень особистісних ресурсів дозволяє зберігати залученість у процес роботи навіть у важких стресових обставинах і за низької задоволеності. Також особистісні ресурси допомагають подолати організаційні стреси та сприяють адаптації до робочого середовища [23].

Згідно сучасної фокусно-холістичної моделі (Волинець, 2020) психологічне благополуччя працівника складається з трьох фокусів: особистісний фокус, професійний фокус та організаційний фокус [15]. Фокус представляє собою певну суб'єктивну реальність «Я-існування» особистості. Аналізуючи і оцінюючи власне життя, людина зазвичай здійснює порівняння у двох векторах: порівняння себе, власних досягнень з іншими людьми та певними нормами (стандартами) життя в конкретному соціальному середовищі і порівняння себе й власних здобутків у часовому проміжку (у теперішньому порівняно з минулим). Якщо людина, здійснюючи ці порівняння, оцінює зміни (зрушення, надбання, події, досвід тощо) як здебільшого позитивні, це може свідчити про переживання нею психологічного благополуччя. Фокусно-холістична модель є спробою виявити цілісний взаємозв'язок та вплив різних фокусів психологічного благополуччя на життєдіяльність працівників.

Розглянуті моделі були виведені авторами на основі теоретичного аналізу та наступної емпіричної верифікації теоретичного конструкту, тож, вони у великій мірі відображають суб'єктивне уявлення авторів про структуру благополуччя людини у професійній сфері. Тому, на нашу думку, необхідний пошук іншого шляху визначення структури

суб'єктивного професійного благополуччя особистості для мінімізації ризику когнітивних спотворень, Оскільки суб'єктивне благополуччя особистості характеризує її внутрішній стан, то емпіричні дані про зміст поняття суб'єктивного професійного благополуччя можна отримати лише від досліджуваних респондентів, аналізуючи їх уявлення про досліджуваний конструкт.

Висновки. Проведений теоретичний аналіз проблеми професійного благополуччя особистості свідчить про відсутність достатньої теоретичної бази та загальноприйнятого уявлення про суб'єктивне професійне благополуччя особистості. Різні підходи до визначення цього поняття свідчать про багатоплановість проблеми дослідження суб'єктивного благополуччя особистості у професійному середовищі. Професійне благополуччя розглядається багатьма дослідниками як багатовимірний конструкт, що містить різну кількість складових, або як баланс робочих вимог та одержаних винагород,

Аналіз основних моделей професійного благополуччя особистості та їх компонентного складу виявив відсутність універсальної моделі. Існують певні розбіжності в уявленнях дослідників щодо визначення сутності професійного благополуччя та його складових, зумовлені, насамперед, суб'єктивним характером досліджуваного конструкту. Існуючі моделі характеризуються різноманіттям структурних елементів, часто перевантажені складниками і не завжди мають зрозумілий механізм формування суб'єктивного благополуччя особистості. Це означає, що для оцінки стану суб'єктивного благополуччя у професійної діяльності необхідно адекватно визначити компоненти цієї діяльності. Тому доцільним є подальший пошук оптимальної моделі професійної діяльності, яка створює умови для досягнення професійного благополуччя, а також вивчення особистісних детермінант суб'єктивного професійного благополуччя особистості та психологічних механізмів його формування.

Список використаних джерел

1. Hall E. Aristotle's Way: How Ancient Wisdom Can Change Your Life. London: The Bodley Head, 2018. 209 p.
2. Bradburn N. The structure of psychological well-being. Chicago: Aldine, 1969. 332 p.
3. Diener E., Oishi S. & Lucas R. Personality, culture, and subjective well-being: emotional and cognitive evaluations of life. *Annual review of psychology*, 2003. № 54, P. 403–425.
4. Lyubomirsky S. The how of happiness: A scientific approach to getting the life you want. New York: Penguin Press, 2008. 366 p.
5. Hjelle L., Ziegler D. Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications, 3th ed., New York: McGraw-Hill, 1992. 603 p.
6. Csikszentmihalyi, Mihaly. Finding Flow: The Psychology of Engagement With Everyday Life. New York: Basic Books, 1998. 192 p.
7. Ryff C. & Keyes C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. № 69(4), P. 719–727.
8. Seligman M. & Csikszentmihalyi M. Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*. 2000. № 55(1), P. 5–14.
9. Warr P. How to think about and measure psychological well-being. / M. Wang, R.R. Sinclair, & L.E. Tetrick (Eds.), *Research Methods in Occupational Health Psychology: Measurement, Design and Data Analysis*. New York: Psychology Press, Routledge, 2013. P.76-90.
10. Van Horn J., Taris T., Schaufeli W. & Schreurs P. The structure of occupational well-being: A study among Dutch teachers. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2004. № 77, P. 365–375.
11. Bakker A. & Demerouti E. The job demands–resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*. 2007. № 22(3), P. 309–328.
12. Karasek R. Demand-control model : a social, emotional, and physiological approach to stress risk and active behaviour development / Stellman, J. M.(Ed.), *Encyclopaedia of Occupational Health And Safety*. Geneva : ILO, 1998. P. 34.06-34.14.
13. Войтенко О.В. Залученість персоналу організацій: основні підходи, чинники формування та практичне значення. *Вісник національного університету оборони України*. 2021. № 5(63). С. 27-35.
14. Voitenko E., Myronets S., Osodlo V., Kushnirenko K., Kalenyuchenko R. Influence of Emotional Burnout on Coping Behavior in Pedagogical Activity. *International journal of organizational leadership*. 2021. V.10. № 2, P. 183-196.
15. Волинець Н.В. Психологія особистісного благополуччя персоналу Державної прикордонної служби України : дис. ... д-ра псих.н. : 19.00.01. Київ, 2020. 543 с.
16. Boekhorst J., Hewett R., Shantz A. & Good, J. The double-edged sword of manager caring behavior: Implications for employee wellbeing. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2021. № 26(6), P. 507–521.
17. Liang L., Coulombe C., Brown D., Lian H., Hanig S., Ferris D. & Keeping L. Can two wrongs make a right? The buffering effect of retaliation on subordinate well-being following abusive supervision. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2022. № 27(1), P. 37–52.
18. Aghbolagh M.B., Ardabili F.S. and Voitenko E. Content Analysis of Gossip at Different Levels. *Organizacija*. 2021. Vol.54. no. 4. P. 306-318.
19. Glavinska O., Ovdiiyenko I., Brukhovetska O., Chausova T., Didenko M. (2020). Professional Self-Realization as a Factor in the Psychological Well-Being of Specialists of Caring Professions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*, 2020. 8 (3), 548-559.
20. Zacher H. & Rudolph C. Strength and vulnerability: Indirect effects of age on changes in occupational well-being through emotion regulation and physiological disease. *Psychology and Aging*. 2022. № 37(3), P. 357–370.
21. Luthans F., Luthans K.W., Luthans B.C., Positive psychological capital: beyond human and social capital. *Business Horizons*. 2004. Volume 47, № 1, P. 45-50,

References

1. Hall E. Aristotle's Way: How Ancient Wisdom Can Change Your Life. London: The Bodley Head, 2018. 209 p.
2. Bradburn N. The structure of psychological well-being. Chicago: Aldine, 1969. 332 p.

3. Diener E., Oishi S. & Lucas R. E. Personality, culture, and subjective well-being: emotional and cognitive evaluations of life. *Annual review of psychology*, 2003. № 54, P. 403–425.
4. Lyubomirsky S. *The how of happiness: A scientific approach to getting the life you want*. New York: Penguin Press, 2008. 366 p.
5. Hjelle L., Ziegler D. *Personality Theories: Basic Assumptions, Research, and Applications*, 3th ed., New York: McGraw-Hill, 1992. 603 p.
6. Csikszentmihalyi M. *Finding Flow: The Psychology of Engagement With Everyday Life*. New York: Basic Books, 1998. 192 p.
7. Ryff C. & Keyes C. The structure of psychological well-being revisited. *Journal of Personality and Social Psychology*. 1995. № 69(4), P. 719–727.
8. Seligman M. & Csikszentmihalyi M. Positive psychology: An introduction. *American Psychologist*. 2000. № 55(1), P. 5–14.
9. Warr P. How to think about and measure psychological well-being. / M. Wang, R.R. Sinclair, & L.E. Tetrick (Eds.), *Research Methods in Occupational Health Psychology: Measurement, Design and Data Analysis*. New York: Psychology Press, Routledge, 2013. P.76-90.
10. Van Horn, J., Taris, T., Schaufeli, W. & Schreurs, P. The structure of occupational well-being: A study among Dutch teachers. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*. 2004. № 77, P. 365–375.
11. Bakker A. & Demerouti E. The job demands–resources model: State of the art. *Journal of Managerial Psychology*. 2007. № 22(3), P. 309–328.
12. Karasek R. Demand-control model : a social, emotional, and physiological approach to stress risk and active behaviour development / Stellman, J. M.(Ed.), *Encyclopaedia of Occupational Health And Safety*. Geneva : ILO, 1998. P. 34.06-34.14.
13. Voitenko O.V. Zaluchenist personalu orhanizatsii: osnovni pidkhody, chynnyky formuvannia ta praktychne znachennia [Involvement of personnel of organizations: basic approaches, factors of formation and practical significance]. *Visnyk natsionalnoho universytetu oborony Ukrainy*. 2021. № 5(63). S. 27-35. (in Ukrainian)
14. Voitenko E., Myronets S., Osodlo V., Kushnirenko K., Kalenychenko R. Influence of Emotional Burnout on Coping Behavior in Pedagogical Activity. *International journal of organizational leadership*. 2021. V.10. № 2, P. 183-196
15. Volynets N.V. Psykholohiia osobystisnoho blahopoluchchia personalu Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby Ukrainy [Psychology of personal well-being of the personnel of the State Border Service of Ukraine] : dys. ... d-ra psykhn. : 19.00.01. Kyiv, 2020. 543 s. (in Ukrainian)
16. Boekhorst J., Hewett R., Shantz A. & Good J. The double-edged sword of manager caring behavior: Implications for employee wellbeing. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2021. № 26(6), P. 507–521.
17. Liang L., Coulombe C., Brown D., Lian H., Hanig S., Ferris D. & Keeping L. Can two wrongs make a right? The buffering effect of retaliation on subordinate well-being following abusive supervision. *Journal of Occupational Health Psychology*. 2022. № 27(1), P. 37–52.
18. Aghbolagh M.B., Ardabili F.S. and Voitenko E. Content Analysis of Gossip at Different Levels. *Organizacija*. 2021. Vol.54. no. 4. P. 306-318.
19. Glavinska O., Ovdienko I., Brukhovetska O., Chausova T., Didenko M. Professional Self-Realization as a Factor in the Psychological Well-Being of Specialists of Caring Professions. *Journal of Intellectual Disability-Diagnosis and Treatment*, 2020. 8 (3), 548-559.
20. Zacher H. & Rudolph C. Strength and vulnerability: Indirect effects of age on changes in occupational well-being through emotion regulation and physiological disease. *Psychology and Aging*. 2022. № 37(3), P. 357–370.
21. Luthans F., Luthans K.W., Luthans B.C., Positive psychological capital: beyond human and social capital. *Business Horizons*. 2004. Volume 47, № 1, P. 45-50,

Summary

Voitenko E. PhD in Psychology, Associate Professor at Department of Psychology, State university of trade and economics

THE PROBLEM OF SUBJECTIVE PROFESSIONAL PERSONAL WELL-BEING IN MODERN PSYCHOLOGY

Introduction. *The attention to the problem of professional well-being of an individual is largely connected with the search for various, including psychological, resources for professional and personal development, health preservation, and successful performance of professional activities by a person. Professional well-being is an important condition for an individual's ability to work and his professional longevity.*

Purpose. *The purpose of the study is a theoretical analysis of the problem of researching the professional well-being of an individual and clarifying the content of this concept. Realization of the set goal involves solving a number of tasks: 1) analysis and systematization of scientific approaches to determining the professional well-being of an individual; 2) analysis of the main models of professional well-being and their component composition; 3) an overview of the main areas of research into the professional well-being of an individual.*

Methods. *The specificity of the purpose of the study determined the feasibility of using a set of general scientific theoretical methods, in particular the analysis and generalization of scientific data.*

Originality. *The article attempts to analyze the most significant problems in the study of professional well-being in psychology, giving a general idea of the main methodological issues that need to be answered. The author's contribution is to generalize and systematize modern ideas about the professional well-being, as well as the mechanisms of its formation.*

Conclusion. *The conducted theoretical analysis of the problem of the professional well-being of the individual indicates the absence of a sufficient theoretical base and generally accepted idea about the subjective professional well-being of the individual. Existing models are characterized by a variety of structural elements, are often overloaded with components and do not always have a clear mechanism for the formation of the subjective well-being of an individual. Therefore, it is advisable to further search for an optimal model of professional activity that creates conditions for achieving professional well-being, as well as to study the personal determinants of the subjective professional well-being of an individual and the psychological mechanisms of its formation.*

Key words: *psychological well-being; subjective professional well-being of the individual; a model of professional well-being.*

Received/Поступила: 22.08.22.

Заушнікова М. Ю. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології, педагогіки
та соціології, Державного податкового університету
<https://orcid.org/0000-0002-9308-3559>

Сковира О. П. викладач кафедри морально-психологічного
забезпечення Інституту морально-психологічного забезпечення
Національної академії сухопутних військ
імені гетьмана Петра Сагайдачного, Львів.
<https://orcid.org/0000-0002-5515-6104>

Коханець А. С. здобувач, власник Digital маркетинг
агентства, спеціаліст з підтримки ділової репутації
в мережі Інтернет, Нью-Йорк, США
<https://orcid.org/0000-0002-7050-5616>

ОСОБЛИВОСТІ СОЦІАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНОЇ ПІДТРИМКИ РОЗВИТКУ ЛІДЕРСЬКОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТСЬКОГО (КУРСАНТСЬКОГО) ЯДРА КОЛЕКТИВУ В УМОВАХ ЗАКЛАДУ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У статті на основі аналізу наукових праць, які з'явилися в психологічній літературі, і власних досліджень з визначеної проблеми представлено шляхи соціально-психологічної підтримки розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу в умовах закладу вищої освіти.

Ключові слова: лідер; лідерський потенціал; розвиток лідерського потенціалу; студентське (курсантське) ядро колективу; розвиток лідера.

Вступ. Розвиток лідерського потенціалу молоді є актуальною проблемою для закладів вищої освіти (ЗВО), оскільки саме у студентські (курсантські) роки відбувається активне формування ціннісних орієнтацій, громадянської позиції, визначення життєвих пріоритетів молоді людини. Невід'ємною складовою кожного ЗВО є надіяльність, енергійна й активна частина студентів (курсантів), яку можна назвати ядром колективу, що має можливість самостійно приймати рішення, нести за них відповідальність, висувати та реалізовувати соціальні ініціативи, розвиваючи лідерський потенціал. Саме тому, з метою створення лідерів нової генерації, набуває актуальності проблема розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) колективу.

Мету нашої статті можна сформулювати так: на основі аналізу наукових праць, які з'явилися у психологічній літературі і власних досліджень з вказаної проблеми визначити особливості соціально-психологічної підтримки розвитку лідерського потенціалу студентського

(курсантського) ядра колективу. Завдання, які ми ставимо: показати шляхи соціально-психологічної підтримки розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу в умовах закладу вищої освіти.

Теоретичне підґрунтя. Переважна більшість дослідників впевнені, що визначальною характеристикою лідера виступає його харизма. Сутність феномену харизми як джерела М. Гантер детально проаналізував ще в 1979 році й виявив, що вона породжує його здатність здійснювати на людей сильний вплив завдяки своїм особистісним якостям і стилю керівництва. Особливості харизматичного лідерства та їх прояв в організації розглядають Дж. Конже і Р. Канунго. За словами С. Заветного, О. Пономарьова та С. Пазиніча, висока професійна компетентність у поєднанні з яскраво вираженими природними якостями людини, серед яких особливо важливу роль відіграють її комунікативні та організаторські здібності, поступово трансформуються у потребу самовираження, максимальне задоволення якої і проявляється у лідерстві.

Окрему і вкрай важливу проблематику, як з позицій теорії лідерства, так і з практичної значущості складають публікації з питань, пов'язаних з цільовою підготовкою лідерів. Вони включають можливість виявлення потенційних лідерів та розробку і послідовне використання відповідного надійного і валідного психолого-педагогічного інструментарію. Однак чи не центральне місце в цій проблематиці посідає системна організація підготовки лідерів та розвиток їхнього особистісного, насамперед, суто лідерського потенціалу [1].

Розвиток лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу передбачає цілеспрямоване створення умов, які відповідають потребам особистості та вимогам сучасного суспільства. Потрібна ефективна соціально-психологічна підтримка молоді в суспільному осередку: формування потреб, норм поведінки, здібностей, способів дії; забезпечення цілісності виховання, навчання і розвитку; підготовка до самовизначення та продуктивної діяльності.

Основними умовами розвитку лідера у студентському (курсантському) середовищі науковці вважають: забезпечення у виховному процесі можливостей для проявів лідерської поведінки, зокрема, завдяки участі в студентському (курсантському) самоврядуванні; стимулювання рефлексивного ставлення до процесу розвитку лідерських якостей і вмінь; удосконалення педагогічної компетентності викладачів і кураторів студентських груп (курсантському) з цього питання (Т. Буряк); варіативність програм формування з урахуванням індивідуальних програм самоосвіти; залучення керівників до активної пізнавальної та практичної діяльності з метою усвідомлення ними процесу управління (Л. Васильченко); урахування специфіки формування лідерських якостей студентів (курсантів) у позааудиторній діяльності; розвиток стійкої мотивації до формування якостей лідера, здійснення постійного моніторингу рівня сформованості в студентів (курсантів) лідерських якостей (А. Давлетова); здобуття

сукупності інтегрованих знань про лідерство в педагогічній діяльності; набуття практичного досвіду лідерства під час педагогічної практики (Н. Мараховська); організація цілеспрямованого процесу поступового формування управлінської компетентності з урахуванням навчальних стандартів і результат педагогічного моніторингу розвитку професійної компетентності; високий рівень педагогічної культури викладацького складу (А. Поздняков); забезпечення в навчально-виховному процесі можливостей для виявлення студентами (курсантами) ініціативи й самостійності; ігрове моделювання в педагогічному процесі способів виконання студентами (курсантами) лідерських функцій (З. Гапонюк); створення відповідного виховного простору в процесі діяльності органів студентського (курсантського) самоврядування; залучення студентів (курсантів) до роботи шкіл лідерів (Л. Шигапова); створення середовища соціальної взаємодії, сприятливого для соціального становлення особистості студента (курсанта) як суб'єкта громадської діяльності; залучення студентів (курсантів) до соціально-практичної лідерської діяльності в середовищі студентського (курсантського) громадського об'єднання (Я. Яхнін); презентація учасниками студентського самоврядування досягнутих результатів у єдиному інформаційно-комунікативному полі (О. Ступак); підвищення управлінської компетентності керівників органів студентського (курсантського) самоврядування; поступове делегування управлінських повноважень студентам (курсантам) із ядра колективу студентського (курсантського) самоврядування в організації різних видів суспільно-громадської діяльності (В. Мороз) [2, с.118-119].

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених у статті завдань використано комплекс теоретичних методів: аналіз літератури; систематизація, структурування, узагальнення отриманих результатів.

Результати і обговорення. Важливим шляхом соціально-психологічної

підтримки розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу в умовах ЗВО можна вважати *сповідання цінності лідерства в університетському середовищі*. Його пропонується досягати за рахунок розвитку лідерства-служіння як складової корпоративної культури навчального закладу; спрямування суб'єктів соціально-виховну роботу на розвиток лідерського потенціалу студентського (курсантського) активу; партнерську взаємодію між адміністрацією, викладачами та студентами (курсантами). І починати тут треба з розвитку лідерства-служіння як складової корпоративної культури ЗВО. Його ми вважаємо одним з найважливіших, адже впровадження цінностей та правил поведінки на університетському рівні та сприймання усіма суб'єктами університетського середовища потребує зробити їх складовими корпоративної культури. Корпоративною культурою є все те, заради чого люди стали членами цієї організації, їхні стосунки, норми, принципи діяльності організації [3].

Сучасні дослідники описують теорію трьох рівнів корпоративної культури: артефакти, проголошені цінності, базові уявлення; переконання і норми, символи, система свят, традицій, ритуалів; ділова етика, методи мотивації працівників, організація праці й способи контролю, стиль керівництва, шляхи вирішення конфліктів, способи прийняття рішень, комунікації; афіліація (прагнення людей до об'єднання), імідж, колективізм, якість персоналу, повага до історії [4].

Дослідник Р. Сопівник зазначає, що у науково-освітньому просторі корпоративна культура потребує наявності символіки (герб, прапор, гімн ЗВО); традицій (відзначення свят, пам'ятних дат, відвідування концертів, виставок, інших заходів); здійснення якісної професійної підготовки, створення умов для розвитку кожного студента відповідно до нахилів і обдарованості та кожного співробітника чи викладача [5].

Наступним шляхом реалізації першої соціально-педагогічної умови є

спрямування суб'єктів соціально-виховної роботи на розвиток лідерського потенціалу студентського (курсантського) активу. Під спрямуванням ми розуміємо задання певного напрямку діяльності.

Діяльність у студентському активі, нормативно-правове підкріплення участі у життєдіяльності закладу вищої освіти, сам процес навчання є стихійними механізмами лідерського становлення студентів (курсантів). Звичайно, що цьому сприяє налагодження партнерської взаємодії між адміністрацією, викладачами та студентами (курсантами). Великою є роль у цьому процесі адміністрації ЗВО та викладачів, а саме: виховання високих інтелектуально-моральних інтересів та запитів, ціннісних поглядів, орієнтацій і переконань сучасної молоді. Важливо щоб зацікавленими у розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра були співробітники закладу вищої освіти, для яких реалізація даної мети, є певним чином, функціональним обов'язком. Передусім це стосується керівництва, кураторів академічних груп та викладачів. Виконуючи соціально-виховну роботу в навчальному процесі викладач формує високі моральні якості; виховує культуру поведінки в процесі проведення усіх форм навчальних занять, активну участь у громадському житті, активну громадянську позицію, гідність, патріотизм, здоровий спосіб життя, гуманізм, духовність; залучає студентів до виступів та доповідей; застосовує особистісно орієнтований підхід до виховання студентів; використовує засоби та інтерактивні технології у проведенні аудиторної діяльності; враховує у роботі індивідуальні особливості неформальних студентських (курсантських) лідерів.

Участь студентів (курсантів) в управлінні всіма сторонами життя закладу вищої освіти є одним із ефективних шляхів розвитку в майбутніх фахівців ініціативи, відповідальності, організаторсько-управлінських якостей. Найчастіше це відбувається шляхом виконання управлінської функції студентським (курсантським) ядром. Адміністрація і студентське

самоврядування, як дві підсистеми, будують свою взаємодію на основі принципу співпраці.

Студентське (курсантське) ядро повинно мати право звертатися до адміністрації закладу вищої освіти з пропозиціями і заявами, пов'язаними з вирішенням завдань, передбачених основними напрямками його діяльності, проблемних питань студентського (курсантського) життя на засіданнях вченої ради ЗВО, членами якої є голови студентських (курсантських) рад. Це стимулює розвиток ініціативності студентів (курсантів).

Ще одним шляхом налагодження взаємодії, на думку Ю. Краценка, є надання студентському самоврядуванню ресурсів (матеріальних, фінансових, організаційних), що є однією з детермінуючих умов його ефективного функціонування [6, с. 122].

За умови сприймання студента (курсанта) адміністрацією ЗВО як активного суб'єкта не тільки в навчанні, а й в управлінні освітнім процесом та навчальним закладом студентський (курсантський) актив стане потужним лідероформуєчим інститутом, маючи усі можливості повноцінного розкриття свого потенціалу. викладач вже є певним прикладом лідера для студента. Відтак від стилю спілкування, обраного викладачем залежить успішність їх стосунків

Дослідниці у галузі соціальної педагогіки Т. Журавель, Т. Лях та О. Нікітіна, зазначають, що досягнення виховних завдань потребує комплексного систематичного підходу, наприклад, проведені лише три заняття певної тематики будуть малореалістичними та навряд чи досягнуть поставлених їх розробниками завдань. Можемо припустити, що застосування окремих форм роботи, або лише пасивних методів навчання буде неефективним для розвитку лідерського потенціалу [2].

Оптимальною формою роботи з метою економії часу та формування практичних навичок, вважається тренінг як: запланований процес модифікації (зміни) відношення, знань чи поведінкових

навичок того, хто навчається, через набуття навчального досвіду, щоб досягти ефективного виконання в одному виді діяльності або в певній галузі; багатофункціональний метод психологічного впливу на особистість, що виконує перетворювальну, коригувальну, профілактичну та адаптивну функції [7, с. 5]. Для роботи з лідерами традиційно використовують соціально-просвітницький тренінг, спрямований на навчання спеціалістів та інструкторів, які працюють з молоддю, формуванні знань, умінь та навичок, які сприятимуть усвідомленому вибору варіантів поведінки; розвиток установок на усвідомлення потреб і мотивів.

Але багато учасників тренінгів із лідерства у будь-якій сфері діяльності не готові апробувати на практиці те, що пропонується на заняттях.

У навчальному посібнику за ред. П.П. Ткачука (авторський колектив: Бойко О.В., Керницький О.М., Копаниця О.В., Луньков А.В.) «Лідерство сержанта та офіцера (психолого-педагогічний аспект)» наголошується: «Якщо ми бажаємо бути ефективними лідерами сьогодні, ми повинні змінити наші способи мислення і дій. Жорсткі теоретичні конструкції не підійдуть для побудови майбутнього у наш непростий час. Ці концепції мають бути гнучкими, щоб швидко адаптуватися до тих умов, які постійно змінюються.

Нині, у ХХІ столітті, лідерство ? не те, що ми демонструємо. Лідерство ? це те, хто ми є. Це – стан нашого розуму, тіла й душі, частина нашого повсякденного життя. Суспільство потребує дотримання особистістю загальнолюдських цінностей, культури, здорового способу життя, безпечної поведінки, турботи про сім'ю, чесності, внутрішньої гармонії, самореалізації тощо.

Яка роль лідера в групі людей у теперішній час? На нашу думку, ця роль реалізується тоді, коли вона забезпечує іншим стабільність, розвиток, успішність у майбутньому. Іншими словами, лідер створює динаміку смислового наповнення діяльності людей у певній групі. Це – відповідь на запитання: "Навіщо ми це

робимо?». Лідер не віддає розпоряджень і наказів, а допомагає людям бути самими собою у своїх переконаннях і відношеннях стосовно будь-якого процесу» [8, с. 6]

Іншою інтерактивною формою роботи спрямованою на спілкування, обмін думками, вдосконалення і розвиток знань студентів (курсантів) у різних сферах діяльності, становленню особистості може бути клуб. У науковій літературі суміжними поняття є гурток, об'єднання, секція. В основі функціонування різних клубів лежить певна зацікавленість людей, їх захоплення, покликання, закладений у них творчий потенціал. Особлива роль клубів полягає в організації інтелектуального спілкування, створення атмосфери колективізму, виробленні навичок громадської діяльності, в наданні можливості емоційної, психологічної розрядки.

Наступною організаційною формою, яка сприяє згуртуванню команди та виокремленню лідерів можемо застосовувати квест - аматорське спортивно-інтелектуальне змагання, основою якого є послідовне виконання задалегідь підготовлених завдань командами або окремими гравцями. Під час квесту команди вирішують логічні завдання, здійснюють пошук на місцевості, будують оптимальні маршрути переміщення, шукають оригінальні рішення і підказки. Після завершення чергового завдання команди переходять до виконання наступного. Перемагає команда, що виконала всі завдання швидше за інших. Квест також сприяє виробленню у студентів (курсантів) навичок планування, командної роботи, розвиває креативність, винахідливість, та виховує відповідальність за себе і групу.

Ефективною формою соціально-психологічної роботи, яка допомагає потенційним лідерам розвивати вміння приймати та відстоювати рішення є дебати – обговорення будь-якого питання, обмін думками, полеміка, суперечка, дискусія. Дебати є різновидом командної, рольової інтелектуальної гри, суть якої полягає в тому, що обрані команди аргументовано доводять тезу, запропоновану до

обговорення, а інші - опонують їм. Мета дебатів – переконати іншу сторону у достовірності викладеного. Обмін думками між двома сторонами з актуальної теми, можуть бути різними, в залежності від потреб та попиту. Під час дебатів відбувається ґрунтовне дослідження певної теми, формується вміння переконливо викладати свої погляди аудиторії, набувають розвитку ораторські уміння, пізнавальна активність, підвищується самооцінка.

Також задля розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра доцільно використовувати: круглі столи, як форму публічного обговорення чи висвітлення якихось питань, коли учасники висловлюються у визначеному порядку, маючи рівні права; майстер-клас як одну з форм передачі досвіду шляхом прямого і коментованого показу методів і прийомів роботи; ділові ігри у формі прес-конференції, брифінгу як організаційні форми, спрямовані на розширення знань, виявлення вмінь презентувати власні досягнення, вести дискусію, висловлювати і відстоювати власну точку зору, формулювати запитання і відповіді на них, робити висновки й узагальнення, проводити інтерв'ювання, вислуховувати точку зору різних груп суб'єктів та інші форми.

Ефективність розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра досягається за умови гармонійного поєднання особистого і колективного. Тому наступним шляхом реалізації другої соціально-психологічної умови є індивідуальна робота з розвитку лідерського потенціалу для студентського (курсантського) ядра.

У індивідуальній роботі можна розкрити ті властивості особистості студента (курсанта), які перешкоджають його утвердженню в ролі лідера (наприклад, пасивність, побоювання публічних самопрезентацій, відсутність риторичних здібностей, невпевненість у собі, невміння будувати дружні міжособистісні стосунки). Розмова, індивідуальна бесіда, обмін думками дозволяють поринути у внутрішній світ

студента (курсанта), допомогти йому вирішити цілий ряд особистих морально-психологічних проблем, подолати комплекси, скоригувати у бік адекватності його самооцінку, додати впевненості, сприяти самовираженню і самореалізації його творчого потенціалу.

Індивідуальний вплив на особистість студента (курсанта) чинять також доручення, головними вимогами до яких повинні бути посильність, цікавість, соціальна спрямованість. Це короткочасна епізодична праця, в процесі якої студент (курсант) набуває досвіду, засвоює зміст діяльності та необхідні, у тому числі організаторські, управлінські та лідерські навички. Доручення може бути творчим і репродуктивним та передбачає пошук шляхів виконання поставлених задач.

Також у контексті проблеми, вагомим механізмом виховного впливу ми вважаємо зустрічі з лідерами-ровесниками студентів, які вже мають певні досягнення та можуть поділитися позитивним досвідом. Таке спілкування на засадах методу «рівний-рівному» має ряд переваг: знання цінностей і вимог соціальної групи; високий ступінь довіри, рівність у взаєминах; схожий внутрішній світ, досвід, ставлення до проблеми; подібний освітній та культурний рівень; знання мови молодіжного спілкування; впевненість у собі.

Наступним шляхом стимулювання студентського активу до різних видів суспільно корисної діяльності ми визначили впровадження різних форм мотивування студентів (курсантів). Суспільно корисна спрямованість не може обмежуватись поширенням інформації та донесення важливості служіння іншим. Ефективне залучення людини до будь-якої діяльності не можливе без апелювання до її мотиваційної сфери.

Оскільки студент (курсант) як будь-яка інша людина відчуває потребу у визнанні та самоповазі наступним шляхом реалізації соціально-психологічної підтримки розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу в умовах закладу вищої освіти є заохочення суспільно корисних

студентських (курсантських) ініціатив. У соціально-психологічній діяльності з метою заохочення, зазвичай, використовуються методи підкріплення, які на думку О. Безпалько, спрямовані на стимулювання особистості до покращення чи зміни своєї поведінки, розвитку мотивації на соціально схвалені способи та види діяльності [9, с. 207]. Різновидом цієї групи методів є позитивне підкріплення - деякі приємні для людини наслідки чи результати діяльності (нагорода, успіх, схвалення, позитивна оцінка тощо), які стимулюють її до відтворення певних видів поведінки чи діяльності в подальшому.

Можемо зробити припущення, що реалізація представлених нами соціально-психологічних умов сприятиме розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу в умовах закладу вищої освіти.

Висновки. Підсумовуючи викладене вище, можна стверджувати, що студентське (курсантське) ядро колективу складають представники студентського (курсантського) самоврядування та соціально активні студенти (курсанти).

Визначено соціально-психологічні умови розвитку лідерського потенціалу студентського (курсантського) ядра колективу в умовах закладу вищої освіти та шляхи їх реалізації: сповідування цінності лідерства в університетському середовищі (розвиток лідерства-служіння як складової корпоративної культури університету; спрямування суб'єктів соціально-виховної роботи на розвиток лідерського потенціалу студентського активу; налагодження партнерської взаємодії між адміністрацією, викладачами та студентами); впровадження комплексної програми розвитку лідерського потенціалу студентського активу (розробка та впровадження низки форм соціально-педагогічної роботи з розвитку лідерського потенціалу різних груп студентського активу; індивідуальна робота з розвитку лідерського потенціалу для студентського активу); стимулювання студентського активу до різних видів суспільно корисної діяльності

Питання психології

(популяризація суспільно корисної діяльності в університетському середовищі на засадах лідерства-служіння; впровадження різних форм мотивування студентів; підтримка та заохочення суспільно корисних студентських ініціатив; співпраця зі студентами інших ВНЗ та членами різних соціальних інституцій).

Перспективними напрямками вивчення означеної проблеми можуть бути: розвиток лідерського потенціалу студентів у волонтерській діяльності; технології популяризації лідерства-служіння в освітньому просторі; формування окремих фахових компетентностей студентів на засадах лідерства-служіння.

Список використаних джерел

1. Формування лідерської позиції майбутніх інженерів у закладах вищої технічної освіти / Романовський О. Г., Гура Т. В., Резнік С. М., Панфілов Ю. І, Черкашин А. І., Костири І. В., Бондаренко В. В., за заг. ред. О. Г. Романовського. – Харків: НТУ«ХП», 2018. – 195 с.
2. Волківська Д. А. Розвиток лідерського потенціалу студентського активу в університетському середовищі: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.05 / Волківська Діана Анатоліївна. – К., 2016. – 214 с.
3. Хриков Є. М. Управління навчальним закладом: навч. посіб. / Хриков Є. М. – К.: Знання, 2006. – 365 с.
4. Кін О. М. Розвиток студентського самоврядування у вітчизняній педагогічній теорії та практиці / О. М. Кін // Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. – Х., 2008. – Вип. 33. – С. 106–112.
5. Лідер як суб'єкт формування корпоративної культури / Р. В. Сопівник // Духовність особистості. - 2013. - Вип. 4. - С. 175-182. [Електронний ресурс]. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/domtp_2013_4_22.pdf.
6. Кращенко Ю. Протиріччя розвитку студентського самоврядування / Ю. Кращенко // Вища школа. – 2011. – № 5–6. – С. 117–123.
7. Методичні рекомендації по застосуванню тренінгу у виявленні та розвитку особистісних якостей лідера / за ред. О. Романовського. – Х. : НТУ «ХП», 2000. – 23 с.
8. Бойко О.В., Керницький О.М., Копаниця О.В., Луцьков А.В. Лідерство сержанта та офіцера (психолого-педагогічний аспект): Навчальний посібник / За ред.: кан. іст. наук, професора П.П. Ткачука – Львів: ЛІСВ, 2009. – 187 с.
9. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді: теоретико-методичні основи: Монографія. – К.: Наук. світ, 2006. – 363 с.

References

1. Formuvannia liderskoi pozytsii maibutnix inzheneriv u zakladakh vyshchoi tekhnichnoi osvity [Formation of the leadership position of future engineers in institutions of higher technical education] / Romanovskyi O. H., Hura T. V., Reznik S. M., Panfilov Yu. I, Cherkashyn A. I., Kostyria I. V., Bondarenko V. V., za zah. red. O. H. Romanovskoho. – Kharkiv: NTU«KhPI», 2018. – 195 s. (in Ukrainian)
2. Volkivska D. A. Rozvytok liderskoho potentsialu studentskoho aktyvu v universytetskomu seredovyshchi: dys. ... kand. ped. nauk: 13.00.05 [Development of the leadership potential of student assets in the university environment: thesis. ... candidate ped. Sciences: 13.00.05] / Volkivska Diana Anatoliivna. – K., 2016. – 214 s. (in Ukrainian)
3. Khrykov Ye. M. Upravlinnia navchalnym zakladom: navch. posib. [Management of the educational institution: education. Manual] / Khrykov Ye. M. – K.: Znannia, 2006. – 365 s. (in Ukrainian)
4. Kin O. M. Rozvytok studentskoho samovriadvannia u vitchyzniani pedahohichnii teorii ta praktytsi [Development of student self-government in domestic pedagogical theory and practice] / O. M. Kin // Zbirnyk naukovykh prats Kharkivskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni H. S. Skovorody. – Kh., 2008. – Vyp. 33. – S. 106–112. (in Ukrainian)
5. Lider yak subiekt formuvannia korporatyvnoi kultury [The leader as a subject of corporate culture formation] / R. V. Sopivnyk // Dukhovnist osobystosti. - 2013. - Vyp. 4. - S. 175-182. [Elektronnyi resurs]. - Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/domtp_2013_4_22.pdf. (in Ukrainian)

6. Krashchenko Yu. Protyrichchia rozvytku studentskoho samovriaduvannia [Contradictions in the development of student self-government] / Yu. Krashchenko // Vyscha shkola. – 2011. – № 5–6. – S. 117–123. (in Ukrainian)

7. Metodichni rekomendatsii po zastosuvanniu treninhu u vyavlenni ta rozvytku osobystisnykh yakosti lidera [Methodical recommendations for the application of training in identifying and developing the personal qualities of a leader] / za red. O. Romanovskoho. – Kh. : NTU «KhPI», 2000. – 23 s. (in Ukrainian)

8. Boiko O.V., Kernytskyi O.M., Kopanytsia O.V., Lunkov A.V. Liderstvo serzhanta ta ofitsera (psykholoho-pedahohichni aspekt): Navchalnyi posibnyk [Sergeant and officer leadership (psychological-pedagogical aspect): Study guide] / Za red.: kan. ist. nauk, profesora P.P. Tkachuka – Lviv: LISV, 2009. – 187 s. (in Ukrainian)

9. Bezpalko O. V. Orhanizatsiia sotsialno-pedahohichnoi roboty z ditmy ta moloddu u terytorialnii hromadi: teoretyko-metodychni osnovy: Monohrafiia. [Organization of socio-pedagogical work with children and youth in the territorial community: theoretical and methodological foundations: Monograph.] – K.: Nauk. svit, 2006. – 363 s. (in Ukrainian)

Summary

Zaushnikova M. *Candidate of Psychological Sciences (Ph. D), Associate Professor of the Department Psychology, Pedagogy and Sociology, State Tax University (Irpın)*

Skovyra O. *Lecturer of the Department of Moral and Psychological Support of the National Academy of Land Forces named after Hetman Petro Sagaidachny*

Kokhanets A. *Applicant, Owner of Digital Marketing Agency, Internet Reputation Specialist*

FEATURES OF SOCIAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT DEVELOPMENT OF LEADERSHIP POTENTIAL OF THE STUDENT (CADET) CORE COLLECTIVE

IN THE CONDITIONS OF THE INSTITUTION OF HIGHER EDUCATION

Introduction. *The development of the leadership potential of young people is an urgent problem for higher education institutions (HEIs), since it is during the student (cadet) years that active formation of value orientations, civic position, and determination of life priorities of a young person takes place. The most active, energetic and active part of students (cadets), which can be called the core of the team, is an integral part of every higher education institution, which has the ability to independently make decisions, bear responsibility for them, put forward and implement social initiatives, developing leadership potential. That is why, with the aim of creating leaders of a new generation, the problem of developing the leadership potential of the student (cadet) team is becoming relevant.*

Purpose. *The purpose of our article can be formulated as follows: on the basis of the analysis of scientific works that appeared in the psychological literature and our own research on the specified problem, to determine the features of social-psychological support for the development of the leadership potential of the student (cadet) core of the team. The tasks we set: to show ways of social and psychological support for the development of the leadership potential of the student (cadet) core of the collective in the conditions of a higher education institution.*

Methods. *A set of theoretical methods was used to achieve the goal and solve the tasks set in the article: analysis of the literature; systematization, structuring, generalization of the obtained results.*

Originality. *The development of the leadership potential of the student (cadet) core of the team involves the purposeful creation of conditions that meet the needs of the individual and the requirements of modern society. Effective socio-psychological support of youth in a social center is needed: formation of needs, norms of behavior, abilities, methods of action; ensuring the integrity of education, training and development; preparation for self-determination and productive activity.*

Scientists believe that the main conditions for the development of a leader in a student (cadet) environment are: provision in the educational process of opportunities for manifestations of leadership behavior, in particular, thanks to participation in student (cadet) self-government; stimulating a reflective attitude to the process of developing leadership qualities and skills.

An important way of socio-psychological support for the development of the leadership potential of the student (cadet) core of the collective in the conditions of higher educational institutions can be considered the recognition of the value of leadership in the university environment. It is proposed to be

achieved through the development of service leadership as a component of the corporate culture of the educational institution; directing social and educational work of the subjects to the development of the leadership potential of the student (cadet) asset; partnership interaction between the administration, teachers and students (cadets).

The participation of students (cadets) in the management of all aspects of the life of a higher education institution is one of the effective ways of developing initiative, responsibility, organizational and managerial qualities in future specialists. Most often, this happens by performing the management function of the student (cadet) core. The administration and student self-government, as two subsystems, build their interaction based on the principle of cooperation.

An effective form of socio-psychological work that helps potential leaders develop the ability to make and defend decisions is debate - discussion of any issue, exchange of opinions, polemic, dispute, discussion.

Conclusions. *Summarizing the above, it can be stated that the student (cadet) core of the team consists of representatives of student (cadet) self-government and socially active students (cadets).*

The socio-psychological conditions for the development of the leadership potential of the student (cadet) core of the collective in the conditions of a higher education institution and the ways of their implementation are determined: the recognition of the value of leadership in the university environment (the development of leadership-service as a component of the corporate culture of the university; directing the subjects of social and educational work to development of the leadership potential of student assets; establishment of partnership between the administration, teachers and students); implementation of a comprehensive program for developing the leadership potential of the student body (development and implementation of a number of forms of socio-pedagogical work on the development of the leadership potential of various groups of the student body; individual work on the development of leadership potential for the student body); stimulation of student assets to various types of socially useful activities (popularization of socially useful activities in the university environment on the basis of leadership-service; implementation of various forms of student motivation; support and encouragement of socially useful student initiatives; cooperation with students of other universities and members of various social institutions).

Prospective areas of study of the specified problem can be: development of leadership potential of students in volunteer activities; technologies for popularizing leadership-service in the educational space; formation of individual professional competencies of students on the basis of leadership-service.

Key words: *leader; leadership potential; development of leadership potential; student (cadet) core of the team; development of a leader.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 10.08.22.

Іллющенко С. Ю. ад'юнкт кафедри суспільних наук,
Національний університет оборони України
імені Івана Черняхівського
<http://orcid.org/0000-0002-5963-8020>

ОБҐРУНТУВАННЯ МЕТОДИКИ ЕМПІРИЧНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ РЕФЛЕКСИВНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ В ОФІЦЕРІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ

Статтю присвячено дослідженню методів оцінювання розвиненості компонентів рефлексивної компетентності в офіцерів ЗС України у процесі військово-професійної діяльності. Обґрунтовано психодіагностичний інструментарій дослідження рівнів розвиненості психологічних компонентів рефлексивної компетентності, який відповідає вимогам надійності та валідності щодо об'єкта дослідження, визначено методичні засади розвитку компонентів рефлексивної компетентності.

Ключові слова: рефлексивна компетентність; компонент рефлексивної компетентності; метод; діагностичний інструментарій; офіцер.

Вступ. Діагностування рефлексивної компетентності є однією з актуальних проблем прикладних досліджень, зумовленою недостатньою розробленістю психологічного інструментарію для повного і достовірного діагностування різних компонентів розвитку рефлексивної компетентності, що ускладнює процес її адекватного оцінювання. Сенс діагностування рефлексивної компетентності полягає у відстеженні якісних змін суб'єкта, аналізі зібраної інформації для визначення чинників, що сприяють (перешкоджають) її розвитку, розкритті психологічних змін, що відбуваються в суб'єкті.

Метою статті є обґрунтування вибору методів оцінювання розвитку компонентів рефлексивної компетентності в офіцерів ЗС України.

Теоретичне підґрунтя. Дослідження проведено на основі праць вітчизняних і зарубіжних учених, які розробляли методики розвитку різних аспектів рефлексивної компетентності (рівня рефлексивності, сформованості рефлексії, рефлексивності мислення, комунікативного контролю, комунікативних та організаторських схильностей, готовності до саморозвитку), – О. Анісімова, О. Калашнікової, А. Карпова, В. Пономарьової, Т. Пушкар, В. Синявського, В. Стефансона,

Б. Федоришина, М. Фетискіна, М. Шнайдер та ін.

Методи дослідження: організаційні (порівняльний аналіз, комплексний метод); методи інтерпретації та виведення висновку.

Результати і обговорення. У ході дослідження розвитку рефлексивної компетентності ми застосовували різні підходи і визначили які з них найбільше сприятимуть розумінню сутності цього феномена та виявленню умов його оптимального розвитку. Кожен підхід не є ідеальним, адже, зважаючи на закони діалектики, має переваги й недоліки. Однак сукупність доцільних підходів може допомогти вирішити поставлену проблему.

Це положення стало основою для виокремлення підходів до інтерпретації проблеми розвитку рефлексивної компетентності.

Враховуючи різносторонність спектр досліджуваного явища, ми виокремили такі підходи: суб'єктно-діяльнісний, системний та суб'єктно орієнтований.

Суб'єктно-діяльнісний підхід містить ідею самодетермінації, згідно з якою здатність людини до саморегуляції та саморозвитку є її родовою якістю. Іншими словами, самодетермінація характеризується пізнанням та розвитком притаманних людині природних якостей, їх удосконаленням у діяльності, уважним

ставленням до власної життєдіяльності, здатністю свідомо обирати свій життєвий шлях та досягати намічених цілей. Розвиток рефлексивної компетентності пов'язаний із розвитком механізмів рефлексії. Щоб зрозуміти, як людина розвивається, вона має оцінювати себе з трьох рефлексивних позицій, задаючи своєму «Я» запитання: «Ким я був?», «Ким я можу стати?», «Ким я став?» [14]. Так, К. Абульханова-Славська перелічує ряд аспектів суб'єктно-діяльнісного підходу, серед яких предмета нашого дослідження стосується положення про те, що саморозвиток є модальністю, властивістю людини як суб'єкта, виражає її сутність і спосіб існування, стоїть в одному ряду з якостями самодетермінації, самовизначення та самовдосконалення. У власну концепцію саморозвитку особистості К. Абульханова-Славська закладає поняття «стратегії життя» та визначає саморозвиток особистості через пошук адекватних можливостям шляхів її реалізації, що дає змогу характеризувати саморозвиток особистості як вибір людиною власного способу життя, визначення його цілей та етапів, вирішення суперечностей, створення відповідної системи [9, 45]. Суб'єктно-діяльнісний підхід дає змогу співвідносити саморозвиток із поняттям, що конкретизує його сутність, – способом існування, способом життя. Власне, у виборі способу життя і полягає саморозвиток [3, 18].

Відповідно до принципів *системного підходу* в дослідженні рефлексивної компетентності диктують необхідність її вивчення з таких точок зору: в динаміці; за різними її аспектами (зокрема суб'єктно-особистісним, професійно-особистісним, військово-професійним), розглянутими невідривно один від одного; за структурними компонентами рефлексивної компетентності (кооперативним, комунікативним, особистісним, інтелектуальним), які також необхідно розглядати системно, оскільки за відсутності будь-якого з них формується неадекватна «Я-концепція» офіцера Збройних Сил України.

Суб'єктно орієнтований підхід, також покладений в основу нашого дослідження, дає змогу розглянути рефлексивну компетентність як інструмент легалізації життєдіяльності суб'єкта. Як зазначає В. Лепський, кожен суб'єкт рефлексує середовище, себе самого та інших суб'єктів індивідуально, інтерпретуючи та переводячи їх у власну реальність по-своєму, що є формою уявного, ідеального буття [15]. За висновками В. Лепського, суб'єктна позиція – це «рефлексивний майданчик, обладнаний мовленнєвими засобами для усвідомлення і структурування реальності самого себе та своєї діяльності» [15].

Сучасний стан науки, а особливо її гуманітарної складової, характеризується наявністю значної кількості розроблених та апробованих методик й одночасно – їх застаріванням, відносною недосконалістю. Це стосується і психології, на що вказують Б. Ломов, С. Максименко, С. Рубінштейн та багато ін. На думку багатьох наукових теоретиків, недосконалість методології є найбільш актуальною та нагальною проблемою з усіх можливих у психології. Це стосується і методології емпіричного дослідження рефлексивної компетентності офіцерів Збройних Сил України, адже компетентнісні характеристики є певними абстрактними категоріями психології, які досить складно вимірювати і розвивати [12].

Одним із варіантів вирішення методологічної проблеми експериментально-психологічних досліджень є чітка конкретизація змінних та добір оптимальних методів і методик дослідження залежно від конкретних експериментальних завдань. З огляду на це найдоцільнішим сучасним шляхом вирішення методологічної проблеми можна вважати обґрунтування емпіричного дослідження кожного психологічного експерименту.

Добираючи діагностичний інструментарій оцінювання стану розвиненості рефлексивної компетентності офіцера Збройних Сил України, ми насамперед спиралися на сформульоване нами поняття «рефлексивної

компетентності офіцера Збройних Сил України».

Рефлексивна компетентність офіцера – це інтегративна якість особистості, що має складну системну організацію, в якій поєднані, взаємодіють і взаємопроникають кооперативний, інтелектуальний, комунікативний та особистісний компоненти, ступінь сформованості яких відображає готовність офіцера ефективно провадити військово-професійну діяльність.

Рефлексивна компетентність містить такі компоненти:

комунікативний – здатність кожного комуніканта розуміти, що думають про нього інші люди, й усвідомлювати те, як його сприймає партнер по спілкуванню;

кооперативний – здатність забезпечувати проектування групової діяльності з урахуванням потреби в координації професійних позицій і групових ролей суб'єктів, а також їх співпраці;

особистісний – здатність до побудови нових образів внаслідок спілкування з іншими людьми, а також під час активної діяльності, яка реалізовується у ситуативно адекватних вчинках і виробленні ґрунтовних та адекватних знань про світ;

інтелектуальний – уміння суб'єкта виокремлювати, аналізувати і співвідносити власні дії з поточною ситуацією.

На констатувальному етапі психологічного експерименту для одержання емпіричних даних було застосовано такі методики: «Самооцінювання рівня онтогенетичної рефлексії» (за М. Фетискіним, В. Козловим, Г. Мануйловим); «Методику визначення рівня рефлексивності» А. Карпова, В. Пономарьової; «Методику визначення рівня сформованості рефлексії» О. Калашнікової; «Методику визначення рефлексивності мислення» О. Анісімова; «Методику визначення комунікативного контролю» М. Шнайдера; «Методику оцінювання комунікативних та організаторських схильностей – КОС» В. Синявського і Б. Федоришина;

методику «Q-сортування» В. Стефансона; тест на визначення рівня рефлексії міжособистісної взаємодії Т. Пушкар; анкету «Оцінювання готовності до саморозвитку» [7] для перевірки готовності офіцерів до безперервного професійного саморозвитку; бесіду, в ході якої офіцери вказували на проблеми, які виникають під час виконання військово-професійної діяльності.

Дослідно-експериментальна робота підтвердила, що такий набір методик дає змогу досягати феноменологічної близькості показників різних тестових методик та уможливорює їх порівняння. Таким чином, можна реалізувати системний підхід, в якому психодіагностичне дослідження охопить різні компоненти прояву рефлексивної компетентності: комунікативний, кооперативний, особистісний, інтелектуальний.

Для оцінювання комунікативного компонента рефлексивної компетентності використано «Методику визначення комунікативного контролю» М. Шнайдера [10] і «Методику оцінювання комунікативних та організаторських схильностей – КОС» В. Синявського і Б. Федоришина [1].

Методика визначення комунікативного контролю М. Шнайдера є психологічним інструментарієм для вивчення рівня комунікативного контролю. За М. Шнайдером, люди з високим комунікативним контролем постійно стежать за власними поведінковими проявами, добре керують власною поведінкою і контролюють її, вміло управляють своїм емоційним станом. Водночас їм складно спонтанно самовиражатися і вибудовувати свою поведінку в непередбачуваних ситуаціях. Люди з низьким комунікативним контролем безпосередні й відкриті, але оточення може їх сприймати як занадто прямолінійних та нав'язливих [10].

Діагностика комунікативного контролю є значущим показником комунікативної складової рефлексивної компетентності офіцера Збройних Сил України, оскільки від його рівня залежать

якість комунікативної взаємодії партнерів по спілкуванню та можливість усунення комунікативних бар'єрів між ними. Неправильна форма управлінської комунікації спричиняє негативні реакції учасників взаємодії: незадоволеність від належності до установи, в якій відбувається діяльність; незадоволеність від процесу роботи; виникнення інтриг та конфліктів; накопичення невисловлених образ; невизначеність відносин [8]. Високий рівень комунікативного контролю дає змогу офіцеру включитися в комунікативну діяльність як суб'єкту, який прагне реалізувати комунікативну програму, керуючи своїми емоційними проявами. Низький комунікативний контроль може перешкодити комунікативному акту ще на початку його розгортання, оскільки контингенту з таким рівнем комунікативного контролю властиві імпульсивність, нав'язливість, прямолінійність у спілкуванні.

У професійній діяльності досить часто можна спостерігати, що, незважаючи на практично однакові умови виховання, навчання, матеріального та культурного побуту, особи проявляють різні за результативністю здібності до створення міжособистісних відносин, управління групою працею, організації різних видів діяльності, зацікавлення людей змістом, процесом і результатами праці. Такі відмінності здебільшого виникають через різний рівень розвитку комунікативних та організаторських здібностей. У нашому дослідженні використано методику «Оцінювання комунікативних та організаторських схильностей – КОС» В. Синявського і Б. Федоришина, яка допомагає оцінити рівень організаторських та комунікативних здібностей, що виявляються в поведінці, міжособистісних відносинах, різних сферах діяльності, в тому числі керівництві. Методика дає змогу визначити п'ять рівнів розвитку комунікативних та організаторських здібностей [1]. Під час інтерпретації результатів дослідження за методикою слід зважати на те, що цей психологічний інструментарій виявляє лише наявний

рівень прояву комунікативних та організаторських здібностей особистості, а не виконує функції прогнозування розвитку або гальмування цих здібностей.

Розвиненість кооперативного компонента рефлексивної компетентності ми досліджували за допомогою методики «Q-сортування» В. Стефансона [1] та опитувальника для визначення рівня рефлексії міжособистісної взаємодії Т. Пушкар [11].

Потенційну цінність методики «Q-сортування» В. Стефансона визнав К. Роджерс, який широко її застосовував як один з основних дослідницьких інструментів для отримання даних про перебіг терапевтичного процесу та підтвердження факту психологічного одужання своїх пацієнтів. У дослідженні особистості ця методика є валідною, оскільки призначена для вивчення уявлень людини про себе. Методика містить 60 запитань, які відповідають трьом дихотомічним шкалам:

1) «залежність / незалежність» – дає змогу встановити наявність чи відсутність різних форм залежності в ході особистісної взаємодії (зокрема залежність від оточення, референтної групи, співрозмовника, співробітників тощо). Коли психологічна залежність сягає патологічних меж, людина втрачає здатність критично мислити, співвідносити своє життя з цінностями авторитетної особистості чи групи. У пошуках причин, чому доросла освічена людина може поступово стати тотально психологічно залежною, психологи дійшли висновку, що виникнення цього явища зумовлюють переважно такі групи чинників: а) індивідуальності (ослаблене «Я»); б) середовища (інформаційне забруднення); в) навмисного впливу (деструктивний контроль за свідомістю);

2) «товариськість / нетовариськість» – дала змогу визначити рівень сформованості вміння особистості знаходити спільну мову з іншими людьми, налагоджувати контакти, розширювати соціальне середовище, що безпосередньо впливає на самосприйняття людини, її самооцінку та самоповагу. Оскільки

товариськість є передумовою для формування позитивних відносин з оточенням, високий рівень цієї особистісної характеристики, яка виявляється у здатності до підтримання доброзичливих відносин, вказує на вищий рівень психологічного благополуччя й вираженості позитивних якостей;

3) «прийняття боротьби / неприйняття боротьби» – демонструє стратегію особистості відстоювати власні інтереси, прагнення досягти поставлених цілей. Захищаючи свої права, особистість проголошує себе самостійною, незалежною, здатною відстоювати власні інтереси і досягати вищого статусу в системі професійної діяльності [5].

Додатковим аргументом для вибору методики «Q-сортування» В. Стефансона є можливість за її допомогою з'ясувати міру відповідності (узгодженості) між Я-реальним та Я-ідеальним особистості. Відсутність значних розбіжностей між цими показниками вказуватиме на наявність адекватної та несуперечливої Я-концепції у досліджуваних осіб.

Опитувальник Т. Пушкар використано для з'ясування наявності рефлексії міжособистісної взаємодії, оцінювання ефективності власних дій у ній, сприйняття вирішення проблеми міжособистісної взаємодії як джерела розвитку. Для цього офіцерам було запропоновано провести самооцінювання рівня своєї рефлексії за 27 позиціями: здатності до аналізу власної діяльності, способів і можливості розуміння інших людей, вирішення деструктивних ситуацій, самоаналізу та самооцінювання своїх знань і вмінь у міжособистісній взаємодії тощо.

Для діагностування особистісного компонента рефлексивної компетентності використано методику «Визначення рівня рефлексивності» А. Карпова, В. Пономарьової [6] та опитувальник «Самооцінювання рівня онтогенетичної рефлексії» (за М. Фетискіним, В. Козловим, Г. Мануйловим) [2].

«Методику визначення рівня рефлексивності» А. Карпова, В. Пономарьової обрано з урахуванням

провідної ролі рефлексивних процесів та властивостей особистості у професійній діяльності офіцерів-управлінців. У дослідженнях А. Карпова було обґрунтовано високу значущість та домінуючу роль рефлексії у процесах саморегуляції (у т. ч. на вибірці управлінців) [6, 59]. Встановлено взаємопов'язаність ступеня вираженості рефлексивності й успішності управлінців у професійній взаємодії. З'ясовано, що управлінці з недостатньо розвинутою рефлексивністю (низькими показниками рефлексивності) та надмірно розвинутою рефлексивністю (максимально високими показниками рефлексивності) не здатні використовувати власні рефлексивні здібності в різних ситуаціях професійної взаємодії та менш успішні порівняно з управлінцями, що мають показники рефлексивності вище середнього. Цей діапазон показника рефлексивності А. Карпов визначив як «рефлексивний оптимум». Потрапляння показників досліджуваних офіцерів Збройних Сил України в межі «рефлексивного оптимуму» [6, 60] ми розглядали як індикатор відповідності необхідному рівню розвитку особистісного компонента рефлексивної компетентності, достатній для успішного виконання офіцерами своїх професійних обов'язків у різних ситуаціях взаємодії.

Опитувальник «Самооцінювання рівня онтогенетичної рефлексії» (за М. Фетискіним, В. Козловим, Г. Мануйловим) [2] спрямований на вивчення рівня онтогенетичної рефлексії та передбачає аналіз допущених помилок, успішного і неуспішного досвіду життєдіяльності. Відповідно до отриманих результатів виокремлюють три групи респондентів:

із низьким рівнем онтогенетичної рефлексії (повна відсутність рефлексії минулого досвіду, невміння навчатися на своїх помилках, стереотипність мислення і діяльності);

із задовільним рівнем (рефлексія зі знаком «←»), коли підсумком осмислення колишніх помилок є страх вчинення нових. За такого результату офіцер має

замислитися над тим, що його обережність не завжди гарантує життєвий успіх, а визнання минулих помилок може бути сигналом про позитивні зміни);

із достатнім рівнем (рефлексія зі знаком «+», що вказує на вміння аналізувати зроблене і рухатися вперед).

Показники розвиненості інтелектуального компонента рефлексивної компетентності ми з'ясовували за допомогою «Методики визначення рівня сформованості рефлексії» О. Калашнікової та «Методики визначення рефлексивності мислення» О. Анісімова.

Для визначення рівня сформованості рефлексії у досліджуваних осіб ми обрали «Методику визначення рівня сформованості рефлексії» О. Калашнікової [13], в якій авторка як рефлексію розуміє специфічну людську здатність зробити свої думки, емоційні стани, дії й відносини предметом спеціального власного розгляду та практичного перетворення. Для діагностування використано особистісний опитувальник, що складається з 34 питань, на які слід дати позитивну чи негативну відповідь. За кожну відповідь, що збігається з ключем, досліджувана особа отримує 1 бал, отримані бали додають.

Якщо офіцер набрав від 0 до 11 балів, це вказує на низький рівень розвитку рефлексії: офіцер замкнутий у собі, чує лише себе й жодним чином не реагує на оточення, проявляючи до інших людей емоційну холодність, не здатний контролювати власні дії та вчинки, некритичний стосовно самого себе, у своїх невдачах звинувачує усіх, крім себе, має зовнішній локус-контроль, низький рівень комунікації з колегами, недбало ставиться до свого зовнішнього вигляду, у вирішенні конфліктних ситуацій віддає перевагу суперництву або уникненню.

Якщо офіцер набрав від 12 до 22 балів, це вказує на середній рівень розвитку рефлексії: у ході взаємодії з оточенням офіцер вважає за краще судити про людей за їх вчинками та діями, його емоційні прояви здебільшого перебувають під самоконтролем, у розмові врівноважений, уважний до

співрозмовника, контролює свою поведінку час від часу, чимало своїх помилок пробачає собі, у вирішенні конфліктів віддає перевагу компромісу, у крайньому разі – суперництву.

Якщо офіцер набрав від 23 до 34 балів, це вказує на високий рівень рефлексії: офіцер стурбований не так змістовою стороною взаємодії, як особливостями його сприйняття іншими людьми, дуже гостро реагує на нюанси психологічної атмосфери в колективі, приймає їх на власний рахунок, занадто критично ставиться до себе, намагається в усьому встановити причини та наслідки, має загострену чутливість, як способи вирішення конфліктів вибирає пристосування або співпрацю, прискіпливо відноситься до своєї зовнішності.

Методику визначення рефлексивності мислення [4], розроблену О. Анісімовим, спрямовано на визначення рівня критичності мислення. Текст методики складається з восьми тверджень із п'ятьма видами можливих варіантів відповіді, кожному з яких відповідає літера або число. Для аналізу даних методики необхідно користуватися «ключем» і підрахувати бали залежно від важливості варіанта відповіді за такими критеріями: рівень рефлексивності мислення, рівень самокритичності особистості і рівень колективності особи.

Якщо офіцер набрав максимальну кількість балів за трьома критеріями, це вказує на критичність його мислення, а також високий рівень рефлексивності (зокрема сформованості індивідуальної та групової форм рефлексії мислення). Мінімальна кількість балів за цими критеріями вказує на некритичність мислення і нерозвиненість індивідуальної та колективної рефлексії мисленнєвої діяльності.

Проведений теоретико-методологічний аналіз дає змогу дійти **висновку**, що розглянутий психодіагностичний інструментарій дослідження рівнів розвиненості психологічних компонентів рефлексивної компетентності є релевантним і може бути

Питання психології

використаний для емпіричного дослідження рівнів розвитку психологічних компонентів рефлексивної компетентності та їх особливостей розвитку.

Перспективи подальших досліджень полягають у розробленні та апробації психологічного тренінгу, спрямованого на розвиток компонентів

рефлексивної компетентності офіцерів Збройних Сил України. У ході розроблення тренінгу ми плануємо враховувати результати попередньо проведеного емпіричного дослідження, яке дало змогу виявити у більшості учасників експерименту недостатню розвиненість не якогось одного компонента рефлексивної компетентності, а різних її складових.

Список використаних джерел

1. Збірник методик для діагностики психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до діяльності у складі миротворчих підрозділів : метод. посіб. / О. М. Коқун та ін. Київ : НДЦ ГП ЗСУ, 2011. 281 с.
2. Кетлер-Митницька Т. Інтернальність як чинник готовності майбутніх психологів до особистісно-професійного саморозвитку : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2020. 431 с.
3. Коқун О. М. Психологія професійного становлення сучасного фахівця : монографія. Київ : ДП "Інформ.-аналіт. агенство", 2012. 200 с.
4. Маскалева Л. А. Психолого-педагогічні умови розвитку рефлексивності майбутніх психологів : дис. ... канд. псих. наук. Київ, 2019. 218 с.
5. Носенко Е. Л., Петренко Т. М. Діагностика особистості засобами невербального спілкування. Київ : Вид-во «Освіта України», 2013. 191 с.
6. Остапенко І. В. Соціально-психологічні особливості формування рефлексивної компетентності топ-менеджерів : дис. ... канд. психол. наук : 19.00.05. Київ, 2014. 223 с.
7. Педагогічна діагностика : методичні рекомендації. URL: <http://www.ippo.edu.te.ua/index.php/2008-09-08-07-21-48/2008-09-15-11-15-38>.
8. Прищак М. Д., Лесько О. Й. Психологія управління в організації. Вінниця : Вінницький національний технічний університет, 2016. 150 с.
9. Помиткіна Л. В. Психологія прийняття особистістю стратегічних життєвих рішень : монографія. Київ : Кафедра, 2013. 381 с.
10. Психодіагностика особистості підлітка: навч. посіб. / за ред. О.Д. Кравченко, В.Ф. Моргуна. Полтава : АСМІ, 2008. 110 с.
11. Пушкар Т. М. Формування готовності майбутніх учителів філологічних спеціальностей до міжособистісної взаємодії засобами комунікативних технологій : дис. ... канд. пед. наук : 13.00.04. Житомир, 2016. 262 с.
12. Синякова К. М. Компетентнісні особливості забезпечення оптимальної професійно-кваліфікаційної структури персоналу підприємства в сучасних умовах господарювання. *Наукові праці КНТУ. Економічні науки*. 2010. Вип. 17. С. 15–20.
13. Староста В. Педагогічні дослідження : метод. матер. Ужгород : Видавництво «ФОРМ Сабоу А.М.», 2019. 32 с.
14. Фурман А. А. Психологія смисложиттєвого розвитку особистості : монографія. Тернопіль : ТНЕУ, 2017. 508 с.
15. Хайрулін О. М. Теорії гри як основа моделювання життєдіяльності суб'єкта в умовах невизначеності // Актуальні проблеми психологічної та соціальної адаптації в умовах кризового суспільства: збірник наукових праць за матеріалами Всеукраїнського науково-практичного круглого столу (24 березня 2017 року) / за заг. ред. О. Г. Льовкіної, Р. А. Калениченка. Ірпінь : Університет державної фіскальної служби України, 2017. 238 с., С. 218–231.

References

1. Zbirnyk metodyk dlia diahnostyky psykhologichnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtziv viiskovoi sluzhby za kontraktom do diialnosti u skladi myrotvorchych pidrozdiliv [A collection of methods for diagnosing the psychological readiness of military servicemen under contract to work as part of peacekeeping units]. (2011). Kyiv : NDTs HP ZSU (in Ukrainian).
2. Ketler-Mytynska, T. (2020). Internality yak chynnyk hotovnosti maibutnikh psykhologiv do osobystisno-profesiinoho samorozvytku [Internality as a factor in the readiness of future psychologists for personal and professional self-development]. *Candidate's thesis*. Kyiv (in Ukrainian).

3. Kokun, O. M. (2012). *Psykhologhiia profesiinoho stanovlennia suchasnoho fakhivtsia* [Psychology of professional development of a modern specialist]. Kyiv : DP "Inform.-analit. ahenstvo" (in Ukrainian).
4. Maskaleva, L. A. (2019). Psykhologo-pedahohichni umovy rozvytku refleksyvnosti maibutnikh psykhologiv [Psychological and pedagogical conditions for the development of reflexivity of future psychologists]. *Candidate's thesis*. Kyiv (in Ukrainian).
5. Nosenko, E. L., & Petrenko, T. M. (2013). *Diahnostyka osobystosti zasobamy neverbalnoho spilkuvannia* [Diagnosis of personality by means of non-verbal communication]. Kyiv : Vyd-vo «Osvita Ukrainy» (in Ukrainian).
6. Ostapenko, I. V. [2014]. Sotsialno-psykhologichni osoblyvosti formuvannia refleksyvnoi kompetentnosti top-menedzheriv [Socio-psychological features of formation of reflexive competence of top managers]. *Candidate's thesis*. Kyiv (in Ukrainian).
7. Pedahohichna diahnostyka : metodychni rekomendatsii [Pedagogical diagnostics: methodical recommendations]. URL: <http://www.ippo.edu.te.ua/index.php/2008-09-08-07-21-48/2008-09-15-11-15-38> (in Ukrainian).
8. Pryshchak, M. D., & Lesko, O. Y. (2016). *Psykhologhiia upravlinnia v orhanizatsii* [Psychology of management in the organization]. Vinnytsia : Vinnytskyi natsionalnyi tekhnichniy universytet (in Ukrainian).
9. Pomytkina, L. V. (2013). Psykhologhiia pryiniattia osobystistiu stratehichnykh zhyttievyykh rishen [The psychology of making strategic life decisions by an individual]. Kyiv : Kafedra (in Ukrainian).
10. Psykhodiahnostyka osobystosti pidlitka (2008). [Psychodiagnosis of adolescent personality] O.D. Kravchenko (Eds.) & V.F. Morhuna. Poltava : ASMI (in Ukrainian).
11. Pushkar, T. M. (2016). Formuvannia hotovnosti maibutnikh uchyteliv filolohichnykh spetsialnostei do mizhosobystisnoi vzaiemodii zasobamy komunikatyvnykh tekhnolohii [Formation of readiness of future teachers of philological specialties for interpersonal interaction by means of communication technologies]. *Candidate's thesis*. Zhytomyr (in Ukrainian).
12. Syniakova, K.M. (2010). Kompetentnisni osoblyvosti zabezpechennia optymalnoi profesiino-kvalifikatsiinoi struktury personalu pidpriemstva v suchasnykh umovakh hospodariuvannia [Competence features of ensuring the optimal professional and qualification structure of the company's personnel in modern economic conditions]. *Naukovi pratsi KNTU. Ekonomichni nauky*, 17, 15–20 (in Ukrainian).
13. Starosta, V. (2019). Pedahohichni doslidzhennia [Pedagogical studies]. Uzhhorod : Vydavnytstvo «FOP Sabov A.M.» (in Ukrainian).
14. Furman, A. A. (2017). Psykhologhiia smyslozhyttievoho rozvytku osobystosti [Psychology of meaningful personality development]. Ternopil : TNEU (in Ukrainian).
15. Khairulin, O. M. (2017). Teorii hry yak osnova modeliuvannia zhyttiediialnosti subiekta v umovakh nevyznachenosti [Game theories as a basis for modeling the subject's life activities in conditions of uncertainty]. In O. H. Lovkinoi (Eds.) & R. A. Kalenychnenka, *Aktualni problemy psykhologichnoi ta sotsialnoi adaptatsii v umovakh kryzovoho suspilstva: zbirnyk naukovykh prats za materialamy Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho kruhloho stolu* (pp. 218–231). Irpin : Universytet derzhavnoi fiskalnoi sluzhby Ukrainy (in Ukrainian).

Summary

Iliuschenko S. adjunct National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy

SUBSTANTIATION OF THE METHODOLOGY OF EMPIRICAL RESEARCH OF REFLEXIVE COMPETENCE AMONG OFFICERS OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE

The article is devoted to the study of methods for assessing the development of components of reflexive competence among officers of the Armed Forces of Ukraine in the process of military professional activity. The logic of the research was based on existing psychological principles, methods and forms of achieving effective professional and personal changes. The psychodiagnostic apparatus for studying the levels of development of psychological components of reflexive competence that meets the requirements of reliability and validity in relation to the object of research is substantiated, the methodological foundations for the development of components of reflexive competence are determined.

Introduction. *Diagnostics of reflective competence is one of the urgent problems of applied research. The problem is due to the fact that at the current stage, the psychological toolkit that would allow for a complete and reliable diagnosis of various components of the development of reflective*

Питання психології

competence is not sufficiently developed, thereby complicating the process of its adequate assessment. The meaning of the diagnosis of reflective competence consists in tracking the qualitative changes of the subject, analyzing the collected information in order to determine the factors that contribute to (impeding) its development, in revealing the psychological changes occurring in the subject.

Purpose: *substantiation of the choice of methods for assessing the development of reflexive competence components in officers of the Armed Forces of Ukraine.*

Methods: *organizational (comparative analysis, complex method); empirical (observation, interview, testing); methods of interpretation and conclusion.*

Conclusion: *The conducted theoretical and methodological analysis allows us to draw the following conclusions, that the considered psychodiagnostic toolkit for researching the levels of development of the psychological components of reflective competence is relevant and allows us to empirically investigate the levels of development of the psychological components of reflective competence and the peculiarities of their development.*

Prospects for further research consist in the development and approval of psychological training aimed at developing the components of reflective competence of officers of the Armed Forces of Ukraine. When developing the training, we plan to take into account the results of a previously conducted empirical study, which made it possible to identify the insufficient development of not one component of reflective competence, but of its various components, in the majority of participants of the experiment.

Key words: *reflective competence; component of reflective competence; method; diagnostic tools; officer.*

Received/Поступила: 09.08.22.

Калашник І. В. кандидат психологічних наук, доцент,
Черкаський національний університет

ім. Богдана Хмельницького

<https://orcid.org/0000-0002-3797-2378>

Фомич М. В. кандидат психологічних наук, доцент,
Черкаський інститут пожежної безпеки

імені Героїв Чорнобиля НУЦЗ України

<https://orcid.org/0000-0003-1253-2656>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОЯВУ ДЕЗАДАПТАЦІЇ ЕМІГРАНТІВ ТА МОЖЛИВОСТІ ЇЇ УПЕРЕДЖЕННЯ

Стаття присвячена огляду наукових концепцій проблеми адаптації емігрантів до проживання в іншій країні. Розкрито поняття «емігрант», «міграція», «імміграція» та окреслено їх сутність. Представлено характеристики «соціальної адаптації» та «соціальної дезадаптації» емігранта, її фази та чинники. Визначено категорії суб'єктів, що найбільш складно адаптуються в еміграції, серед яких люди похилого віку та підлітки. Проаналізовано основні психологічні проблеми суб'єктів, що знаходяться в еміграції, до яких відносяться: ментальні або культурні труднощі; адаптація у нових умовах життя; втрата емоційних зв'язків. З'ясовано, що суттєву роль в адаптації емігранта відіграють такі чинники як: комунікативність, вмотивованість, цілеспрямованість, наполегливість, самоконтроль, стійкість до нервових перенапружень тощо. Для процесу адаптації характерні полярності від швидкої адаптації до зниження емоційного тону і глибокої депресії, яка може виявлятися у залежностях (алкоголізм, наркоманія, ігроманія тощо), психічних розладах та соматичних захворюваннях. Доведено ефективність використання методу активного соціально-психологічного навчання у контексті адаптації емігрантів до нового середовища. Шляхом здійснення аналізу несвідомих тенденцій психіки (інфантильні тенденції, тенденція до психологічної смерті та психологічної імпотенції) суб'єкт стає більш адаптованим до плінних умов життя. Встановлено, що групова діяльність, яка спрямована на з'ясування глибинно-психологічних передумов труднощів адаптації емігранта, сприяє виявленню неусвідомлюваних проблем, які загострюються у кризовій ситуації та створюють виникнення дезадаптивних форм поведінки.

Ключові слова: емігрант; міграція; соціальна адаптація; соціальна дезадаптація; несвідоме; психологічна імпотенція; психологічна смерть; алкоголізм; наркоманія; ігроманія.

Вступ. Питання еміграції не втрачає своєї актуальності багато років. Еміграційні процеси для українського народу є звичайним явищем, яке прослідковується протягом століть, що й окреслює українців як одну із найрозселеніших націй у світі. В еміграції перебувала велика чисельність видатних українців як: П. Орлик, М. Драгоманов, М. Грушевський, П. Скоропадський, Д. Донцов та інші діячі української культури. В еміграції створювалось та створюються багаточисельні наукові та творчі доробки як самими емігрантами, так і їх нащадками, що, на жаль, є малодослідженими. Детермінанти явища психологічної адаптації в еміграції є недостатньо розкритими, хоча у науковій літературі піднято багато питань з

проблеми «психологічної готовності до еміграції», «адаптації в умовах еміграції», «депресії в еміграції», «збереження національної ідентичності в еміграції» тощо. Для даних досліджень характерна вибірковість окреслених феноменів та відсутність єдиного погляду на питання психологічної адаптації.

Мета. Здійснити теоретичний аналіз-огляд сучасної наукової, навчальної, методичної літератури, а також дисертаційних досліджень з питань дезадаптації в еміграції. Представлена стаття покликана теоретично узагальнити та розкрити питання адаптації в еміграції, її передумови, та окреслити наслідки дезадаптації. До таких наслідків відносяться: депресії в їх різних виявах, так званий «алкоголізм емігрантів» та інші

різноманітні види залежностей, психологічні проблеми, пов'язані із розлученнями та втратою емоційних зв'язків з рідними тощо.

Теоретичне підґрунтя. Проблема еміграції досліджена такими вченими (С. Гурієва, Г. Зборовський, Е. Широкова, О. Михалюк, Ю. Платонов та інші), закордонними дослідниками (Л. Блюм, С. Вільперт, К. Гінзбург, Б. Доревенд, А. Кроплей, Е. Лейер, Г. Талінос, Е. Хамберг) та інші. Дослідження вчених характеризуються неоднорідністю та висвітлюють лише часткові питання еміграції. Вченими стверджується, що у нинішньому суспільстві (пострадянських країн) склалось загалом негативне ставлення до еміграції: демографічна криза; феномен «соціального сирітства», негативний образ злиденного заробітчанина за кордоном, тощо. Відстоюється думка, що такий образ зустрічається нерідко та змушує емігрантів розривати соціальні зв'язки, а з часом і втрачати національну ідентичність.

Як стверджується у наукових джерелах, еміграція, зокрема, українців, є певний поведінковий стереотип, який складався протягом великого проміжку часу та сформував певну готовність суб'єктів до переселення. Спробуємо розкрити поняття: «емігрант», «міграція», «іміграція», «рееміграція». Емігрант – «особа, що переселилася в іншу країну з різних причин (економічних, політичних, релігійних)» [13, с. 248].

Термін «міграція» у словнику окреслено як «переміщення або переселення, та являє собою складне суспільне явище, яке відрізняється значними масштабами і різноманітністю»... «переміщення працездатного населення, викликане причинами економічного характеру». Іміграція – «в'їзд у країну на постійне або тимчасове, як правило, довготривале проживання з іншої країни». Еміграція – «виїзд з країни на постійне або тимчасове, але тривале проживання в іншій країні». Рееміграція – «повернення емігрантів на батьківщину до постійного місця проживання» [13, с. 432]. Отже, вище

окреслені поняття характеризують зміни у життєдіяльності суб'єкта або групи. Такі зміни можуть відбуватися на різноманітних засадах, зокрема: переселенці, які переїжджають на постійне місце проживання; особи, що працюють за контрактом; нелегальні іммігранти. Даних осіб об'єднує низка факторів, серед яких: економічна, політична нестабільність, прагнення до змін, особисті причини тощо. Емігруючи чи від'їжджаючи на певний час (залишаючи близьких та друзів, помешкання), покладаються сподівання на певні позитивні зміни. Як наслідок, суб'єкт іноді не усвідомлює, наскільки складним може бути процес адаптації, особливо, якщо не приділяти уваги власному психічному здоров'ю. Наслідками невдалої адаптації можуть бути такі прояви, як: психічні та соматичні захворювання, різноманітні залежності (алкогольна, наркотична, ігрова), розлучення тощо.

Результати і обговорення. У науковій літературі визначають поняття «соціальної адаптації» як: «приспособлення індивіда до умов соціального середовища, формування адекватної системи відносин із соціальними об'єктами, рольова пластичність поведінки, інтеграція особистості у соціальні групи, діяльність щодо освоєння стабільних соціальних умов, прийняття норм і цінностей нового соціального середовища, форм соціальної взаємодії» [6, с. 501]. Отже, процес взаємодії особистості й середовища полягає в пошуку й використанні суб'єктом адекватних способів задоволення власних потреб, шляхом підлатування під суспільні норми, традиції, та загальні вимоги суспільства. Загалом у проблемі адаптації в еміграції питання алкоголізму, розлучень і суїцидальної поведінки постають дуже гостро.

Емігрантський алкоголізм, соціальна, психологічна та громадська ізоляція, почуття самотності, втрата соціального статусу пов'язані із професійною та соціальною невлаштованістю емігрантів. Найчастіше це особистості, які мали у себе на батьківщині високий соціальний,

професійний, матеріальний статус, втрата якого породжує відчуття «психологічної смерті». Така «психологічна смерть» знаходить вияв у відчутті втрати надії на краще життя, самореалізацію, безпорадність і безглуздість існування, втраті смаку до життя тощо. Вище окреслені переживання можуть зумовити виникнення деструктивних тенденцій, адже суб'єкт знаходиться у постійній ситуації напруги.

Проблема адаптації емігрантів була піднята у наукових пошуках Л. Л. Рибаківського, Л. А. Шайгерова, А. С. Шурупова. Цей процес науковці окреслили як: «пристосування суб'єкта до мінливих умов середовища»... «вид взаємодії особистості або соціальної групи з соціальним середовищем, у ході якої узгоджуються їх взаємні вимоги та очікування» [6, 10, 11]. Дослідники визначають такі основні форми соціальної адаптації емігранта: прогресивна – характеризується загальним підвищенням життєдіяльності індивідів; ідіоадаптація – вимушена чи імпульсивна зміна сфери діяльності; регресивна – характеризується загальним зниженням енергії життєдіяльності [9]. Таким чином, для процесу адаптації характерна різна полярність від прогресивної швидкої адаптації до умов, що змінилися, та зниження емоційного тону і депресивної позиції. Проведений аналіз наукових досліджень у контексті проблеми адаптації дозволяє зауважити, що визначено велику кількість форм, видів адаптації та її наслідкових явищ для суб'єкта еміграції. Важливий внесок до проблеми адаптації емігрантів здійснено Н. Фрейнкман-Хрустальновою, Т. Стефаненко, О. Михалюк, Ю. Платоновим та іншими. Т. Стефаненко, Н. Фрейнкман-Хрустальова, пишуть, що одним з важливих внутрішніх чинників дезадаптації емігранта є культурний шок, який відчуває індивід на початкових етапах адаптації. Така дезадаптація може виявлятися у явищах маргіналізації, аномії, різних психоматологіях тощо.

У контексті представленої праці цінним є розуміння адаптації в еміграції

Н. Фрейнкман-Хрустальновою, яка визначає такі її наступні фази. Першою фазою визначено «ейфоричну» або «медовий місяць», під час якої не відбувається ніякої зміни активності суб'єкта, а виявляється задіяною лише емоційна сфера психіки, що й зумовлює споглядально-пасивний настрій. Такий настрій триває від декількох днів до декількох місяців, залежно від індивідуально-типологічних особливостей емігранта. Зазначимо, що така фаза є необхідною передумовою адаптації, особливо якщо культурна різниця є досить великою. Як, наприклад, еміграція із Європи до Америки. Наступною фазою, за Н. Фрейнкман-Хрустальновою, є «туристична», що передбачає осмислення зовнішнього боку ситуації, побудова її образу і подальше включення цього образу в цілісні уявлення суб'єкта про себе і оточення» [9, с. 54]. Тобто, у цей період відбувається побудова картини «Я у цьому світі», коли емігрант намагається уявити в іншій країні себе, свою діяльність та життя. Далі йде «орієнтаційна» фаза, коли емігрант змушений розбиратися не тільки в зовнішньому, а й у внутрішньо бюрократичному, соціально-політичному, економічному влаштуванні нового суспільства. На цій стадії відбувається постійне подолання стресу, який викликаний різноманітними проблемними ситуаціями розриву між бажаним і дійсним. Долання цієї фази є важливим для суб'єкта, адже вона передує «кризі». Від успішного проходження цього етапу залежить «критична фаза», що відзначається вразливістю, як фізіологічною так і психологічною. Дослідниця наголошує, що на цьому етапі людина найбільш вразлива для соматичних і психічних хвороб. Наступною та не менш важливою фазою є «депресивна», яку переживають всі емігранти, незалежно від рівня успішності подолання труднощів попередніх фаз, а її тривалість залежить від цілого ряду об'єктивних і суб'єктивних факторів.

Останньою є фаза «дії», що настає після депресивної та залежить у першу чергу від ступеня активності особистості

та її соціальної адаптованості. Така фаза властива емігрантам з низьким рівнем когнітивної та мотиваційної ригідності та адекватним рівнем домагань [9]. Отже, визначені дослідницею фази адаптації емігранта до новітнього середовища є досить змістовними, але сутність деяких етапів представлена не досить широко. Вагомими у контексті адаптаційних процесів, на наше переконання, є усі представлені стадії, але особливо небезпечними, та такою, що потребує підтримки, є критична та депресивна фази. Такі фази можуть тривати великий проміжок часу, що негативно відображається на життєдіяльності суб'єкта еміграції. О. Михалюк, Ю. Платонова наголошують, що адаптація неможлива без асиміляції, яка передбачає втрату власної мови, культури і самосвідомості представниками народу, які знаходяться у середовищі іншого народу. Засвоєння етнічною меншістю взірців і норм домінуючої культури передбачають втрату своїх власних культурних звичаїв.

Така асиміляція передбачає тривалість, адже перше покоління емігрантів, як правило, зберігає традиції власного народу. Дослідники визначають такі етапи адаптації емігрантів: цілеспрямований конформізм (мігранти знають, як діяти у новому середовищі але внутрішньо не визнають систему цінностей нового середовища і дотримуються старої системи); взаємна толерантність (взаємна толерантність до цінностей і форм поведінки кожної зі сторін мігранта та середовища, в яке він потрапив); акомодация (характеризується вчинками із боку емігранта); асиміляція (повне пристосування, при якому індивід повністю відмовляється від своїх колишніх цінностей, приймає систему цінностей нового середовища) [див.: 8]. Отже, наведені вище форми адаптації емігранта є досить інформативними у контексті розвитку толерантності, гнучкості тощо.

Зазначимо, що процес асиміляції, про який заявлено вище, передбачає повне злиття та інтеграцію емігранта, але такий

процес, за результатами нашого дослідження, відбувається не завжди швидко. Як приклад, слугують національні квартали у великих містах, таких, як: Нью-Йорк, Мюнхен (Український, Польський, Італійський, Китайський та ін.) квартали або райони, де емігранти не знають мови країни проживання поколіннями. Така нездатність до інтеграції зумовлює низький рівень розвитку людей та їх нездатність підтримувати необхідний рівень життя в еміграції. Низько кваліфікована робота через мовний бар'єр, складнощі у інтеграції у навчальному середовищі, обмеження спілкування власним національним колом призводить до створення певного вакууму, з якого вийти емігранту з роками все складніше.

У науковій літературі також подане пояснення такого феномену як «дезадаптація в еміграції» та визначено ряд суб'єктивних особливостей, що сприяють адаптації. Так, Т. Стефаненко до важливих суб'єктивних факторів адаптації відносить: високий комунікативний потенціал особистості як суб'єкта спілкування; наявність інтелектуально-вольового комплексу, що передбачає здатність до навчання, критичність мислення, готовність до зміни ходу індивідуального розвитку, цілеспрямованість, наполегливість, відповідальність, дисциплінованість, самоконтроль; стійкість до нервово-психічних перевантажень, саморегуляція станів у праці, високий рівень працездатності та життєздатності [7]. Близької позиції дотримується Н. Палагіна: вчена зазначає, що психологічна адаптація – це пристосування людини як соціальної істоти до норм, умов, принципів, етикету у суспільстві. Адаптація виступає показником стану людини, що відображає його можливості виконувати певні психологічні функції, як: адекватне сприйняття навколишньої дійсності і власного організму; адекватна система відносин і спілкування з оточуючими; здатність до праці, навчання, до організації дозвілля та відпочинку; мінливість (адаптивність) поведінки відповідно до рольових очікувань інших

[5]. Перелічені вище фактори адаптивності особистості відіграють майже провідну роль, адже психологічна адаптивність полягає у лабільності, гнучкості особистості.

Вагому роль в адаптації відіграє уміння суб'єкта еміграції пристосуватися до емоційно складних, іноді травмуючих ситуацій, як: кардинальна зміна діяльності (з директора підприємства на доглядальницю чи прибиральницю тощо); тимчасове розлучення з родиною (залишаються діти, чоловік, батьки); самота (відсутність друзів та обмежене спілкування з близькими); погані умови проживання (як правило, перші місяці еміграції можуть передбачати життя не в комфортних умовах) тощо.

Н. Фрейнкман-Хрустальова, Н. Новіков, А. Мілославова, І. Стефаненко визначають категорії адаптивності особистостей, що також є цінним. Індивідуальні відмінності, серед яких є вік. Більш швидко адаптуються маленькі діти дошкільного віку. Чим дорослішим є школяр, тим складнішим для нього є процес адаптації, оскільки вони повинні у всьому бути схожим на своїх однолітків (зовнішність, манери, мова). Найважчим цей процес є для літніх людей, які, за переконанням дослідників, не здатні адаптуватися, адже їм немає необхідності засвоювати культуру і мову. Н. Фрейнкман-Хрустальова, А. Новіков, базуючись на проведених дослідженнях, стверджують, що жінки мають більше проблем у процесі адаптації, ніж чоловіки. Освіта, за їх переконанням також впливає на успішність адаптації, успішніше адаптується молодь, інтелектуальні та освічені люди [див.: 12]. Так, Г. Тріандіс вважає, що «когнітивно складні індивіди» зазвичай встановлюють більш коротку соціальну дистанцію між собою і представниками інших культур. Особи авторитарні, ригідні, не толерантні до невизначеності менш ефективно оволодівають новими соціальними нормами, цінностями та мовою. Таким чином, важливий є наголос дослідників на тому, що вагому роль відіграє вік особистості та її загальний когнітивний

розвиток. Вагомості набувають умови, в які потрапляє емігрант, як то: мовне середовище, оточення та рівень психологічного комфорту, особистісне налаштування на зміни тощо.

Ряд дослідників Г. Безюльова, І. Стефаненко визначають різні форми або способи адаптації емігранта. Так, Г. Безюльова визначає такі форми адаптації: «закрита – це компенсаційна адаптація: протидія врівноваження, нейтралізація; відкрита – це модифікаційна адаптація: виживання, засвоєння, освоєння»...«найбільш «оптимальним» варіантом адаптації є проміжні варіанти, де індивід зберігає власне «я», інтегруючись при тому у нове суспільство» [5, с. 45]. Л. Філіпс твердить, що адаптованість емігранта виявляється двома способами. Перший спосіб передбачає прийняття соціальних норм і ефективного пристосування до тих соціальних очікувань, з якими зустрічається людина у відповідності зі своїми віком і статтю. У другому, більш специфічному сенсі, адаптація не зводиться просто до прийняття соціальних норм, а це означає гнучкість і ефективність при зустрічі з новими і потенційно небезпечними умовами, характеризуючи здатність індивіда надавати подіям бажаний для себе напрямок, тобто успішно використовувати створені умови для здійснення своїх цілей і прагнень [8]. Отже, спробуємо визначити основні психологічні фактори, що впливають на труднощі адаптації емігранта у новій країні проживання та їх можливі наслідки для психіки особистості.

Основні психологічні проблеми суб'єктів, що знаходяться в еміграції: ментальна або культурна різниця є серйозним психологічним бар'єром, особливо для тих людей, які вперше приїхали до країни еміграції. Мовний бар'єр, особливості спілкування тощо, це може бути першим психологічним фактором, який призводить до нерозуміння та емоційної дестабілізації. Саме в цей період емігрант пасивно спостерігає, вивчає оточуюче середовище. У цей період відбувається порівняння і з минулим життям, традиціями, та іноді

виникають думки про неправильний вибір й повернення додому. На цьому етапі майже не відбувається загострення особистісних проблем, але перші труднощі можуть провокувати емоційну нестабільність. Особи, які мають різні види залежностей, можуть «тераптуватися» тютюнокурінням або алкоголем. Для середньостатистичного Українця такий процес може виявитися складним та іноді психологічно травмуючим. Нерозуміння, а іноді неприйняття того фактору, що емігрант рідко може претендувати на рівноцінну роботу (адже аналогічний фах може бути відсутній, чи потрібно довести свою компетентність та почати працювати з нищого ланцюга тощо) здатен психологічно травмувати людину.

Як демонструють чисельні наукові дослідження, проблема дезадаптації в еміграції як соціальне явище має глибинно-психологічні витoki, пов'язані з несвідомою сферою психіки суб'єкта. Актуалізація таких несвідомих аспектів, як інфантильні тенденції, тенденція до психологічної смерті та психологічної імпотенції може викликати конфліктність у стосунках з оточуючими, почуття неповноцінності, відчуття приниженості, меншовартості, безперспективності життя, відсутності нових життєвих перспектив, орієнтирів, відчуття, розчарованості, апатії, ригідності, програмованість поведінки, скептичне ставлення до майбутнього, бажання повернення у минуле, соціальне відчуження, депресію та суїцид.

Метод активного соціально-психологічного навчання (АСПН), розроблений професором, академіком НАПН України Т. Яценко [13] та розвинутий послідовниками [1-3] в ракурсі психодинамічної теорії має високу психокорекційну спроможність у контексті дослідження глибинно-психологічних аспектів психіки суб'єкта еміграції, тому застосування глибинних методів пізнання є актуальним.

Така робота може здійснюватися як у групі, так і з окремим суб'єктом, що потребує допомоги. За умов групової роботи важливим для глибинно-психологічного пізнання є забезпечення умов свободи поведінки учасників групи.

Психокорекційна робота у групі зорієнтована на з'ясування глибинно-психологічних передумов труднощів спілкування, які породжені особистісною проблемою суб'єкта. Особистісна проблема не усвідомлюється суб'єктом та зумовлює виникнення дезадаптації суб'єкта, яка загострюється у кризовій ситуації та виявляється у відчутті внутрішньої дисгармонії, безвиході, безперспективності, відчуття самотності тощо.

Висновки. Таким чином, використання методу АСПН у роботі із особами, що змінюють місце проживання та переживають дезадаптацію, може бути ефективним, адже дозволяє об'єктивувати глибинні чинники. Психотерапевтична процедура полягає в зосередженні уваги на системних характеристиках психіки, особистісних програмах людини, які проявляються в тенденціях її поведінки. Своєчасна допомога суб'єкту, що полягає у виявленні дезадаптивних тенденцій, дозволяє їх об'єктивувати та спрямувати психіку суб'єкта у бік конструктивних дій. Такі дії виявляються у прийнятті іншої культури та людей з їх особливостями, позитивному налаштуванні на успіх та долаання труднощів, розуміння особливостей життя інших людей та прагнення адаптуватися, збереження власної культури тощо.

Усвідомлення власних проблем забезпечує особистісно-конструктивні зміни суб'єкта, що знаходиться в кризовій ситуації, підвищення його адаптивності у будь-яких життєвих ситуаціях. Суб'єкт, обтяжений деструктивними тенденціями до психологічної імпотенції та смерті, неусвідомлювано спрямовує свою активність на руйнування стосунків з оточенням. На поведінковому рівні це має вияв у агресивності, відчутті неповноцінності, самотності, депресивності тощо. Психокорекційний процес покликаний згармонізувати особистість, розкрити канали лібідо через виявлення суперечливих тенденцій психіки. Способи або форми адаптації в еміграції відіграють одну із провідних ролей у житті емігранта, хоча залежать від ряду особистісних особливостей, фізіологічних показників, минулого життя людини. Від таких особливостей залежить

Питання психології

психологічне благополуччя особистості в еміграції, швидкість проходження кризових етапів. Ригідність особистості, конфліктність, залежність від думки оточуючих може призвести до психічного нездоров'я людини, її дезадаптованості тощо.

Список використаних джерел

1. Аврамченко С. М. Архетипна символіка у процесі пізнання внутрішньої суперечливості психіки: навч. посіб. / С. М. Аврамченко, І. В. Євтушенко Н. В. Сивопляс. – Слов'янськ: ПП «Канцлер», 2007. – 224 с.
2. Бабенко К. А. Взаємозв'язок механізмів символізації змісту несвідомого (на матеріалі психоаналізу комплексу тематичних психомалюнків): автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – К., 2007. – 20 с.
3. Бондаревська Л. Л. Переживання у структуруванні системних характеристик підсвідомого (на матеріалі АСПН): автореф. дис. ... канд. психол. наук: 19.00.07. – Івано-Франківськ, 2007. – 20 с.
4. Землякова Т. Емоційний фактор в структурі процесу адаптації: автореф. дис. ... канд. психол. наук. – Київ., 1996. – 16 с.
5. Палагіна Н. С. Специфика психологической помощи вынужденным мигрантам в процессе их психологической адаптации / Н. С. Палагіна // Журнал прикладной психологии. – 2006. – № 6-2. – С. 50-52.
6. Рыбаковский Л. Л. Миграционный потенциал. Понятие и критерии оценки / Л. Л. Рыбаковский // СОЦИС. – 2009. – № 2. – С. 29 – 36.
7. Стефаненко Т. Г. Методы подготовки в межкультурном взаимодействии / Т. Г. Стефаненко, Е. И. Шлягина, С. Н. Ениколопов // Методы этнопсихологического исследования, 1993. – С. 55.
8. Тюття Л. Т. Соціальна робота: теорія і практика / Л. Т. Тюття, І. Б. Іванова. – К. : ВМУРОЛ «Україна», 2004. – 408 с.
9. Фрейнкман-Хрусталева Н. С. Эмиграция и эмигранты: История и психология / Н. С. Фрейнкман-Хрусталева, А. И. Новиков. – Киев, 1995. – С. 111-148.
10. Шайгерова Л. А. Психология идентичности личности в ситуации вынужденной миграции : дис. ... канд. психол. наук., 2002. – 15 с.
11. Шурупова А. С. Адаптация и приживаемость мигрантов / А. С. Шурупова // СОЦИС. – 2006. – № 6. – С. 44-56.
12. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник / В. Б. Шапар. – Харків, Прапор, 2007. – 640 с.
13. Яценко Т. С. Теорія і практика групової психокорекції: активне соціально-психологічне навчання : навч. посіб. / Т. С. Яценко. – Київ, 2004. – 679 с.
14. Яковлева А. М. Сучасний тлумачний словник української мови : 55 000 слів / А. М. Яковлева, Т. М. Афонська. – Харків, 2018. – 670 с.

References

1. Avramchenko S. M. (2007) Arkhetypna symbolika u protsesi piznannia vnutrishnoi superechlyvosti psyhiky [Archetypal symbolism in the process of learning the internal contradictions of the psyche]: navch. posib. / S. M. Avramchenko, I. V. Yevtushenko N. V. Syvopliias. – Sloviansk: PP «Kantsler». – 224 s. (in Ukrainian)
2. Babenko K. A. (2007) Vzaiemozviazok mekhanizmv symbolizatsii zmistu nesvidomoho (na materialy psykhoanalizu kompleksu tematychnykh psykhomaliunkiv) [Interrelationship of the mechanisms of symbolizing the content of the unconscious (based on the material of the psychoanalysis of a complex of thematic psychopictures)]: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07. – K. – 20 s. (in Ukrainian)
3. Bondarevska L. L. (2007) Perezhyvannia u strukturuvanni systemnykh kharakterystyk pidsvidomoho (na materialy ASPN) [Experience in the structuring of the system characteristics of the subconscious (based on the material of the ASPN)]: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk: 19.00.07. – Ivano-Frankivsk. – 20 s. (in Ukrainian)
4. Zemliakova T. (1996) Emotsiinyi faktor v strukturi protsesu adaptatsii [Emotional factor in the structure of the adaptation process]: avtoref. dys. ... kand. psykhol. nauk. – Kyiv. – 16 s. (in Ukrainian)
5. Palagina N. S. (2006) Specifika psihologicheskoy pomoshhi vynuzhdennym migrantam v protsesse ih psihologicheskoy adaptatsii [Specifics of psychological assistance to forced migrants in the process of their psychological adaptation] / N. S. Palagina // ZHurnal prikladnoj psihologii. – № 6-2. – S. 50-52. (in Russian)
6. Rybakovskij L. L. (2009) Migracionnyj potencial. Ponyatie i kriterii ocenki [Migration potential. Concept and evaluation criteria] / L. L. Rybakovskij // SOCIS. – № 2. – S. 29 – 36. (in Russian)

7. Stefanenko T. G. (1993) Metody podgotovki v mezhkulturnom vzaimodejstvii [Methods of preparation in intercultural interaction] / T. G. Stefanenko, E. I. SHlyagina, S. N. Enikolopov // Metody jetnopsihologicheskogo issledovaniya. – S. 55. (in Russian)
8. Tiuptia L. T. (2004) Sotsialna robota: teoriia i praktyka [Social work: theory and practice] / L. T. Tiuptia, I. B. Ivanova. – K. : VMUROL «Ukraina». – 408 s. (in Ukrainian)
9. Frejnkman-Hrustaleva N. S. (1995) Jemigraciya i jemigranty: Istoriya i psihologiya [Emigration and Emigrants: History and Psychology] / N. S. Frejnkman-Hrustaleva, A. I. Novikov. – Kiev. – S. 111-148. (in Russian)
10. SHajgerova L. A. (2002) Psihologiya identichnosti lichnosti v situacii vyzhdennoj migracii [Psychology of Personal Identity in a Situation of Forced Migration]: dis. ... kand. psihol. nauk.. – 15 s. (in Russian)
11. SHurupova A. S. (2006) Adaptaciya i prizhivaemost migrantov [Adaptation and survival of migrants] / A. S. SHurupova // SOCIS. – № 6. – S. 44-56. (in Russian)
12. Shapar V. B. (2007) Suchasnyi tlumachnyi psykhologichnyi slovnyk [Modern explanatory psychological dictionary] / V. B. Shapar. – Harkiv, Prapor. – 640 s. (in Ukrainian)
13. Iatsenko T. S. (2004) Teoriia i praktyka hrupvoi psykhokorekcii: aktyvne sotsialno-psykhologichne navchannia [Theory and practice of group psychocorrection: active social-psychological training] : navch. posib. / T. S. Yatsenko. – Kyiv. – 679 s. (in Ukrainian)
14. Yakovleva A. M. (2018) Suchasnyi tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy : 55 000 sliv [Modern explanatory dictionary of the Ukrainian language: 55,000 words] / A. M. Yakovleva, T. M. Afonska. – Kharkiv. – 670 s. (in Ukrainian)

Summary

Kalashnik I. V. PhD in Psychology, associate professor, Cherkasy National University of Bohdan Khmelnytsky

Fomych M. V. PhD in Psychology, associate professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Chernobyl Heroes of National University of Civil Defence of Ukraine

PECULIARITIES OF MANIFESTATION OF DISADAPTATION THE EMIGRANTS AND THE POSSIBILITIES OF ITS PREVENTION

Introduction. This article is devoted to the review of scientific concepts concerning the problem of immigrant's adaptation for the permanent residence in another state.

Purpose. The presented article is intended to theoretically generalize and reveal the issue of adaptation in emigration, its prerequisites, and outline the consequences of maladaptation.

Originality. The notion of «an immigrant», «migration» and «immigration» is found and outlined. The characteristics of an emigrant «social adaptation» and «social exclusion» as well as their phases and factors are fully presented. The categories that are difficult to adapt, like elderly people and teenagers are defined. The basic psychological problems of emigrated people are analyzed. They include mental or cultural difficulties; adaptation to new conditions of life; loss of emotional ties. It has been found that such factors as communication, motivation, dedication, perseverance, self-control, resistance to nerve stress etc. play vital role in the adaptation of an immigrant.

The process of adaptation is diametrically characterized by rapid adaptation and lowering the emotional spirit, deep depression that might follow the alcoholism, drug addiction, mental disorders and somatic diseases.

Conclusion. It was proved the efficiency of using the method of active socialpsychological study in terms of adaptation ofimmigrants to the newenvironment. By analyzing the tendencies of unconscious psyche (infantile tendencies, tendencies towards psychological death and psychological impotence), we found the subject to adapt to the harsh conditions. It is found the group activities aiming to clarify the preconditions of deep psychological difficulties on adapting of immigrants, helps to identify the unconscious problems that exacerbate in these situations and create cases of maladaptive behavior.

Key words: immigrant; migration; social adaptation; social exclusion; unconscious; psychological impotence; psychological death; alcoholism; drug addiction.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Received/Поступила: 04.07.22.

Калениченко Р. А. кандидат психологічних наук,
доцент, Київський національний університет
будівництва і архітектури

<https://orcid.org/0000-0001-9222-317X>

Коханець А. С. здобувач, власник Digital маркетинг
агентства, спеціаліст з підтримки ділової репутації
в мережі Інтернет, Нью-Йорк, США

<https://orcid.org/0000-0002-7050-5616>

Берташ М. І. викладач кафедри психології, педагогіки
та соціології, Державний податковий університет

<https://orcid.org/0000-0002-5554-2531>

ПРОФЕСІЙНИЙ ВІДБІР ТА ПРОФЕСІЙНИЙ ДОБІР У ПРОФОРІЄНТАЦІЙНІЙ РОБОТІ

У статті представлено результати дослідження місця та ролі професійного відбору та професійного добору фахівців у профорієнтаційній діяльності.

Ключові слова: професійний відбір; професійний добір; профорієнтаційна діяльність; професійна придатність.

Вступ. На сучасному етапі розвитку суспільства, у нинішніх умовах розвитку ринку праці зростання вимог до якості підготовки сучасного фахівця визначає необхідність якісного покращення усієї системи професійної підготовки кадрів. Країни гостро потребують високоосвічених людей, вільних, ініціативних, творчих, таких, що володіють складними виробничими технологіями, особливо наукоємними. Тому в цих країнах багато уваги й засобів приділяється розробці проблем професіології (науки про професії) в її теоретичному і практичному аспектах. Одним із важливих напрямів реалізації таких завдань є розвиток і вдосконалення системи роботи з професійної орієнтації молоді в умовах набуття нею середньої освіти. Цю проблематику досліджують наукові інститути, державні й приватні служби зайнятості, бюро по працевлаштуванню.

Професіологія – наука, об'єктом якої є різноманітні професії, що вивчаються методами соціології, психології, фізіології, гігієни, медицини, педагогіки; предметом – їх взаємодія з працівниками та колективами; задачами – їх раціоналізація та проектування з метою покращення трудової експертизи, професійної підготовки, оздоровлення умов та режиму

праці, підвищення її продуктивності та задоволеності нею. У професіології розрізняють поняття професії, спеціальності та кваліфікації [1, с.13].

Професія – це певний вид трудової діяльності, що виникає в процесі суспільного розподілу праці і потребує для її виконання певних здібностей, спеціальних теоретичних знань і практичних навичок. Професія визначається характером створюваного продукту, використовуваних знарядь та специфічними умовами виробництва в даній галузі народного господарства (наприклад, вчитель, лікар, менеджер, токарь, фрезерувальник, шліфувальник, слюсар, коваль, швачка).

Спеціальність являє собою підвид професії, що визначається подальшим розподілом праці в межах однієї професії (наприклад, слюсар-складальник, слюсар-інструментальник, слюсар-ремонтник).

Часто спостерігається ототожнення понять професія та спеціальність. У кращому разі лише мається на увазі, що професія ширше за спеціальність. Поза сумнівом, професія – більш широке поняття, ніж спеціальність. Спеціальність – це певний ступінь розподілу праці в межах професії.

Неважко помітити, що розбіжності між професією та спеціальністю зрештою

зводяться до кількісного аспекту. Але кількість знань і навичок, які складають професію, є невизначеною величиною. Відомо лише, що вона більша за суму знань і навичок, які складають спеціальність. Природно, що в такій ситуації той чи інший обсяг знань і навичок можна назвати і професією, і спеціальністю – це залежить від об'єктивної оцінки дослідника.

Кваліфікація працівника визначається рівнем спеціальних знань, практичних навичок і характеризує ступінь складності виконуваного ним даного конкретного виду роботи. До кваліфікованих робочих кадрів належать працівники, які володіють теоретичними знаннями та практичними навичками, що потребують відповідного навчання та атестації.

Кваліфікаційні вимоги, що висуваються до службовців, визначаються «Довідником кваліфікаційних характеристик професій працівників», який забезпечує єдність у визначенні посадових обов'язків даної категорії і працівників і кваліфікаційних вимог до них [2].

Особливе місце у сучасному суспільстві посідає професійна діяльність. Як і всі види діяльності, вона виникла та розвивається на основі праці. Професійна діяльність – це форма суспільної діяльності людей. У вузькому розумінні професійна діяльність – процес виконання фахівцем завдань, вивчення техніки і технології.

Діяльність – це взаємодія людини, групи людей для свідомої та цілеспрямованої зміни світу та самих себе. За своєю сутністю діяльності – це вища форма активності людини. Її психологічна структура схематично виглядає так: ЗАСОБИ-РЕЗУЛЬТАТ.

Метою статті є: висвітлення місця та ролі професійного відбору та професійного добору фахівців у профорієнтаційній діяльності.

Теоретичне підґрунтя. Професійний добір – визначається як система роботи з надання порад і допомоги людині щодо прийняття нею рішення про такий вибір конкретного виду професійної діяльності,

який би максимально відповідав суб'єктивним і об'єктивним умовам професійного самовизначення, перспективам подальшого розвитку даної особистості та її успішній реалізації в професійній діяльності. Часто профдобір збігається з фінальною частиною профконсультації. Такий збіг визначається спільністю методик, що застосовуються в цих двох системах. Але виділення системи профдобору в окремий структурний елемент професійної орієнтації необхідне через специфічну мету професійного добору. Його метою є не підготовка учня до професійного самовизначення з відстроченим фіналом, а вирішення питання про реалізацію професійного самовизначення.

Проблемами профдобору займалися Тімошина Д.П., Лубянова І.П., Шевцова В.М, Єна А.І., Кальниш В.В., Кравчук В.В. та ін. [3].

Вводячи поняття «професійний добір» у систему понять професійної орієнтації, дослідники розкривали його як процес добору професії для людини, такої професії, що найбільшою мірою відповідає інтересам особистості цієї людини. Система профдобору є органічною складовою системи професійної орієнтації. За своїм змістом і своєю метою профдобір протистоїть профвідбору.

Ідеться про зіставлення двох полюсів; на одному – люди, на другому – професії. У разі профдобору це зіставлення полюсів набуває такого змісту: з одного боку – конкретна людина з її інтересами, потребами, домаганнями, з іншого боку – множина професій, з яких потрібно виділити (підібрати) одну, що найбільше відповідає інтересам особистості, а всю решту відсіяти. У разі ж профвідбору з одного боку розташована конкретна професія зі своїми вимогами до психологічної сфери особистості, з іншого – певна множина людей, з яких потрібно відібрати лише тих, хто задовольняє вимоги даної професії, а всіх інших людей відсіяти. Тобто, у першому випадку фільтруються і певною мірою дискримінуються професії, у другому – фільтруються й дискримінуються люди [4].

Дослідженням різних аспектів проблеми профвідбору займалися багато вітчизняних вчених (М.В. Макаренко, М. С. Корольчук, В.М. Корольчук, О. Р. Малхазов, С. І. Корсун, С.М. Миронець, О.А. Блінов, В.В. Стасюк зі співавторами та багато ін. [5; 6; 7; 8; 11]) та закордонних фахівців (В. О. Бодров, О. Г. Караяні, І. І. Лебедовська, А. Г. Маклаков, А. Anastasi, L. M. Banks, L. Genoni, M. F. Lenzenweger, F. Summers, T. J. Williams та ін. [5; 8; 11]). Ними розкриті цілі, завдання, принципи, зміст, методи відбору й умови його проведення.

Згідно вивчення праць вищезазначених дослідників можна зробити наступні узагальнення. Професійний відбір ґрунтується на індивідуально-психологічних відмінностях між людьми. Існування відмінностей за станом здоров'я, фізичного і загального розвитку, наявним рівнем знань, умінь та навичок, психологічної спрямованості особистості (мотивації), психологічних і психофізіологічних властивостей (уваги, пам'яті, мислення, основних властивостей нервової системи, сенсомоторики) дозволяє вирішувати завдання професійного відбору.

Сутність профвідбору полягає у визначенні придатності претендентів на навчання чи роботу за конкретною професією на основі визначення норм і критеріїв для оцінки стану здоров'я, фізичного і загального розвитку, підготовки, психологічних і психофізіологічних якостей. Тобто, у *структурі професійного відбору виділяються декілька складових: соціально-психологічний, освітньо-кваліфікаційний, медичний і професійно-психологічний види відбору*, кожен з яких має свою регламентацію, відрізняється специфікою мети і завдань, особливостями методології і методів дослідження, а також змістом підсумкового висновку.

Методи дослідження. Для досягнення мети був використаний набір теоретичних методів: аналіз літератури; систематизація, структурування, узагальнення отриманих результатів.

Результати і обговорення. У

профорієнтаційній роботі професійний добір практикується в тих випадках, коли кількість бажаючих одержати конкретну професію або працевлаштуватися на певному робочому місці значно перевищує потребу в таких робітниках або фахівцях, а види діяльності, на які претендують бажаючі, не пред'являють особливих психофізіологічних вимог до особистісних якостей людини. Іншими словами, профдобр має місце в тих випадках, коли характер і зміст праці не накладають обмеження на професійну придатність особистості. Але сьогодні конкуренція на ринку праці дуже висока, а втрати роботодавців від плинності кадрів через їхню професійну невідповідність настільки високі, що 80 % компаній при підборі кандидатів на робочі місця й при розгляді питань професійного просування своїх співробітників практикують різні види тестування. Вони дозволяють більш, об'єктивно, на науковій основі формувати уявлення про особистісні особливості претендентів на наявні робочі місця й роблять більш ефективною ситуацію їхнього оцінювання й вибору.

Як правило, професійний добір здійснюють фахівці й психологи служб Центрів зайнятості або кадрових агентств на основі заявок підприємств, фірм й організацій або їхніх менеджерів по персоналу. Процедури профдбору в цей час добре пророблені й описані в літературі й посібниках для фахівців кадрових служб [9]. Тому зупинимося на розгляді загальних правил, дотримання яких забезпечує ефективне проведення процедур профдбору. Як правильно відзначає В. Шатун, прийом на роботу нових співробітників – важливий і відповідальний момент як для підприємства, так і для особистості кандидата, що претендує на вакантну посаду або робоче місце [10]. За сталою традицією кандидат для зарахування на роботу повинен завчасно представити для ознайомлення або принести із собою на співбесіду своє кадрове резюме або спеціальну анкету, що розробляє кадрова служба або менеджер по персоналу.

У резюме включають узагальнені

відомості про освіту, професійний досвід, навички й особисті дані. Ціль його складання – дати загальне уявлення про майбутнього працівника й тих його особистісних якостях, наявність яких забезпечує людині успішне працевлаштування на вакантне місце. Тому в резюме рекомендується включати тільки ті дані, які необхідні для конкретної діяльності.

Основні вимоги до стилю написання й змісту резюме: стислість, конкретність, чесність.

Компоненти резюме:

1. Відправні дані (прізвище, ім'я, по батькові, дата й рік народження, сімейний стан, домашня адреса, номер телефону для підтримки ділового контакту).

2. Освіта (закінчені навчальні заклади із зазначенням дати вступу й закінчення, отриманої професії або спеціальності. Якщо навчання не завершене, то вказується очікуваний строк його закінчення, назва професії й рівень кваліфікації по майбутньому диплому).

Для молодих фахівців і випускників, що мають досвід стажування за кордоном або на великих фірмах, пов'язаного з майбутньою діяльністю, бажано відобразити ці факти в даному розділі резюме.

3. Професійний досвід. Цей розділ є найважливішим. У ньому відбиваються у зворотному хронологічному порядку назви всіх підприємств колишніх місць роботи, займані посади із зазначенням коротко функціональних обов'язків і тривалості роботи з кожного. Якщо попередній досвід не відповідає змісту робіт, які доведеться виконувати на новому місці, то варто пояснити, чим викликане прагнення зміни діяльності. У цьому ж розділі рекомендується викладати додаткові професійні навички, якими володіє особа, що працевлаштовується (робота на комп'ютері, знання іноземних мов, наявність водійських прав), тому що така інформація значно підвищує шанси на працевлаштування.

Якщо доводилося міняти кілька місць роботи, то варто короткої викласти причину цього. Правильно складене

резюме є добрим початком для подальшого етапу професійного добору, що звичайно проводиться у формі співбесіди з менеджером по персоналу.

Співбесіда при профдобрі вимагає відповідної психологічної підготовки як того, хто претендує на одержання роботи, так і фахівця, що представляє інтереси роботодавця. Невипадково 90% менеджерів по персоналу найбільших корпорацій США відзначають, що саме перша бесіда з людьми при прийомі на роботу є самим складним елементом у їхніх функціональних обов'язках.

А. Губенко у своєму дослідженні для вивчення особистості з метою профконсультування і навчального профдоброру в сфері творчої технічної діяльності розглядає п'ять груп особистісних проявів:

- 1) інтереси, нахили;
- 2) наміри;
- 3) здібності (загальні та спеціальні);
- 4) типологічні прояви;
- 5) темперамент.

Кожну з них автор пропонує визначати за допомогою відповідних тестів, в яких міра вияву того чи іншого особистісного прояву чи властивості, міра його відповідності вимогам, які ставить перед особистістю творча діяльність, відображається за допомогою коефіцієнтів [11].

В останні роки служби по роботі з персоналом багатьох вітчизняних і закордонних фірм стали у своїй практиці *поєднувати профдобрі і профвідбір*. Для цих цілей використовуються такі методи психодіагностики, як графологічний аналіз почерку осіб, прийнятих на роботу й детектори неправди (поліграфи). Графологічне тестування дуже широко використовується в Ізраїлі, де кожен працівник, бажачий поступити на державне підприємство або у велику компанію, здає для аналізу зразки свого почерку. Їхня розшифровка проводиться з використанням комп'ютерних технологій. Ключі таких тестів становлять ноу-хау й утримуються в секреті. Завдяки тестуванню на поліграфі можна досить швидко встановити, наскільки щира

людина, чи достовірна інформація, що міститься в її анкетних даних, які мотиви його вступання на роботу

Як показує практичний досвід, сучасна молодь виявилася недостатньо підготовленою до нових вимог політичної та соціально-економічної ситуації. Як правило, багато хто з них не володіє інформацією про вимоги до особистості в тій чи іншій сфері діяльності, не враховує своєї відповідності щодо обраної професії. Профільне навчання не лише допомагає розв'язати ці проблеми, але й дає більш глибокі знання з предметів певної спрямованості.

Завдання психолога і класного керівника полягає в тому, щоб допомогти учням дізнатися про свої психологічні особливості, які й забезпечать вибір професії школярем, а саме вивчити:

1. психічні прояви властивостей нервової системи;
2. схильність, інтереси, пов'язані з вибором професії;
3. риси характеру, що проявляються в діяльності, щодо інших людей, себе самого тощо;
4. типові для особистості емоційні стани, а також рівень розвитку вольових якостей;
5. сформованість інтелектуальних здібностей;
6. комунікативні якості особистості, що проявляються в процесі спілкування і взаємодії з людьми [10].

Завданням професійного відбору є визначення придатності людини до виконання того чи іншого виду роботи. Під професійним відбором розуміють процес вибору з групи кандидатів на певну посаду найбільш придатних, тобто тих, від кого можна чекати успішного освоєння і наступного ефективного виконання функцій. Професійно придатними вважаються особи, які успішно оволодівають професією у процесі навчання, вдосконалюються в цій діяльності, а у сприятливих умовах вдосконалюють саму професію.

Придатність людини до певної діяльності розглядається на двох рівнях: як потенційна, зумовлена наявними

властивостями особистості, яку можна виявити за допомогою адекватних методик, і як актуалізована, що виявляється в процесі виконання діяльності. Рівень професійної придатності та успішність її формування зумовлюються вимогами професії та індивідуальним психофізіологічним потенціалом людини.

Професійна придатність є складним системним утворенням, складовими якого є: професійні знання, уміння, навички; психофізіологічний потенціал; професійна мотивація; задоволеність (незадоволеність) працею.

Серед цих складових такі психофізіологічні характеристики, як властивості нервової системи є найменш адаптивними до змін і можуть розглядатися як обмежуючі щодо вибору певних професій.

Загалом професійна придатність визначається рівнем відповідності індивідуальних психофізіологічних якостей конкретному виду діяльності.

Розрізняють два типи професійної придатності: абсолютну і відносну.

Абсолютна придатність необхідна для тих професій, успішне оволодіння якими і виконання роботи залежать від властивостей нервової системи і якостей людини. Невідповідність їх вимогам роботи може призвести до зривів, помилок, аварій.

Категоричні оцінки можуть бути застосовані відносно таких психофізіологічних характеристик людини, як сенсомоторика, розпізнавання кольорів, швидкість переключення і широта розподілу уваги, оперативна пам'ять, швидкість реакції, сила м'язів, витривалість тощо [6].

Відносно таких якостей, як рівень освіти, спеціальної підготовки, наявність навичок і умінь, слід виходити з можливостей їх розвитку і вдосконалення як у процесі навчання, так і в процесі праці [7].

Відносна професійна придатність застосовується при виборі професій масового типу, які не ставлять жорстких вимог до властивостей особистості.

Невідповідність або недостатній розвиток одних якостей може компенсуватися розвитком інших.

Виключне значення профвідбір має для професій, які вимагають абсолютної професійної придатності. З цією метою вивчаються професії, для яких необхідний такий відбір, а потім здійснюється сама процедура відбору, тобто виявляється відповідність певних якостей працівника вимогам і особливостям професії.

Для професій, які ставлять підвищені або особливо високі вимоги до окремих психофізіологічних властивостей, встановлюється так званий прохідний бал – ознаку професійної придатності або непридатності.

Психологічна професійна непридатність може бути зумовлена не тільки недостатністю тих чи інших здібностей, а й наявністю в структурі особистості негативних для даної трудової діяльності рис (наприклад, емоційно-моторна нестійкість, розсіяна увага, схильність до невиправданого ризику).

У структурі професійного відбору виділяються декілька складових: соціально-психологічний, освітньо-кваліфікаційний, медичний і професійно-психологічний види відбору, кожен з яких має свою регламентацію, відрізняється специфікою мети і завдань, особливостями методології і методів дослідження, а також змістом підсумкового висновку.

Соціально-психологічний відбір призначений для визначення спрямованості особистості, типу спілкування та поведінки в колективі.

Освітньо-кваліфікаційний відбір спрямований на виявлення в кандидата рівня знань, навичок і умінь традиційним методом, а також з'ясування рівня розвитку психічних пізнавальних процесів та інтелекту за допомогою тестів.

Медичний відбір визначає рівень фізичного розвитку кандидата та стан його здоров'я, необхідні для діяльності в певних умовах.

Відповідно, до завдань професійно-психологічного відбору кадрів належать такі:

- визначення психологічної

придатності кандидатів на навчання чи роботу;

- забезпечення раціонального розподілу кандидатів на навчання за профілями підготовки і відповідними посадами;

- поглиблене психологічне вивчення кандидатів для виявлення осіб з ознаками утрудненої адаптації до навчання, з метою внесення пропозицій керівництву щодо проведення індивідуальної роботи з ними;

- участь у комплектуванні підрозділів для врахування психологічної сумісності.

При дослідженні спеціалістів, діяльність яких проходить у складних та екстремальних умовах, проводять відбір за рівнем фізичної підготованості, який допомагає вивчити функціональний потенціал кандидата та його фізичні можливості.

Остаточний висновок про придатність до навчання і професійної діяльності виноситься саме за результатами медичного і професійно-психологічного відбору [8].

Загальна схема організації процесу профвідбору така:

І. Підготовчий етап (ще до роботи з претендентами на вакансії даної фірми) включає в себе:

1) уточнення, за яким вакансіям (навіть не по професіям, а по конкретних трудових постах) потрібен профвідбір. Справа в тому, що для «масових професій» (придатних для більшості «нормальних», здорових людей) суворого профвідбору не потрібно;

2) складання аналітичних професіограм за цими вакансіями і виділення на цій основі адекватних психодіагностичних засобів (тестів, апаратурних методик тощо), а також бажано збір коректних психометричних норм за цими методиками відповідно до кожної вакансією, природно, така робота вимагає багато часу і сил і в реальності навряд чи се можна виконати в повному обсязі;

3) розробка критеріїв відбору претендентів (разом з керівництвом та представниками кадрових служб) з тим, щоб ці критерії могли використовувати

комісії, які вирішують питання про прийом на роботу;

4) пошук претендентів, організація потоку претендентів, для чого використовуються: реклама в ЗМІ, звернення в «рекрутингове» агентство, звернення до служби зайнятості населення, використання особистих контактів; ярмарки вакансій, школи, гімназії, вузи тощо.

II. Робота з самими претендентами передбачає етапи:

1) Збір бази даних про претендентів – підготовка списку кандидатів на вакантні посади;

2) збір попередньої інформації від кандидатів – попередня співбесіда, заповнення стандартної форми анкети (типу «Відомості про кандидата»); прийом резюме від самих кандидатів тощо;

3) перевірка інформації, отриманої від кандидатів – інформації з колишніх місць роботи та навчання; перевірка рекомендацій (цим зазвичай займаються працівники кадрових служб в тих організаціях, де особливі вимоги до співробітників). Зауважимо, що часто немає формальних підстав для відмови в прийомі на роботу більшості претендентів, але є деяка реальність, згідно з якою керівники не хочуть брати на роботу «проблемних» співробітників (тих, що перебувають на обліку в різних диспансерах, колишніх ув'язнених, наркоманів тощо). У цивілізованих країнах на фірми, які влаштовують у себе таких людей, поширюються значні пільги, адже ці фірми беруть участь у вирішенні важливої соціальної проблеми – працевлаштування людей групи ризику;

4) тестування кандидатів – особистісні опитування; тести інтелектуальних здібностей, тести спеціальних здібностей, групові (в тому числі і ігрові) методи відбору, вирішення проблемних ситуацій тощо;

5) медичне обстеження – запит до поліклініки за місцем проживання; запит в шкірно-венерологічний диспансер; запит в наркологічний диспансер; запит в психоневрологічний диспансер;

6) серія послідовних інтерв'ю – з

фахівцем відділу персоналу (з менеджером по персоналу). З керівником підрозділу, в якому є вакансія, із спеціально створеною комісією («панельне інтерв'ю»). Якщо претендент в цілому влаштовує роботодавців, то такі співбесіди поступово перетворюються в профвідбір. При цьому принципова відмінність профвідбору від профпідбору полягає в тому, що профвідбір – це більш жорстка процедура, коли людину або беруть на цю роботу, або відмовляють у прийомі, профпідбір – це більш м'яка процедура, коли людині фактично підбирається більш підходяща робота, а може, і створиться нове робоче місце, аби не втрачати такого цінного і потрібного організації спеціаліста;

7) остаточне рішення про зарахування на роботу.

III. Випробувальний термін, протягом якого визначається практично, успішним виявився відбір даного кандидата чи ні.

Формально випробувальний термін обмежений кількома місяцями, але фактично він визначається строком трудової угоди (контракту).

У випадку, якщо претендент себе ніяк не проявить, контракт просто не продовжують [10].

Відмітимо, що досвідчені психологи та працівники кадрових служб більше довіряють своїй професійній інтуїції і досвіду, ніж стандартизованим процедурам, а тести є лише підстрахуванням і джерелом для збору додаткової інформації. Початківці психологи надають тестам більшого значення – тести як би компенсують недостатній досвід психолога.

При профвідборі часто доводиться враховувати і те, в якому колективі доведеться працювати претенденту. Наприклад, можливі ситуації, коли за всіма об'єктивними критеріями претендент підходить до роботи («придатний»), але за людськими якостями він просто не вписується в сформовані неформальні взаємини і не ладнає з керівництвом. Особливі проблеми виникають при профвідборі у творчі колективи, адже відомо, що творчі керівники часто мають нестерпний характер або просто одержимі

роботою, що створює особливі проблеми для підлеглих. Але без такої одержимості і робота перестає бути творчою, тому доводиться вибирати. Нарешті, в ряді організацій співробітники змушені працювати, фактично порушуючи деякі правові норми (у зв'язку з недосконалістю і суперечливістю окремих законодавчих актів, про що всюди офіційно заявляється вже не перший рік), тому при профвідборі важливо враховувати готовність претендента до такої ризикованої діяльності.

Можливі помилки при оцінці кандидатів:

1) помилка центральної тенденції (коли частина кандидатів оцінюються середнім балом, тобто всіх підганяють під «норму», хоча можна очікувати, що хтось із кандидатів краще, а хтось гірше);

2) помилка поблажливості (коли більшість кандидатів оцінюються високим балом, що може привести до прийому на роботу невідповідних працівників);

3) помилка завищеної вимогливості (більшість отримують дуже низькі оцінки, що призводить до відмови потенційно придатним працівникам);

4) ефект ореолу (коли інтерв'юер оцінює кандидата, орієнтуючись лише на якусь одну, саму «головну» його характеристику, тобто втрачається комплексність оцінки);

5) помилка контрасту (коли середній кандидат оцінюється високо, якщо він йде після декількох досить слабких кандидатів, або, навпаки, оцінюється низько, якщо йде після сильних кандидатів);

6) стереотипізація в оцінці (тенденція порівнювати кандидата зі стереотипом «ідеального працівника», який у кожного свій і може сильно відрізнятись від реальних вимог роботи).

Конкретні методи традиційного профвідбору описані в численній літературі. Наприклад, В. Бодров виділяє наступні групи методів професійної діагности, де обстеження проводиться за різними параметрами [5]:

1) оцінка основних властивостей нервової системи: сила, рухливість і

врівноваженість нервових процесів;

2) оцінка пізнавальних процесів.

3) оцінка психомоторних процесів.

4) вивчення властивостей особистості;

а) особистісні опитувальники;

б) проєктивні методи ;

в) оцінка темпераменту.

г) оцінка інтелектуальних здібностей;

д) оцінка мотиваційної сфери;

е) оцінка нервово-психічної (емоційної) напруженості;

5) тести досягнень. На відміну від тестів здібностей ці методики орієнтовані не на виявлення загальних характеристик претендента, а на його готовність виконувати конкретну діяльність. Зауважимо, що для виконання конкретної діяльності часто важливі не стільки окремі здібності, скільки їх сукупність, де не дуже розвинуті здібності можуть компенсуватися більш розвиненими;

б) нетестові методи вивчення особистості (аналіз документів претендента, бесіда, анкетування, спостереження, біографічний метод).

В. Бодров спеціально розводить показники оцінки професійної придатності учнів і оцінки готовності фахівців, оскільки для тих, що навчаються більш важлива їх здатність виконувати навчальні плани та програми, які не завжди відповідають реальній роботі. Тому для більшої прогностичності профвідбору на етапі професійного навчання автор пропонує більший акцент робити на оцінку готовності учнів при виконанні практичних завдань, коли вони можуть продемонструвати свою готовність співвідносити отримані знання з майбутньою роботою [5].

Висновки. В ході роботи ми показали місце та роль професійного відбору та професійного добору фахівців у профорієнтаційній діяльності.

Вводячи поняття «професійний добір» у систему понять професійної орієнтації, дослідники розкривали його як процес добору професії для людини, такої професії, що найбільшою мірою відповідає інтересам особистості цієї людини. Система профдобору є органічною складовою системи професійної орієнтації. За своїм змістом і своєю метою

профдобрі протистоять профвідбору. Ідеться про зіставлення двох полюсів; на одному – люди, на другому – професії. У разі профдобрі це зіставлення полюсів набуває такого змісту: з одного боку – конкретна людина з її інтересами, потребами, домаганнями, з іншого боку – множина професій, з яких потрібно виділити (підібрати) одну, що найбільше відповідає інтересам особистості, а всю решту відсіяти. У разі ж профвідбору з одного боку розташована конкретна професія зі своїми вимогами до психологічної сфери особистості, з іншого – певна множина людей, з яких потрібно відібрати лише тих, хто задовольняє вимоги даної професії, а всіх інших людей відсіяти.

При проведенні профорієнтаційної роботи потрібно розводити показники

оцінки професійної придатності учнів і оцінки готовності фахівців, оскільки для тих, що навчаються більш важлива їх здатність виконувати навчальні плани та програми, які не завжди відповідають реальній роботі. Тому для більшої прогностичності профвідбору на етапі професійного навчання потрібно більший акцент робити на оцінці готовності учнів при виконанні практичних завдань, коли вони можуть продемонструвати свою готовність співвідносити отримані знання з майбутньою роботою

До подальших завдань наукового пошуку відносимо дослідження психолого-педагогічних методик професійного відбору персоналу за різними напрямками діяльності.

Список використаних джерел

1. Блажкун Т.Д. Професійне «Я» старшокласника в реаліях сучасного ринку / Т.Д. Блажкун // Педагогічного процес: теорія і практика. – Вип. 2. – К.: Вид-во П/П «ЕКМО». 2003. – С. 224-234
2. Довідник кваліфікаційних характеристик професій працівників. Доступ: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va024203-98#Text>
3. Тімошина Д.П., Лубянова І.П. Професійний добір – як соціально вагома складова медичних оглядів працівників. // ACTUAL PROBLEMS OF TRANSPORT MEDICINE. - №3 (13). 2008 - Доступ: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/22884/14-Timoshyna.pdf?sequence=1>
4. Основи охорони праці. Доступ: <https://library.if.ua/book/86/6066.html>
5. Бодров В. А. Психология профессиональной пригодности: [учебное пособие для вузов] / Вячеслав Алексеевич Бодров. – М.: ПЕР СЭ, 2001. – 512 с.
6. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Теорія і практика професійно-психологічного відбору. – К.: НікаЦентр, 2012. – 532 с.
7. Корольчук М.С., Крайнюк В.М. Соціально-психологічне забезпечення діяльності в звичайних та екстремальних умовах: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. - К.: Ніка-Центр, 2006. – 580 с.
8. Р. Калениченко, А. Коханець, М. Берташ. Особливості організації професійно-психологічного відбору спеціалістів до діяльності в складних та екстремальних умовах. – К.: НУОУ, 2022. – Вип. 3 (67). – С. 63–71.
9. Баріхашвілі І.І. Психологічні основи профорієнтації та професійного самовизначення: навчальний посібник / І.І. Баріхашвілі, М.П. Ворона, Г.В. Грищенко, І.М. Старіков. – К.: Професіонал, 2009. – 208с.
10. Штифурак В.С. Профорієнтаційна діяльність: теорія та практика: навчальний посібник / В.С. Штифурак, Г.В. Коліжук, І.М. Мельник; заг. ред. В.С. Штифурака. – Вінниця, ТОВ «Ландо ЛТД», 2013. – 418 с.
11. Губенко А.В. Формирование у учащихся старших классов готовности к выбору профессий в сфере творческой технической деятельности (психологический аспект) :дис... канд. психол. наук: 19.00.07 / А.В.Губенко. – К., 1999. – 213 с.

References

1. Blazhkun T.D. Profesiine «Ya» starshoklasnyka v realiiakh suchasnoho rynku [The professional "I" of a high school student in the realities of the modern market] / T.D. Blazhkun // Pedagogichnoho protses: teoriia i praktyka. – Vyp. 2. – K.: Vyd-vo P/P «EKMO». 2003. – S. 224-234 (in Ukrainian)
2. Dovidnyk kvalifikatsiinykh kharakterystyk profesii pratsivnykiv. [Handbook of qualification characteristics of employees' professions] Dostup: <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va024203-98#Text> (in Ukrainian)

3. Timoshyna D.P., Lubianova I.P. Profesiyni dobir – yak sotsialno vahoma skladova medychnykh ohliadiv pratsivnykiv. [Professional selection - as a socially significant component of medical examinations of employees.] // ACTUAL PROBLEMS OF TRANSPORT MEDICINE. - №3 (13). 2008 - Dostup: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/22884/14-Timoshyna.pdf?sequence=1> (in Ukrainian)
4. Osnovy okhorony pratsi. [Basics of labor protection] Dostup: <https://library.if.ua/book/86/6066.html> (in Ukrainian)
5. Bodrov V. A. Psykholohiya professyonalnoi pryhodnosti: [uchebnoe posobyе dlia vuzov] [Psychology of professional suitability: [textbook for universities]]/ Viacheslav Alekseevych Bodrov.– M.: PER SЭ, 2001. – 512 s. (in Russian)
6. Korolchuk M.S., Krainiuk V.M. Teoriia i praktyka profesiino-psykholohichnoho vidboru. – [Theory and practice of professional and psychological selection.] K. : NikaTsentr, 2012. – 532 s. (in Ukrainian)
7. Korolchuk M.S., Krainiuk V.M. Sotsialno-psykholohichne zabezpechennia diialnosti v zvychaynykh ta ekstremalnykh umovakh: Navchalnyi posibnyk dlia studentiv vyshchykh navchalnykh zakladiv. [Social and psychological support of activities in normal and extreme conditions: Study guide for students of higher educational institutions.] - K.: Nika-Tsentr, 2006. – 580 s. (in Ukrainian)
8. R. Kalenychenko, A. Kokhanets, M. Bertash. Osoblyvosti orhanizatsii profesiino-psykholohichnoho vidboru spetsialistiv do diialnosti v skladnykh ta ekstremalnykh umovakh. [Peculiarities of the organization of professional and psychological selection of specialists for activities in difficult and extreme conditions.] – K.: NUOU, 2022. – Vyp. 3 (67). – S. 63–71. (in Ukrainian)
9. Barikhashvili I.I. Psykholohichni osnovy proforiientatsii ta profesiinoho samovyznachennia: navchalnyi posibnyk [Psychological foundations of career guidance and professional self-determination: a study guide] / I.I. Barikhashvili, M.P. Vorona, H.V. Hryshchenko, I.M. Starikov. – K. : Profesional, 2009. – 208s. (in Ukrainian)
10. Shtyfurak V.S. Proforiientatsiina diialnist: teoriia ta praktyka: navchalnyi posibnyk [Vocational guidance activity: theory and practice: study guide] / V.S. Shtyfurak, H.V. Kolizhuk, I.M. Melnyk; zah. red. V.S. Shtyfuraka. – Vinnytsia, TOV «Lando LTD», 2013. – 418 s. (in Ukrainian)
11. Hubenko A.V. Formyrovanye u uchashchykhsia starshykh klassov hotovnosti k vьboru professyi v sfere tvorcheskoi tekhnicheskoi deiatelnosti (psykholohycheskyi aspekt) :dys... kand. psykol. nauk: 19.00.07 [Formation of readiness for the choice of professions in the field of creative technical activity among high school students (psychological aspect): dissertation ... cand. psychol. Sciences: 19.00.07] / A.V.Hubenko. – K., 1999. – 213 s. (in Ukrainian)

Summary

Kalenichenko R. *Candidate of Psychological Sciences, Associate Professor, Senior Lecturer of the Department of Professional Studies of Kyiv National University of Civil Engineering and Architecture*

Kokhanets A. *Applicant, Owner of Digital Marketing Agency, Internet Reputation Specialist*

Bertash M. *Lecturer at the Department Psychology, Pedagogy and Sociology, State Tax University*

PROFESSIONAL SELECTION AND PROFESSIONAL HELP IN PROFESSIONAL ORIENTATION WORK

Introduction. *At the current stage of the development of society, in the current conditions of the development of the labor market, the growth of requirements for the quality of training of a modern specialist determines the need for qualitative improvement of the entire system of professional training. Countries are in dire need of highly educated people, free, initiative, creative, those who possess complex production technologies, especially science-intensive ones. Therefore, in these countries, a lot of attention and resources are devoted to the development of the problems of professionology (the science of professions) in its theoretical and practical aspects. One of the important areas of implementation of such tasks is the development and improvement of the system of work on professional orientation of young people in the conditions of their acquisition of secondary education with the help of professional selection and professional consultation (assistance).*

Purpose. *Highlighting the place and role of professional selection and professional assistance of specialists in career guidance activities.*

Methods. To achieve this goal, a set of theoretical methods was used: analysis of the literature; systematization, structuring, generalization of the obtained results.

Originality. Professional career guidance assistance - is defined as a system of work for providing advice and assistance to a person in making a decision about the choice of a specific type of professional activity, which would maximally correspond to the subjective and objective conditions of professional self-determination, the prospects for the further development of this individual and its successful implementation in professional activity. Often, professional career guidance assistance coincides with the final part of professional counseling. Such a coincidence is determined by the commonality of techniques used in these two systems. But the separation of the system of professional guidance assistance into a separate structural element of professional guidance is necessary due to a specific purpose. Its purpose is not to prepare the student for professional self-determination with a delayed final, but to resolve the issue of realizing professional self-determination.

Introducing the concept of "professional career guidance help" into the system of concepts of professional orientation, researchers revealed it as a process of choosing a profession for a person, such a profession that corresponds to the interests of the personality of this person to the greatest extent. The system of professional guidance assistance is an organic component of the system of professional guidance.

In career guidance work, professional career guidance assistance is practiced in those cases when the number of those wishing to obtain a specific profession or employment at a certain workplace significantly exceeds the need for such workers or specialists, and the types of activities for which applicants apply do not present special psychophysiological requirements for personal human qualities. In other words, professional selection takes place in those cases when the nature and content of the work do not impose restrictions on the professional suitability of the individual.

Conclusions. In the course of the work, we showed the place and role of professional selection and professional career guidance assistance of specialists in career guidance activities.

Introducing the concept of "professional career guidance help" into the system of concepts of professional orientation, researchers revealed it as a process of choosing a profession for a person, such a profession that corresponds to the interests of the personality of this person to the greatest extent. The system of professional guidance assistance is an organic component of the system of professional guidance. In terms of its content and purpose, professional guidance assistance is opposed to professional selection. It is about the juxtaposition of two poles; on one - people, on the other - professions. In the case of professional career guidance assistance, this juxtaposition of poles acquires the following content: on the one hand, a specific person with his interests, needs, and demands, on the other hand, a set of professions, from which it is necessary to single out (select) one that most closely matches the interests of the individual, and all sift the rest. In the case of professional guidance assistance, on the one hand, there is a specific profession with its requirements for the psychological sphere of the individual, and on the other, a certain set of people, from which only those who meet the requirements of this profession should be selected, and all other people should be weeded out.

When conducting vocational guidance work, it is necessary to dilute indicators of assessment of the professional suitability of students and assessment of the readiness of specialists, because for those who are studying, their ability to carry out educational plans and programs, which do not always correspond to real work, is more important. Therefore, for greater predictability of professional selection at the stage of professional training, more emphasis should be placed on assessing the readiness of students when performing practical tasks, when they can demonstrate their readiness to correlate the knowledge gained with future work.

Further tasks of scientific research include the study of psychological and pedagogical methods of professional personnel selection in various fields of activity..

Key words: professional selection; professional career guidance assistance; career guidance activity; professional suitability.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Recelved/Поступила: 10.08.22.

Клочков В. В. здобувач Національний університет оборони України імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0003-4268-8758>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ СТІЙКОСТІ ОСОБИСТОСТІ: НАУКОВІ ПОГЛЯДИ

У статті аналізуються погляди науковців на сутність і зміст психологічної стійкості особистості. Визначається актуальність дослідження зазначеної проблеми в світлі світових глобалізаційних процесів, професійної діяльності людей. Показується складність поняття "психологічна стійкість особистості" та розгляд його на основі різних обставин і дій із застосуванням системного підходу. Визначаються закономірності та принципи психологічних чинників стійкості особистості.

Ключові слова: особистість; психологічна стійкість; сутність і зміст; система; закономірність; принципи.

Вступ. Сучасні глобалізаційні процеси в світі відзначаються турбулентністю, характеризуються глобалізацією, інформатизацією, домінуванням провідних країн, перерозподілом між ними сфер впливу; цивілізаційними та етнічними суперечностями; підвищенням значущості та ролі високих технологій, штучного інтелекту, інформаційних ресурсів, менеджменту, соціальних, науково-технічних і гуманітарних чинників економічного прогресу; зниженням рівня життя в більшості країн світу; посиленням ролі політичних, військових, кібернетичних, психологічних факторів у вирішенні міжнародних політичних, економічних, гуманітарних, етнічних, міжконфесійних, територіальних проблем та інших кризових явищ і конфліктів; поширенням діяльності екстремістських, терористичних організацій; стрімким зростанням обсягів військово-наукових знань, пошуком, розробленням і випробуванням новітніх систем озброєння та військової техніки, принципів їх системного застосування в конфліктних регіонах тощо. Зазначене вище є наслідками свідомої і несвідомої, позитивної і негативної діяльності людей (з усталеними соматичними станами та особливостями психологічної структури) на різних рівнях державного, партійно-політичного, військового управління, функціонування широкого спектру засобів масової інформації, соціально-

інформаційних мереж зі спрямованістю на досягнення визначених цілей чи задоволення певних інтересів.

Актуальність дослідження проблеми психологічної стійкості особистості визначається такими чинниками:

- складністю фізіологічного, психологічного обґрунтування та важливістю їх урахування в професійній діяльності;

- підвищеністю вимог до оптимальності, ефективності рішень, які приймаються людиною, здатності її комплексно враховувати поточні обставини, перспективні напрями, досягати позитивних результатів у будь-якій сфері діяльності;

- недостатньою дослідженістю та висвітленістю з урахуванням сучасного етапу розвитку світової спільноти, діяльності людей в критичних ситуаціях;

- відсутністю єдності в поглядах на сутність і зміст цього поняття;

- відсутністю узагальнених закономірностей і принципів, що відображають системність психологічної стійкості особистості.

Метою статті є висвітлення поглядів вітчизняних і зарубіжних науковців на сутність і зміст психологічної стійкості особистості, визначення закономірностей, притаманних цьому поняттю.

Теоретичне підґрунтя. Незважаючи на надзвичайно високий розвиток сучасної цивілізації, людство не має глибинних знань щодо проблеми психологічної

стійкості особистості, яка є однією з найбільш складних і затребуваних у сучасній науці. Аналіз психолого-педагогічної літератури свідчить, по-перше, що психологічна стійкість людини є складною структурованою субстанцією і досліджується на основі загальної, прикладної психології, педагогіки, фізіології, генетики, по-друге, – про відсутність єдності поглядів на її сутність і зміст в середовищі філософів, психологів, педагогів.

У філософії, системології стійкість особистості розглядається в контексті комплексного уявлення про внутрішній світ людини, як живій системі, здатній одночасно до руху, саморозвитку, активному самозбереженню в процесі діяльності (Р. Акофф, В. Афанасьєв, Л. Берталанфі, І. Блауберг, А. Богданов, І. Пригожин, Т. Сааті, В. Садовський, А. Уйомов, Є. Юдін та ін.).

Стійкість особистості, її готовність до професійної діяльності в психології базуються на таких теоретико-методологічних засадах:

– концепції структури та розвитку людини: розвиток особистості (П. Анохін, Р. Ахмеров, Г. Батищев, Л. Божович, Г. Гарднер, Г. Гартман, К. Левін, О. Лосєв, А. Маслоу, А. Петровський, Ф. Перлз); психологія учіння людини (С. Максименко, Ш. Бюлер); принципи співвідношення розвитку й навчання (Б. Ананьєв, Л. Виготський, В. Давидов, У. Джеймс, Г. Костюк, Ж. Піаже, С. Рубінштейн); розвиток пізнавальних процесів (Д. Ельконін, Е. Еріксон, З. Фройд); особистість як активний суб'єкт діяльності, пізнання й спілкування (В. Андрущенко, І. Зязюн, В. Кремень, В. Татенко);

– стійкість і готовність як цілісне утворення особистості, яке включає низку компонентів, адекватних вимогам та умовам діяльності, що у сукупності дають можливість суб'єкту успішно здійснювати практичну діяльність (Б. Ананьєв, Б. Братусь, М. Варій, Л. Виготський, У. Джеймс, М. Дьяченко, Л. Кандибович, О. Леонтєв, С. Максименко, С. Мадді, Т. Митник, А. Маслоу, В. Моляко, Р. Павелків, Н. Павлік, К. Платонов, В.

Рибалка, Б. Смірнов, Е. Фромм та ін.); стійкість і готовність як певний стан динамічності психічних функцій особистості, на фоні якого розвиваються процеси, що сприяють виконанню завдань чи видів діяльності (А. Аболін, В. Алаторцев, Г. Березюк, О. Блінов, О. Збаровський, Є. Ільїн, Є. Ісаєв, Т. Кириленко, О. Конопкін, П. Корчемний, М. Левітов, В. Марищук, О. Сиропятов, В. Слободчиков, О. Тімченко, С. Фідіпов); стійкість і готовність як цілісний прояв усіх психологічних складових структури особистості, в результаті чого реалізуються можливості особистості активно та ефективно виконувати функціональні обов'язки та діяти в екстремальних обставинах (А. Борисюк, Ж. Вірна, Н. Грішина, О. Деркач, В. Каблаш, Д. Леонтєв, Н. Коломінський, М. Корольчук, Т. Крюкова, Л. Куліков, О. Леонтєв, Г. Ложкін, А. Маркова, О. Нестуля, О. Сафін, В. Стасюк, Н. Чепелева, Д. Швець, Ю. Щербатих).

– системні підходи в дослідженні та моделюванні стресостійкості особистості: системний підхід (В. Александров); теорія функціональних систем (П. Анохін); психологія стресостійкості (О. Когут), системно-діяльнісна концепція психічної саморегуляції станів (Л. Дика); концепція системного підходу в психології (Б. Ломов); загальна структура психологічної стійкості (А. Неурова, О. Капінус, Т. Грицевич).

Методи дослідження: теоретичні: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення даних філософської, психологічної наукової літератури з проблеми дослідження) – з метою вивчення актуальності досліджуваної проблеми, висвітлення поглядів, що мають місце в дослідженнях учених; системний підхід, моделювання, експертна думка – при визначенні закономірностей, принципів, що складають основу психологічної стійкості особистості.

Результати та обговорення. В сучасній реальності на людину впливає значна кількість чинників, як позитивного, так і негативного характеру. В цих умовах основним показником успішності особистості в усіх її проявах є здатність

психіки пристосовуватися до цих впливів, долати їх шляхом ефективного управління власними емоціями, думками, діями, що в цілому характеризують психологічну стійкість особистості. Психологічна стійкість займає особливе місце в психологічній науці, оскільки кардинально впливає на стабільність та безпеку в ризиконебезпечних умовах і ситуаціях і розглядається дослідниками з різних позицій: якостей особистості; функціональних аспектів якості; властивість, що впливає на характер діяльності; інтегральної, комплексної характеристики, що включає різні психологічні, фізіологічні і поведінкові компоненти. В цілому психологічна стійкість є складним утворенням єдності зовнішніх і внутрішніх чинників. До зовнішніх чинників слід віднести такі: організаційно-управлінські, соціально-психологічні, професійно-діяльнісні, матеріально-технічні. Внутрішні структурні чинники особистості: мотиваційні, емоційні, моральні, вольові, когнітивні, психомоторні.

Серед внутрішніх чинників особистості О. Леонт'єв виділяє відносно стійку конфігурацію ієрархізованих, мотиваційних ліній у складі трьох параметрів, які є основою психологічної стійкості особистості: зв'язок людини зі світом в просторі та часі; ступінь прояву мотива; динамічність і багатоаспектність мотиваційної сфери. Зазначені основи психологічної стійкості дають розумінні себе як носія самосвідомості та розвитку. Виходячи з викладеного, дослідник відзначає, що психологічна стійкість забезпечується не егоцентричною позицією "Я", а включеністю персонального "Я" в систему всеохоплюючого взаємозв'язку людей в колективі, общині, соціумі [9].

Емоційна складова включає в себе здатність людини успішно здійснювати складну, відповідальну діяльність в напружених обставинах без суттєвого негативного впливу на здоров'я та подальшу працездатність (В. Мільман, В. Мерлін, В. Норакидзе, Л. Славина, В. Марищук, Б. Теплов). Зокрема, В. Марищук зазначає, що емоційну стійкість

варто розуміти "...як здатність переборювати стан зайвого емоційного порушення при виконанні складної рухової діяльності" [11].

Моральна стійкість визначається як здатність особистості регулювати свою поведінку, дії, виходячи з прийнятих і засвоєних нею моральних норм і принципів. До структурних елементів моральних цінностей А. Анпілогова відносить такі: норми, поняття, принципи, ідеал [1].

Воля є одним з найважливіших компонентів структури особистості. Як і особистість загалом, воля носить інтегративний характер, тобто тісно пов'язана з усіма психічними сферами, накладає відбиток на функціонування інтелекту людини, на її сприймання, емоції, установки, самооцінку та багато іншого. Вольові якості – це відносно стійкі, незалежні від конкретної ситуації психічні утворення, що засвідчують досягнутий особистістю рівень свідомої саморегуляції поведінки, її влади над собою. До їх числа відносять: мужність, цілеспрямованість, рішучість, самостійність, наполегливість, ініціативність, витримку тощо.

Когнітивність (лат. *cognitio*, "пізнання, вивчення, усвідомлення") – позначає здатність до розумового сприйняття і переробки зовнішньої інформації, посиляється на психічні процеси особистості та особливо на вивчення і розуміння так званих "психічних станів" (переконань, бажань, намірів) у термінах обробки інформації.

В якості основних показників психомоторних здібностей виділяють: швидкість, силу, темп, ритм, координованість, точність і легкість, пластичність і спритність.

Множинність факторів психологічної сутності особистості характеризує внутрішні суб'єктивні умови формування стійкості до негативного впливу оточуючого середовища чи ризиконебезпечних ситуацій. При цьому психологічна стійкість особистості розглядається як "руханий її стан, що зберігається шляхом протидії порушуючим цю рівновагу зовнішнім і

внутрішнім факторам і як порушення цієї рівноваги у відповідності із задачами, що виникають у взаємодії особистості з середовищем. Відносно зазначених задач особистість формує внутрішню модель зовнішньої (проблемної) ситуації, яка і визначає її поведінку" [8].

Розглянемо погляди науковців на теоретичну складову поняття "психологічна стійкість".

Вчені-психологи аналізують це поняття в різних аспектах, а саме:

– в комплексі властивостей особистості, таких як опірність, урівноваженість, життєстійкість, стабільність (А. Борисюк, В. Варваров, М. Варій, С. Кобейс, М. Корольчук, О. Леонт'єв, С. Максименко, С. Мадді, А. Петровський і М. Ярошевський О. Таубман, С. Філіпов В. Флоріан та ін.).

– особливостей темпераменту та нервової системи (Л. Аболін, П. Анохін, Л. Божович, А. Єлісеєв та П. Корчемний, О. Когут, Н. Коломінський, Г. Крамаренко та І. Рудий, Д. Леонт'єв, В. Марищук, О. Тімченко В. Чудновський та ін.).

А. Петровський і М. Ярошевський визначають психологічну стійкість як цілісну характеристику особистості, яка забезпечує стійкість людини до фруструючого та стресогенного впливу [14]. До її компонентів відносять здатність до повноцінної самореалізації, вольової регуляції, відносну стабільність емоційної сфери, адекватну ситуації мотиваційну напруженість.

Л. Божович запропонувала розглядати психологічну стійкість "як рівень сформованості особистості, здатність володіння певним імунітетом по відношенню до зовнішніх впливів" [2].

В. Варварів дає визначення психологічної стійкості як "здатності протистояти негативному впливу напруженості на поведінку та дію людини". Він пропонує порівнювати результати діяльності особистості "до" та "після", тобто у звичайній ситуації, а потім у стані напруги, стресу [4, с. 56].

П. Корчемний, А. Єлісеєв [5] вважають, що психологічна стійкість – це "цілісна, інтегральна якість особистості та колективів, що виявляється у можливості

оптимально відбивати дійсність у складних, зокрема стресових надзвичайних ситуаціях".

В. Чудновський [17, с. 25] пов'язує психологічну стійкість з успішністю самореалізації особистості, пристосуванням до певних ситуацій.

Г. Крамаренко, І. Рудий дане поняття трактують як "інтегральну сукупність вроджених та набутих особистісних якостей, мобілізаційних ресурсів та резервних психофізіологічних можливостей організму, що забезпечують оптимальне функціонування індивіда у несприятливих умовах професійного середовища" [7].

О. Тімченко пропонує вважати стійкість до стресу комплексною індивідуальною психологічною особливістю, що полягає у специфічному взаємозв'язку різнорівневих властивостей індивідуальності, що забезпечує біологічний, фізіологічний і психологічний гомеостаз системи і веде до оптимальної взаємодії суб'єкта з навколишнім середовищем у різних умовах життєдіяльності та діяльності" [15].

С. Філіпов акцентує увагу на тому, що під стійкістю до стресу слід розуміти здатність відповідати на напружені ситуації такою зміною емоційного стану, що призводить не до зменшення, а до збільшення працездатності [16].

О. Когут вважає, що "стресостійкість особистості – це системно-інтегративна властивість особистості, яка забезпечує прогнозованість біопсихологічних реакцій на стрес; оптимізацію соціокультурних та організаційно-поведінкових стратегій подолання надскладних та надзвичайних ситуацій; визначення ціннісно-сміслових трансформацій постстресових наслідків; стресостійкість утворюють наступні складові: психофізіологічна, емоційно-комунікативна, когнітивна, ціннісно-вольова, які знаходяться в причинно-наслідковому співвідношенні та утворюють цілісну структурну організацію особистості. Кожна складова розглядається як найменша частка системи, котра є її важливою підсистемою і може досліджуватися як цілісна

самостійна система. Система має свою структурність та впорядкованість. Зміна форми системи спонукає до зміни її змісту і навпаки. Система залежить від зовнішніх умов середовища. Вона є адаптивною, може змінюватись. Вона виконує складні функції. Завдяки системному аналізу прагнемо отримати контрольований процес розвитку стресостійкості особистості" [6, с. 59].

Концепція дослідження стресостійкості особистості, на думку дослідниці, має відбуватися за такими етапами: дослідження феноменів, пов'язаних із стресостійкістю особистості; виокремлення її складових; розкриття механізмів розвитку кожної складової; розробка системної моделі стресостійкості особистості; формулювання визначення стресостійкості особистості; виокремлення детермінуючих факторів розвитку та формування стресостійкості особистості; виокремлення критеріїв та показників розвитку й формування стресостійкості особистості; емпіричне підтвердження розробленої моделі; відбір та диференціація за критеріями тестових методик дослідження; дослідження стресостійкості особистості у подоланні критичних ситуацій, у процесі адаптації до надзвичайних умов праці; визначення значних кореляційних зв'язків, які відіграють важливу участь у розвитку та формуванні стресостійкості особистості; розробка диференційно-діагностичного опитувальника стресостійкості особистості; опитування осіб різного професійного спрямування; розробка концепції та матриці інтегративного розвитку формування стресостійкості особистості [6, с. 62].

Один із основних елементів психологічної стійкості особистості – життестійкість. Саме життестійкість допомагає людині оцінити свої реальні сили та можливості, подолати стресові ситуації, що впливають на неї, фактори, що зберігають баланс та внутрішню гармонію. Життестійкість як властивість особистості допомагає конструктивно підійти до вирішення проблеми, що склалася, та знайти єдино правильний вихід. Життестійкість глибоко інтегрована

у загальне психологічне благополуччя, самореалізацію та успішність. Життестійкість як дзеркало здатна відбивати негативний вплив стресорів на особистість, збільшуючи психологічний досвід людини щодо подолання внутрішньої депресії та оперативного виходу з неї, вона дозволяє особистості зберегти своє психологічне здоров'я, розвиватися.

С. Мадді [18] розробив модель життестійкості, що розглядає її як важливий людський ресурс з метою підтримки фізичного, психічного та соціального здоров'я, тому вчений пов'язує життестійкість з переконаннями людини, що дозволяють їй залишатися активним і готовим долати негативні наслідки стресу. За С. Мадді, життестійкість ("hardiness") складається з трьох компонентів: залученість, контроль та прийняття ризику. Перша складова життестійкості "залученість" – важлива характеристика ставлення людини до себе, оточуючого світу та характеру взаємодії з ним, яка дає сили та мотивує її до самореалізації, лідерства, здорового способу думок і поведінки; дає можливість відчувати себе значущою та достатньо цінною, щоб повністю включитися в розв'язання життєвих завдань, не звертаючи увагу на наявність стресогенних факторів і змін. Другий компонент життестійкості – "контроль". Контроль за обставинами організує пошук шляхів впливу на результати стресогенних змін, на протипагу впаданню в стан безпорадності та пасивності. Третя складова життестійкості – "прийняття ризику" допомагає людині бути відкритою до оточуючого світу, інших людей, суспільства. Суть її полягає в сприйнятті особистістю життєвих подій і проблем як виклику та випробування особисто для себе. С. Мадді підкреслює важливість вираженості всіх трьох компонентів для збереження здоров'я, оптимального рівня працездатності та активності в стресогенних умовах.

На думку К. Маннапової, життестійкість вважається основним функціональним компонентом життєздатності, що зберігає стабільність системи особистості,

системоутворюючим фактором, що задає параметри основних компонентів життєздатності. Життєстійкість виявляється ключовою особистісною змінною, що опосередкує вплив стресогенних факторів на соматичне та психічне здоров'я, а також на успішність діяльності особистості [10, с. 145].

Психологічна стійкість – це якість особистості, окремими аспектами якої є врівноваженість, стабільність та опірність. Вона дозволяє особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність у різних випробуваннях. [13, с. 106].

Психологічна стійкість постає як складна якість особистості, у якій об'єднані:

- врівноваженість (рівновага), пропорційність;
- стійкість, стабільність (постійність);
- опірність.

Врівноваженість – це здатність порівнювати рівень напруги з ресурсами своєї психіки та організму. Рівень напруги завжди обумовлений не лише стресорами та зовнішніми обставинами, а й їхньою суб'єктивною інтерпретацією, оцінкою. Врівноваженість, як складова психологічної стійкості, проявляється у здатності мінімізувати негативний вплив суб'єктивної складової у виникненні напруги, здатність утримувати напругу в прийнятних межах. Врівноваженість – це також здатність уникати крайнощів у силі відгуку на події, що відбуваються. Тобто бути чуйним, чутливим до різних аспектів життя, небайдужим, з одного боку, та не реагувати надто сильно, з підвищеною збудливістю, з іншого.

Стійкість проявляється у подоланні труднощів як здатність зберігати віру в себе, бути впевненим у собі, своїх можливостях, як здатність до ефективної психічної саморегуляції. Стійкість також проявляється у постійному, досить високому рівні настрою. Здатність зберігати постійний рівень настрою та активності, бути чуйним, чутливим до різних аспектів життя, мати різнобічні інтереси, уникати спрощеності у цінностях, цілях та прагненнях – також важлива складова психологічної стійкості.

Стабільність як складову психологічної стійкості не слід розуміти як застиглість. Для психологічної стійкості особистості необхідна здатність до саморозвитку, формування власної індивідуальності.

Опірність – це здатність до опору тому, що обмежує свободу поведінки, свободу вибору як в окремих рішеннях, так і у виборі способу життя в цілому. Найважливішою стороною опірності є індивідуальна та особистісна самодостатність в аспекті свободи від залежності (хімічної, інтеракційної, акцентованої односпрямованої поведінкової активності).

У наведеному наборі складових представлені всі рівні організації людини, рівні її буття: біологічне, психологічне та соціальне. Це рівні руху живої матерії, у яких одночасно протікає буття людини.

Регуляція напруги, врівноваженість (узгодженість) інтенсивності мотивації та організмичних ресурсів, утримання напруги в межах оптимуму або хоча б прийнятності – одна з найважливіших сторін біологічного буття людини.

Стійкість у подоланні труднощів, збереження віри в себе, впевненості у собі, своїх можливостях, досконалість психічної саморегуляції, постійний, досить високий рівень настрою – невід'ємна частина психічної життя. Здатність зберігати постійний рівень настрою без звернення до психоактивних речовин та бути чуйним, чутливим до різних аспектів життя, мати різнобічні інтереси, уникати однієї-єдиної мотиваційної домінанти – також важлива складова психологічної стійкості.

Психологічна стійкість є динамічним компонентом в структурі особистості, залежить від зовнішніх і внутрішніх об'єктивних і суб'єктивних чинників та багато в чому визначається дидактичними складовими (змістовими, організаційно-методичними, психологічними, педагогічними, матеріально-технічними). Динамізм психологічної стійкості особистості, як системи, протягом життя, професійної діяльності характеризується закономірностями та принципами, найбільш ґрунтовно має досліджуватися та

Питання психології

визначатися теоретичними основами трансформації систем [12, с. 16-17].

Закономірності психологічної стійкості особистості зумовлюються:

- впливом зовнішніх і внутрішніх чинників;
- генетичними особливостями;
- структурою особистості;
- нервово-психологічними чинниками, динамікою реагування;
- мотиваційною сферою;
- середовищем формування особистості;
- набутим досвідом практичної діяльності;
- освітньою підготовкою, проходженням курсової підготовки з підвищення кваліфікації;
- ціннісною орієнтацією;
- загальним станом здоров'я та фізичної підготовленості.

До основних принципів психологічної стійкості особистості слід віднести такі: об'єктивності та реалістичності; дидактичної спрямованості; діагностичності; всебічності та комплексності в процесі аналізу та дослідження; єдності морально-психологічного та професійного підходу; суворої наукової обґрунтованості оцінок і висновків.

Висновки. Актуалізація проблеми дослідження психологічної стійкості особистості великою мірою визначається складністю фізіологічного, психологічного обґрунтування та важливістю їх урахування в професійній діяльності; підвищеністю вимог до оптимальності, ефективності рішень, які приймаються людиною, здатності її комплексно враховувати поточні обставини, перспективні напрями, досягати

позитивних результатів у будь-якій сфері діяльності;

Психологічна стійкість особистості є складною структурованою субстанцією, в якій поєднано цілий комплекс здібностей, широке коло різнорівневих явищ, проявляється відповідно до індивідуальних особливостей особистості та її активної самоорганізації і має досліджуватись на основі теорії систем, загальної, прикладної психології, педагогіки, фізіології, генетики. Методологічною основою психологічної стійкості є її закономірності та принципи. Дослідники (філософи, психологи, педагоги) не дійшли єдиної думки щодо сутності та змісту цього поняття і розглядають його з різних позицій.

Професійна діяльність особистості є різноплановою, що знаходить відображення в різних аспектах її психологічної стійкості. На передній план при цьому виходять три аспекти психологічної стійкості: стійкість, стабільність; врівноваженість, пропорційність; опірність (резистентність), які є продуктами таких компонентів структури особистості: емоційний, інтелектуальний, вольвий. Вони в сукупності дозволяють особистості протистояти життєвим труднощам, несприятливому тиску обставин, зберігати здоров'я та працездатність у різних екстремальних умовах, ситуаціях, випробуваннях.

Психологічна стійкість є динамічним компонентом в структурі особистості та багато в чому визначається дидактичними складовими (змістовими, організаційно-методичними, технологічними, психолого-педагогічними, матеріально-технічними), що має стати предметом подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Антилогова Л.Н. Нравственное сознание личности и его структура. URL: <http://hpsy.ru/public/x2480.htm>.
2. Божович Л.И. Устойчивость личности, процесс и условия её формирования // Материалы XVIII Международного психологического конгресса. Симпозиум: Формирование личности в коллективе. М., 1966. С. 101–111.
3. Большой психологический словарь; под общ. ред. Б.Г. Мещерякова, В.П. Зинченко. СПб.: Прайм-еврознак, 2006. 672 с.
4. Варваров В.В. Об оценке психологической устойчивости // *Военный вестник*. 1982. №1. С. 52–57.
5. Корчемный П.А., Елисеев А.П. Психологическая устойчивость в чрезвычайных ситуациях. Курс лекций в 3-х частях. Новогорск: Академия гражданской защиты, 2000. 167 с.

Питання психології

6. Когут О.О. Психологія стресостійкості особистості: дис.... доктора психол. наук: 19.00.07. Переяслав: Університет Григорія Сковороди, 2021. 518 с.
7. Крамаренко Г.И., Рудой И.С. Нервно-психическая неустойчивость у военнослужащих срочной службы. Л.: ВМА, 1984. 26 с.
8. Крупник Е.П., Лебедева, Е.Н. Психологическая устойчивость личностных конструктов в период взрослости // *Психологический журнал*. 2000. Том 21. № 6. С. 12–23.
9. Леонтьев А.Н. Деятельность. Сознание. Личность // Избр. психол. произведения: В 2 т. М.: Педагогика, 1983. Т. 2. 250 с.
10. Маннапова К.Р. Життєстійкість в системі поняття життєздатності // *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. Психологія*. 2012. Вип. 44 (1). С.143–150.
11. Маришук В.Л., Евдокимов В.И. Поведение и саморегуляция человека в условиях стресса. СПб.: Издательский дом "Сентябрь", 2001. 325 с.
12. Приходько Ю.И. Основы інноваційної теорії трансформації систем / *Науково-практичний журнал "Проблеми інноваційно-інвестиційного розвитку"*. 2021. № 24. С. 4–22.
13. Психология здоровья: учебник для вузов / Под ред. Г.С. Никифорова. СПб.: Питер, 2006. 607 с.
14. Психология: словарь / Под ред. А.В. Петровского и М.Г. Ярошевского. М.: Политиздат, 1990. 494 с.
15. Тімченко О.В. Професійний стрес працівників органів внутрішніх справ України (концептуалізація, прогнозування, діагностика та корекція): автореф. дис. ...доктора психол. наук: 19.00.06. Харків: Національний ун-т внутрішніх справ МВС України, 2003. 35 с.
16. Філіппов С.Є. Психологічні умови вдосконалення правоохоронної діяльності офіцерів Державної прикордонної служби України: автореф. дис. ...канд. психол. наук.: 19.00.09. Хмельницький: НА ДПС України, 2004. 18 с.
17. Чудновский В.Э. Нравственная устойчивость личности. М.: Педагогика, 1981. 208 с.
18. Maddi S. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. / *Journal of Humanistic Psychology*. Apr. 44. P. 279–298.

References

1. Antilogova L.N. Nравstvennoe soznanie lichnosti i ego struktura. [Moral consciousness of the individual and its structure] URL: <http://hpsy.ru/public/x2480.htm> (in Russian).
2. Bozhovich L.I. (1966) Ustoychivost lichnosti, protsess i usloviya ego formirovaniya [Personal stability, the process and conditions of its formation]// Materialy XVIII Mezhdunarodnogo psihologicheskogo kongressa. Simpozium: Formirovanie lichnosti v kollektive. M. S. 101–111 (in Russian).
3. Bolshoy psihologicheskii slovar [Big psychological dictionary]; pod obsch. red. B.G. Mescheryakova, V.P. Zinchenko (2006). SPb.: Praym-evroznak, 672 s. (in Russian).
4. Varvarov V.V. (1982)/ Ob otsenke psihologicheskoy ustoychivosti [On the assessment of psychological stability] // *Voennyiy vestnik*. № 1. S. 52–57 (in Russian).
5. Korchemnyiy P.A., Eliseev A.P. (2000). Psihologicheskaya ustoychivost v chrezvyichaynykh situatsiyah. [Psychological stability in emergency situations] Kurs lektsiy v 3-h chastyah. Novogorsk: Akademiya grazhdanskoy zashchity, 167 s. (in Russian).
6. Kogut O.O. (2021). Psihologiya stresostlykosti osobistosti [Psychology of personality stress resistance] : dis.... doktora psihol. nauk: 19.00.07. Pereyaslav: UnIversitet GrigorIya Skovorodi, 518 s. (in Ukrainian).
7. Kramarenko G.I., Rudoy I.S. (1984). Nervno-psihicheskaya neustoychivost u voennosluzhaschih srochnoy sluzhbyi. [Neuropsychic instability in conscripts.] L.: VMA. 26 s. (in Russian).
8. Krupnik E.P., Lebedeva, E.N. (2000). Psihologicheskaya ustoychivost lichnostnykh konstruktov v period vzroslosti [Psychological stability of personality constructs in the period of adulthood] // *Psihologicheskii zhurnal*. Tom 21. № 6. S. 12–23 (in Russian).
9. Leontev A.N. (1983). Deyatel'nost. Soznanie. Lichnost [Activity. Consciousness. Personality] // Izbr. psihol. proizvedeniya: V 2 t. M.: Pedagogika, T. 2. 250 s. (in Russian).
10. Mannapova K.R. (2012). Zhittestiykist v sistemi ponyattya zhittiezdatnosti [Viability in the concept of viability system] // *Visnik Harkivskogo natsionalnogo pedagogichnogo universitetu imeni G.S. Skovorodu Psihologiya*. Vip. 44 (1). S.143–150 (in Ukrainian).
11. Marishuk V.L., Evdokimov V.I. (2001). Povedenie i samoregulyatsiya cheloveka v usloviyah stressa. [Human behavior and self-regulation under stress] SPb.: Izdatelskiy dom "Sentyabr". 325 s. (in Russian).
12. Prihodko Yu.I. (2021). Osnovi Innovatsiynoyi teorii transformatsiyi sistem [Basics of the innovative theory of system transformation] / *Naukovo-praktichniy zhurnal "Prblemi InnovatsIyno-InvestitsIynogo rozvitku"*. № 24. S. 4–22 (in Ukrainian).
13. Psihologiya zdorovya: [Health psychology] uchebnik dlya vuzov (2006) / Pod red. G.S. Nikiforova. SPb : Piter, 607 s. (in Russian).

14. Psihologiya: slovar [Psychology: dictionary] (1990). / Pod red. A.V. Petrovskogo i M.G. Yaroshevskogo. M.: Politizdat, 494 s. (in Russian).
15. Timchenko O.V. (2003). Profesiyniy stres pratsivnikiv organiv vnutrishnih sprav Ukrayini (kontseptualizatsiya, prognozuvannya, diagnostika ta korektsiya) [Professional stress of employees of internal affairs bodies of Ukraine (conceptualization, forecasting, diagnosis and correction)] : avtoref. dis. ...doktora psihol. nauk: 19.00.06. Harkiv: Natsionalniy un-t vnutrishnih sprav MVS Ukrayini, 35 s. (in Ukrainian).
16. Filippov S.E. (2004)/ Psihologschns umovi vdoskonalennya pravohoronnnyh diyalnosti ofItseiV Derzhavnoyi prikordonnoyi sluzhbi Ukrayini [Psychological conditions for improving law enforcement activity of officers of the State Border Service of Ukraine] : avtoref. dis. ...kand. psihol. nauk.: 19.00.09. Hmel'niyskiy: NA DPS Ukraini, 18 s. (in Ukrainian).
17. Chudnovskiy V.E. (1981) / Nravstvennaya ustoychivost' lichnosti. [Moral stability of the individual] M.: Pedagogika, 208 s. (in Russian).
18. Maddi S. (2004). Hardiness: An operationalization of existential courage. / *Journal of Humanistic Psychology*. Apr. 44. P. 279–298.

Summary

Klochkov V. applicant National Defence University
of Ukraine named after Ivan Cherniakhovsky

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF PERSONALITY STABILITY: SCIENTIFIC VIEWS

Introduction. Despite the extremely high development of modern civilization, humanity does not have in-depth knowledge about the problem of the individual's psychological stability, which is one of the most complex and in-demand in modern science. The analysis of psychological and pedagogical literature shows, firstly, that the psychological stability of a person is a complex structured substance and is studied on the basis of general, applied psychology, pedagogy, physiology, genetics, and secondly, - the lack of views' unity on its essence and content in the philosophers', psychologists', teachers' environment.

Purpose. The purpose of the article is to highlight the views of domestic and foreign scientists on the essence and content of the individual's psychological stability, to determine the patterns and principles inherent in this concept.

Methods: theoretical: analysis, synthesis, comparison and generalization of data from philosophical and psychological scientific literature on the research problem - with the aim of studying the relevance of the researched problem, highlighting the views that take place in the research of scientists; systematic approach, modeling, expert opinion - when determining the regularities that form the basis of the individual's psychological stability.

Originality. For the first time, the following are determined: the study relevance of the individual's psychological stability problem in the light of world globalization processes, professional activity of people; regularities and principles of psychological factors of personality stability.

The complexity of the "individual's psychological stability" concept and its examination based on various circumstances and actions with the application of a systemic approach, theoretical foundations of systems transformation are shown.

Conclusion. The psychological stability of an individual is a complex structured substance, which combines a whole complex of abilities, a wide range of multilevel phenomena, manifests itself according to the person's individual characteristics and his/her active self-organization, and should be studied on the basis of systems theory, general, applied psychology, pedagogy, physiology, genetics. The methodological basis of psychological stability is its regularities and principles. Researchers (philosophers, psychologists, teachers) have not reached a consensus on the essence and content of this concept and consider it from different positions.

The professional activity of an individual is diverse, which is reflected in various aspects of his psychological stability. At the same time, three aspects of psychological stability come to the fore: stability; balance, proportionality; resistibility (resistance), which are products of the following components of the personality structure: emotional, intellectual, willed.

The main directions of further research on the individual's psychological stability: substantive, organizational-methodical, technological, psychological-pedagogical, material-technical.

Ключові слова: individual; psychological stability; substance and content; system; regularities; principles.

Received/Поступила: 15.08.22.

*Козак О. Ю. Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
https://orcid.org/0000-0002-8164-0733*

РОЗВИТОК ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОГО ПОТЕНЦІАЛУ СТУДЕНТІВ НА ПОЧАТКОВОМУ ЕТАПІ ЇХНЬОЇ АДАПТАЦІЇ ДО НАВЧАННЯ

У статті проаналізовано результати формувального експерименту, спрямованого на розвиток ресурсів інтелектуального компонента особистісного потенціалу студентів на початковому етапі їхньої навчальної адаптації. Зазначається, що оптимізації цього потенціалу на початковому етапі навчальної діяльності студентів сприяє соціально-психологічний тренінг з елементами арт- та гештальт-терапії, рефлексивних прийомів, а також логічних та нейрогімнастичних вправ.

Ключові слова: розвиток; ресурси; інтелектуальний компонент; особистісний потенціал; студент; навчальна адаптація.

Вступ. Сьогодні розвиток суспільства характеризується усе зростаючим динамізмом, проникненням на нові рівні пізнання природи, зміною соціальної структури і появою якісно нових видів діяльності у невідомих раніше сферах [2; 9]. Особливе значення тут має бажання і здатність особистості активно досліджувати новизну і складність мінливого світу, а також створювати, винаходити нові оригінальні стратегії поведінки і діяльності [10]. Це активне пізнавальне ставлення до дійсності має розвиватись і у студентському віці. Успішна навчальна діяльність студентів потребує не лише відповідної мотивації, а й розвиненого мислення, високого інтелектуального потенціалу, який є і засобом, і метою цього розвитку [3; 6; 7].

Мета дослідження - презентація результатів апробації авторської психокорекційної програми розвитку інтелектуального потенціалу студентів.

Теоретичне підґрунтя. У психології дослідження інтелекту зосереджено в основному на вивченні психофізіологічних задатків загальних розумових здібностей (Г.Айзенк, Б.Цуканов та ін.); мотиваційної регуляції інтелектуальної діяльності (Д.Богоявленська, О.Леонт'єв та ін.); структурних рівнів інтелекту (Ф.Вернон, М.Вертгеймер, Г.Гарднер, Д.Гілфорд, Р.Кеттел, В.Крамаренко, Ж.Піаже, Ч.Спірмен, Р.Стернберг, Л.Терстоун та ін.); шляхів діагностики інтелекту

(В.Блейхер, І.Волощук, А.Давиденко та ін.); зв'язку інтелекту із творчістю (А.Біне, О.Губенко, М.Смульсон та ін.); впливі інтелекту на різні аспекти поведінки людини (Л.Дорфман, В.Моляко, М.Смульсон та ін.), у т. ч. на розвиток професійного мислення майбутніх практичних психологів (О.Пісоцький, Н.Пов'якель), а також можливістю прогнозування особливостей спілкування та діяльності особистості у галузі освіти, праці (Г.Куценко, О.Музика, В.Рибалка, Л.Романовська та ін.) [4; 8 та ін.].

Методи дослідження. Констатувальний експеримент, формувальний експеримент, методи математичної статистики.

Результати обговорення. З метою оптимізації інтелектуального потенціалу студентів на початковому етапі їхньої навчальної діяльності було спроектовано психокорекційну програму, яка містила тренінгові заняття. Програма складалась із двох частин. Першу частину було представлено логічними та нейрогімнастичними вправами, спрямованими на активацію інтелектуального компонента потенціалу, для синхронізації роботи правої та лівої півкуль головного мозку, розвитку міжпівкульної узгодженості. Друга частина складалась із соціально-психологічних тренінгів з елементами арт- та гештальт-терапії та у сукупності була

спрямована на розвиток мотиваційного компонента цього потенціалу.

Квазіекспериментальний вплив було здійснено на матеріалі неоднородних вибірок за такою схемою [1]:

O1XO2

O3O4.

В апробації програми розвитку інтелектуального потенціалу взяли участь студенти, які мають низький та середній рівні розвитку потенціалу та зараховані до виявлених розбалансованих, посередніх та конструктивних типів особистості. Формувальний експеримент було представлено трьома експериментальними групами. До першої експериментальної групи увійшли 7 дівчат і 7 юнаків, які мали низький і середній рівні розвитку інтелектуального потенціалу і належать до конструктивного типу особистості. Другу експериментальну групу склали 6 дівчат та 8 юнаків із низьким та середнім рівнями розвитку інтелектуального потенціалу. та належать до посереднього типу особистості. Третю експериментальну групу склали 7 дівчат та 7 юнаків, що належать до розбалансованого типу особистості із низьким та середнім рівнями розвитку інтелектуального потенціалу.

Для перевірки ефективності результатів формувального експерименту в аналогічних експериментальній групі пропорціях було представлено три контрольні групи студентів УДПУ, які мали низький та середній рівні розвитку інтелектуального потенціалу. Рівень вираженості інтелектуального потенціалу студентів в УДПУ оцінювався відповідно до таблиці 1 та визначався як сума якісних показників за мотиваційним та інтелектуальним компонентами. Одним із головних критеріїв сформованості інтелектуального та мотиваційного компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу є ефективність навчальної діяльності та вирішення навчальних завдань.

Для визначення в обстежуваних типу особистості використовувалися формули факторних оцінок. За результатами психодіагностичного дослідження

необхідно встановити ступінь вираженості чинників. За допомогою методу найменшої відстані, використовуючи отримані факторні оцінки, необхідно встановити належність обстежуваного до розбалансованого, конструктивного або посереднього типів особистості.

Відстань до 1-го типу особистості = $[F11 \text{ кластер}-F1x]+[F21 \text{ кластер}-F2x]+[F31 \text{ кластер}-F3x]+[F41 \text{ кластер}-F4x]+[F51 \text{ кластер}-F5x]+[F61 \text{ кластер}-F6x]+ [F71 \text{ кластер}-F7x]$, де F1 1 кластер ... F7 1 кластер - середня вираженість 1-го ... 7-го фактора 1-го кластера (конструктивний тип особистості студента); F1x ... F7x - вираженість факторів у того, хто навчається.

Відстань до 2-го типу особистості = $[F12 \text{ кластер}-F1x]+[F22 \text{ кластер}-F2x]+[F32 \text{ кластер}-F3x]+[F42 \text{ кластер}-F4x]+[F52 \text{ кластер}-F5x]+[F62 \text{ кластер}-F6x]+ [F72 \text{ кластер}-F7x]$, де F1 2 кластер ... F7 2 кластер - середня вираженість 1-го ... 7-го фактора 2-го кластера (посередній тип особистості студента); F1x ... F7x - вираженість факторів у того, хто навчається.

Відстань до 3-го типу особистості = $[F13 \text{ кластер}-F1x]+[F2 3 \text{ кластер}-F2x]+[F33 \text{ кластер}-F3x]+[F43 \text{ кластер}-F4x]+[F53 \text{ кластер}-F5x]+[F63 \text{ кластер}-F6x] + [F73 \text{ кластер}-F7x]$, де F1 1 кластер ... F7 1 кластер - середня вираженість 1-го... 7-го фактора 3-го кластера (розбалансований тип особистості студента); F1x ... F7x - вираженість факторів у того, хто навчається.

Визначення типу особистості студента відбувається шляхом застосування методу найменшої відстані. Той, хто навчається, буде зарахований до типу особистості, відстань до якого буде найменшою. Результати емпіричного дослідження показали, що у тренінговій роботі зі студентами необхідно враховувати індивідуально-психологічні особливості інтелектуально-особистісного потенціалу, які було виявлено в результаті рівневого та структурного видів аналізу, тип особистості, а також загальний напрямок психокорекційної роботи.

Критерії рівня сформованості мотиваційного та інтелектуального потенціалів

Назва тесту	Параметр	Середній рівень вираженості ознаки, у сирих балах	Норми	
			Відхилення	Середнє
Опитувальник кар`єрних орієнтацій «Якоря кар`єри» Е.Шейна	Служіння	28,15-29,91	0,88	29,04
	Автономія	2,35-17,37	7,51	9,87
	Спеціалізація	18,42-28,16	4,87	23,30
	Мотивація до служби	34,49-44,51	5,01	39,51
	Мотиваційна зрілість	95,22-128,12	16,45	111,68
«Просунуті прогресивні матриці» Дж. Равена	Виклик	16,68-26,82	5,07	21,76
	Швидкість	1,97-2,03	0,04	2
	Точність	0,78-0,96	0,1	0,88
«Числові рядки»	Продуктивність	10-12	1,05	10,63
	Точність	0,71-0,93	0,13	0,81
«Виключення слова»	Продуктивність	19,8-24,91	2,62	22,30
	Точність	0,67-0,85	0,11	0,75
«Особистісний профіль» Г. Айзенка	Товарискість	19,67-26,63	3,50	23,14
	Активність	19-26	3,74	22,39
	Асертивність	17-26	4,22	21,55
	Самовничення	0-11	6,86	3,85
	Пригніченість	0-2	1,97	0,45
	Схильність до ризику	9-19	4,53	14
	Імпульсивність	0-9	4,82	4,72
	Агресивність	0-7	3,89	3,17
	Безвідповідальність	0-8	5,09	3,19

У тренінговій та психокорекційній роботі зі студентами, яких було зараховано до конструктивного типу особистості, акцент робився на роботі з такими базовими якостями, як мотивація до навчальної діяльності та відповідальність. Посередній тип особистості передбачає роботу з відповідальністю, вербальним інтелектом та розвитком навчальної мотивації. Розбалансований тип особистості передбачає акцент на посиленні роботи з активізації інтелектуального компонента інтелектуально-особистісного потенціалу (вербального та невербального видів інтелекту, швидкісні інтелектуальні операції), акцентуванні уваги на роботі із мотиваційною зрілістю та усвідомленістю, зниженні негативних індивідуально-психологічних особливостей (агресивність, імпульсивність, тривожність), внутрішньоособистісними конфліктами (тривожність-агресивність), що виникають через наявність різноспрямованих індивідуально-психологічних тенденцій.

У тренінговій програмі взяли участь 42 студенти, які перебувають на початковому

етапі навчальної діяльності. Тривалість програми тренінгу становила три місяці. Участь у програмі з розвитку інтелектуально-особистісного потенціалу здійснювалася під час самопідготовки. Тренінгова програма тривала 35 занять: по 10 занять для посереднього і конструктивного типів особистості, 15 занять для розбалансованого типу особистості. Частота та тривалість занять складала три заняття на тиждень по три години. Тренінг структурно складався із вступної, основної, заключної частин та був спрямований на оптимізацію інтелектуального та мотиваційного компонентів інтелектуально-особистісного потенціалу. Мотиваційний компонент було представлений елементами арт-і гештальт-терапії. Інтелектуальний компонент - логічними та нейрогімнастичними вправами. Заключна частина містила зворотний зв'язок і рефлексивне обговорення отриманих результатів.

Ефективність проведення психокорекційної програми оцінювалася за допомогою критеріїв психодіагностичного дослідження та об'єктивних зовнішніх

Питання психології

критеріїв (середня оцінка за підсумками складання екзаменаційної сесії). За даними психодіагностичного дослідження було виокремлено такі маркери ефективності програми розвитку інтелектуального потенціалу:

1. За тенденцією долати перешкоди у навчальній діяльності; посилення мотивів бути професіоналом; зниження значущості цінності незалежності від правил і норм суспільства; наростання тенденції втілювати у роботі свої ідеали та цінності; збільшення мотиваційної зрілості та мотивації до навчання. Критерії розвитку професійної мотивації визначались з урахуванням шкал тесту «Якоря кар'єри» Е.Шейна у адаптації В.Винокурової та В.Чікер: збільшення показників за шкалою «спеціалізація»; збільшення показників за шкалою «служіння»; збільшення показників за шкалою «виклик»; збільшення показників за шкалою «мотивація до служби»; збільшення показників за шкалою «мотиваційна зрілість»; зменшення показників за шкалою «автономія».

2. За такими показниками, як активність, товариськість, помірно виражена здатність до асертивності на основі шкал тесту «Особистісний профіль» Г.Айзенка визначались критерії оцінки розвитку комунікативних навичок:

зростання показників за шкалою «товариськість». Занадто високі показники, що виходять за верхні межі норми, призводять до нав'язливості, нерозбірливості у контактах, зайвої товариськості і нівелюють ефективність навчальної діяльності. Межі норми ($\delta = 3,49$; $M_x = 23,15$).

зростання показників за шкалою «активність»;

зростання показників за шкалою «асертивність». Високі показники за цією шкалою свідчать про нав'язування власної думки, тиск на оточуючих і часто не сприяють ефективності навчальної діяльності. Межі норми ($\delta = 4,21$; $M_x = 21,56$).

3. За тенденцією до зниження агресивності, безвідповідальності, імпульсивності та схильності до ризику визначались критерії зниження показників психотичних проявів (тест «Особистісний профіль» Г.Айзенка):

зниження показників за шкалою «імпульсивність»;

зниження показників за шкалою «агресивність»;

зниження показників за шкалою «безвідповідальність»;

зниження показників за шкалою «схильність до ризику».

4. За тенденцією до зниження пригніченості та самовничення (тест «Особистісний профіль» Г.Айзенка) визначались критерії оцінки зниження показників невротичних проявів:

зниження показників за шкалою «самовничення»;

зниження показників за шкалою «пригніченість».

5. За тенденцією до збільшення показників точності та продуктивності рішень, зростання показників швидкості вирішення інтелектуальних завдань без зниження точності та продуктивності визначались маркери оптимізації інтелектуального компонента інтелектуально-особистісного потенціалу:

зростання показників за шкалою «продуктивність» (тест «Просунуті прогресивні матриці» Дж. Равена);

зростання показників за шкалою «швидкість» (тест «Просунуті прогресивні матриці» Дж. Равена);

зростання показників за шкалою «точність» (тест «Просунуті прогресивні матриці» Дж. Равена);

зростання показників за шкалою «продуктивність» (тест «Виключення слова»);

зростання показників за шкалою «точність» (тест «Виняток слова»);

зростання показників за шкалою «точність» (тест «Числові ряди»).

Об'єктивними критеріями оцінки навчальної діяльності студентів були показники ефективності проведеної психокорекційної роботи: середня оцінка за екзаменаційну сесію за другий семестр. Отримані дані порівнювалися з результатами першого семестру.

Після закінчення квазіексперименту та реалізації психокорекційної програми аналіз даних психодіагностичного дослідження показав, що в усіх експериментальних групах відбулися позитивні статистично значущі зміни у прагненні втілювати у навчання

Питання психології

власні ідеали та цінності, мотивації вирішення свідомо складних завдань, мотивації до мотиваційної зрілості, у сфері навчання (табл. 2).

Також відзначається зниження в експериментальних групах тенденції до звільнення від розпоряджень, обмежень та правил, що сприятливо позначається на ефективності навчальної діяльності.

Відсутність статистично значущих змін у мотивації навчальної діяльності показала інтерпретація даних психодіагностичного дослідження респондентів контрольних груп. Проте існує статистично значуще зменшення показників шкали «автономія» в обстежуваних конструктивного типу особистості: Мдо трен = 18,9; Мпісля трен = 17,9 при $p \leq 0,05$. Тим не менш, ця тенденція виражена значно слабше, ніж у тих студентів цього ж типу особистості, що брали участь у квазіексперименті: Мдотрен = 19,1; Мпослетрен = 12,1 при $p \leq 0,01$.

Студенти, зараховані до конструктивного типу особистості, через оптимальне співвідношення інтелектуального та особистісно-

мотиваційного компонентів інтелектуального потенціалу є найбільш адаптивними і тому позитивні зміни, що спостерігаються в обстежуваних контрольній групі, відбуваються навіть без додаткового психологічного супроводу.

У сфері оптимізації комунікативних навичок в обстежуваних експериментальних груп, зарахованих до посереднього та конструктивного типів особистості, було зафіксовано статистично значущі позитивні зміни в активності, асертивності та товариськості. Також спостерігались позитивні зміни показників асертивності в обстежуваних, які зараховано до розбалансованого типу особистості.

За показниками активності та товариськості у студентів, зарахованих до розбалансованого типу особистості, статистично значущих змін не виявлено, оскільки ці показники спочатку розташовувалися у діапазоні ідеальної статистичної норми. Тому за результатами реалізації тренінгової програми значних змін не відбулося (табл. 2).

Таблиця 2

Результати тренінгової роботи зі студентами (розбалансований, посередній, конструктивний типи особистості)								
Криге-рй розвит-ку ЮП	Параметр	Розбалансований тип		Посередній тип		Конструктивний тип		
		ЕГ до/після	КГ до/після	ЕГ до/після	КГ до/після	ЕГ до/після	КГ до/після	
<i>«Описувальник кар'єри орієнтації «Якоря кар'єри» Е.Шейна»</i>								
НМ	Служіння	24,2*/25,5*	23,1/23,5	24,0*/25,8*	23,9/24,1	25,5*/28,8*	25,9/26,1	
	Автономія	22,2*/16,4*	22,0/21,5	18,6*/12,2*	18,9/18,5	19,0**/12,0**	18,8*/17,8*	
	Спеціалізація	18,4*/19,1*	18,2/18,5	18,2*/21,7*	18,3/18,5	19,4*/22,8*	19,5/19,3	
	Виклик	15,6*/18,0*	15,4/15,1	12,6*/15,5*	12,7/21,6	18,0*/21,4*	17,8/17,8	
	Мотиваційна зрілість	89,6*/95,2*	89,0/88,7	89,4**/97,1**	89,8/91,0	95,2*/100*	95,0/95,2	
	Мотивація до служби	30,1**/34,4**	29,7/28,1	31,3*/37,1*	31,7/31,5	33,3**/38,1**	32,8/32,9	
<i>«Особистісний профіль» Г.Айзенка</i>								
КН	Активність	17,1/17,5	16,9/16,8	16,8*/18,1*	16,6/16,8	12,4*/19,5*	12,7/12,9	
	Асертивність	18,0*/19,1*	18,2/18,1	17,1**/19,1**	16,9/17,2	13,7*/18,0*	13,4/13,5	
	Товариськість	18,3/19,2	18,2/18,6	17,2*/20,0*	17,5/17,6	16,8*/20,2*	16,6/16,7	
НП	Пригніченість	7,7**/4,2**	8,0/8,3	4,2*/2,9*	4,5/4,7	8,5*/3,3*	7,8/7,7	
	Самовичення	15,0**/9,5**	14,9	10,9*/7,7*	11,3/11,1	13,4*/8,1*	13,6/13,5	
ПП	Імпульсивність	14,0*/10,9*	13,7/13,8	11,8*/8,5*	10,9/11,1	12,1*/9,6*	12,5/12,2	
	Безвідповідальність	10,1**/6,2**	10,3/9,8	12,7**/8,0**	11,6*/11,1*	13,3**/8,6**	12,8*/11,6*	
	Агресивність	14,0*/11,1*	13,6/13,9	12,0*/7,7*	11,9/11,8	12,4*/6,7*	1,3/1,4	
	Схильність до ризику	19,7**/16,1**	18,6/18,8	20,0*/17,1*	19,7/19,9	18,0*/15,5*	18,9/18,6	
<i>«Прогресивні матриці» Дж. Равена</i>								
П	Швидкість	1,4/1,5	1,3/1,4	1,4*/1,6*	1,5/1,4	1,2*/1,7*	1,3/1,4	
	Точність	0,5/0,6	0,5/0,5	0,5*/0,8*	0,6/0,5	0,4*/0,6*	0,5/0,5	
	Продуктивність	8,1*/9,4*	7,9/8,1	8,4*/10,1*	8,6/8,7	8,2*/9,7*	8,4/8,6	
	<i>Тест «Виключення слова»</i>							
	Точність	0,2/0,3	0,2/0,1	0,2*/0,6*	0,2/0,2	0,3*/0,7*	0,4/0,4	
	Продуктивність	13,4*/14,5*	13,1/13,5	12,2*/14,0*	12,0/11,9	13,6*/15,0*	13,8/13,6	
	<i>Субтест «Числові рядки»</i>							
	Точність	0,4/0,5	0,4/0,3	0,4*/0,7*	0,5/0,4	0,4*/0,7*	0,3/0,4	

Примітка: НМ – навчальна мотивація, КН – комунікативні навички, НП – невротичні прояви, ПП – психотичні прояви, П – інтелектуальний потенціал; * $p \leq 0,05$; ** $p \leq 0,01$; *** $p \leq 0,001$ для U-критерію Манна-Уїтні

Питання психології

Статистично значуще зменшення показників за шкалами самовничення та пригніченості (маркери невротичних проявів) спостерігались в обстежуваних експериментальних груп, зарахованих до усіх трьох типів особистості. Статистично значущих змін у контрольних групах не зафіксовано. Інтерпретація маркерів психотичних проявів у респондентів експериментальних груп, зарахованих до трьох типів особистості,

підтверджує статистично значуще зменшення показників імпульсивності, агресивності, безвідповідальності та схильності до ризику. Ймовірно, що у цьому конкретному випадку показники навчальної мотивації, що зростають, нівелюють негативні індивідуально-психологічні особливості, створюючи компенсаторний ефект.

В обстежуваних, зарахованих до посереднього і конструктивного типів, зафіксовано невелике за рівнем статистично значуще зниження показника безвідповідальності. В іншому ж в обстежуваних контрольних груп статистично значущих змін маркерів психотичних проявів не зафіксовано. Поданий факт інтерпретується умовами навчальної діяльності. В обстежуваних, зарахованих до розбалансованого типу

особистості, статистично значущого зниження показника безвідповідальності не зафіксовано. Це пов'язано із внутрішньоособистісними конфліктами у структурі їхньої особистості, які перешкоджають формуванню відповідальної та нормативної поведінки.

В результаті інтерпретації критеріїв оцінки розвитку інтелектуального компонента особистісного потенціалу в обстежуваних експериментальної групи виявлено низьке за рівнем, але статистично значуще зрушення показників за шкалами вербального та невербального видів інтелекту, що, як пояснює А.Анастасі, обумовлюється тим, що інтелектуальні показники характеризується мінімальною пластичністю у порівнянні з особистісними особливостями [1]. Інтерпретація об'єктивних маркерів розвитку інтелектуального та мотиваційного компонентів інтелектуального потенціалу у студентів на початковому етапі навчальної діяльності (середній бал оцінок за семестр) показала позитивні статистично значущі зміни порівняно із вихідними даними. Статистично значущих зрушень в обстежуваних контрольних груп не виявлено (табл. 3).

Таблиця 3

Показники об'єктивних маркерів розвитку компонентів інтелектуального потенціалу після формувального експерименту відповідно до типу особистості ($p \leq 0,05$)

Тип особистості	Групи	Середній бал оцінки за семестр
Посередній	ЕГ до тренінгу	3,3
	КГ до тренінгу	3,4
	ЕГ після тренінгу	3,5
	КГ після тренінгу	3,3
Розбалансований	ЕГ до тренінгу	3,5
	КГ до тренінгу	3,6
	ЕГ після тренінгу	3,9
	КГ після тренінгу	3,4
Конструктивний	ЕГ до тренінгу	3,8
	КГ до тренінгу	3,7
	ЕГ після тренінгу	4,2
	КГ після тренінгу	3,8

Висновки. Таким чином, реалізація психокорекційної програми, кількісна та якісна інтерпретації результатів

квaziексперименту, систематичний психологічний супровід студентів із врахуванням виявлених типів особистості

Питання психології

(посередній, розбалансований, навчальної діяльності студентів сприяє конструктивний), що відрізняються соціально-психологічний тренінг з інтелектуальним потенціалом, дозволяють елементами арт- та гештальт-терапії, зробити висновки, що оптимізації цього потенціалу на початковому етапі рефлексивних прийомів, а також логічних та нейрогімнастичних вправ.

Список використаних джерел

1. Анастаси А. Психологическое тестирование: пер. с англ. / Под ред. и с предисл. К.М. Гуревича, В.И. Лубовского. М.: Педагогика, 1982. 320 с.
2. Інтелектуальний потенціал: соціальні виміри використання та розвитку [колективна монографія] / М.В. Семикіна, В.І. Гунько, С.Р. Пасєка / За ред. М.В. Семикіної. Черкаси: видавництво ТОВ «МАКЛАУТ», 2012. 336 с.
3. Гальцева Т.О. Навчання як фактор інтелектуального розвитку дорослих. *Вісник Дніпропетровського університету. Серія «Педагогіка і психологія»*. № 9/1. Вип. 15.2009. С. 38-45.
4. Єфіменко С.М. Інтелектуально-творчий потенціал педагога: структура, зміст, шляхи діагностики та розвитку: [навчально-методичний посібник]. Кропивницький: КЗ «КОІПО імені Василя Сухомлинського», 2021. 104 с.
5. Носс И.Н. Введение в практику психологического эксперимента. М.: Пер Сэ, 2006. 304 с.
6. Перетятко В.В. Рівень інтелектуального розвитку як складова дидактичної адаптації студента-першокурсника університету. *Вісник Запорізького національного університету*. № 2(13). 2010. С. 223-226.
7. Петренко М.М., Корнєєва Т.С. Розвиток інтелектуального потенціалу студентів: Навчальний посібник. Кропивницький: Видавництво ТОВ «КОД», 2018. 272 с.
8. Пісоцький О.П. Когнітивний стиль як чинник розвитку інтелектуального потенціалу майбутнього практичного психолога: дис. канд. психол. наук. Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова. К., 2008. 170 с.
9. Рєвак І.О. Інтелектуальний потенціал нації як чинник зміцнення науково-технологічної безпеки України. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. №1, 2010. С. 109-117.
10. Шопіна М.О. Формування інтелектуального потенціалу вчителя в системі післядипломної педагогічної освіти. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 10, Вип. 27. С. 683-691.

References

1. Anastazy A. (1982) *Psychologychesкое testyrovanye* [Psychological testing]: per. s angl. / Pod red. y s predysl. K.M. Gurevycha, V.Y. Lubovskogo. M.: Pedagogyka. 320 s. (in Russian)
2. Інтелектуальний потенціал: соціальні виміри використання та розвитку [Intellectual potential: social dimensions of use and development] [kolektyvna monografija] / M.V. Semykina, V.I. Gun'ko, S.R. Pasjeka / Za red. M.V. Semykinoi'. Cherkasy : vydavnyctvo TOV «MAKLAUT», 2012. 336 s. (in Ukrainian)
3. Gal'ceva T.O. (2009) *Navchannja jak faktor intelektual'nogo rozvytku doroslyh* [Education as a factor in the intellectual development of adults]. *Visnyk Dnipropetrovs'kogo universytetu. Serija «Pedagogika i psihologija»*. № 9/1. Vyp. 15. S. 38-45. (in Ukrainian)
4. Jefimenko S.M. (2021) *Інтелектуально-творчий потенціал педагога: структура, зміст, шляхи діагностики та розвитку* [Intellectual and creative potential of a teacher: structure, content, ways of diagnosis and development]: [navchal'no-metodychnyj posibnyk]. Kropyvnyts'kyj: KZ «KOIPPO imeni Vasylja Suhomlyns'kogo». 104 s. (in Ukrainian)
5. Noss Y.N.(2006) *Vvedenye v praktyku psychologycheskogo eksperymenta* [Introduction to the practice of psychological experiment]. M.: Per Sэ. 304 s. (in Russian)
6. Peretjat'ko V.V. (2010) *Riven' intelektual'nogo rozvytku jak skladova dydaktychnoi' adaptacii' studenta-pershokursnyka universytetu* [The level of intellectual development as a component of didactic adaptation of a first-year university student]. *Visnyk Zaporiz'kogo nacional'nogo universytetu*. № 2(13). S. 223-226. (in Ukrainian)
7. Petrenko M.M., Kornjejeva T.S. (2018) *Rozvytok intelektual'nogo potencialu studentiv* [Development of students' intellectual potential]: *Navchal'nyj posibnyk*. Kropyvnyts'kyj: Vydavnyctvo TOV «KOD». 272 s. (in Ukrainian)
8. Pisoc'kyj O.P. (2008) *Kognityvnyj styl' jak chynnyk rozvytku intelektual'nogo potencialu majbutn'ogo praktychnogo psyhologa* [Cognitive style as a factor in the development of the intellectual

potential of the future practical psychologist]: dys. kand. psychol. nauk. Nacional'nyj pedagogichnyj universytet imeni M.P. Dragomanova. K. 170 s. (in Ukrainian)

9. Revak I.O. (2010) Intel'ektual'nyj potencial nacii' jak chynnyk zmicnennja naukovotekhnologichnoi' bezpeky Ukraïny [The nation's intellectual potential as a factor in strengthening Ukraine's scientific and technological security]. Naukovyj visnyk L'vivs'kogo derzhavnogo universytetu vnutrishnih sprav. №1. S. 109-117. (in Ukrainian)

10. Shopina M.O. (2015) Formuvannja intelektual'nogo potencialu vchytelja v systemi pisljadypломnoi' pedagogichnoi' osvity [Intellectual and creative potential of a teacher: structure, content, ways of diagnosis and development]. Aktual'ni problemy psihologii'. T. 10, Vyp. 27. S. 683-691. (in Ukrainian)

Summary

Kozak O. *Uman State Pedagogical University
named after Pavlo Tychna*

**DEVELOPMENT OF INTELLECTUAL POTENTIAL OF STUDENTS
AT THE INITIAL STAGE OF THEIR ADAPTATION TO LEARNING**

Introduction. *At present, the development of society is characterized by ever-increasing dynamism, penetration to new levels of knowledge of nature, changes in the social structure and the emergence of qualitatively new types of activities in previously unknown areas. Of particular importance here is the desire and ability of the individual to actively explore the novelty and complexity of the changing world, as well as to create, invent new original strategies of behavior and activity. This active cognitive attitude to reality should be formed at student age. Successful research activity requires not only appropriate motivation, but also developed thinking, high intellectual potential.*

Purpose - *presentation of the results of the approbation of the author's psychocorrective program for the development of students' intellectual potential.*

Methods - *declarative experiment, formative experiment, methods of mathematical statistics.*

Originality. *In order to optimize the intellectual potential of students at the initial stage of their educational activities, a psychocorrective program was designed, which included training classes. The program consisted of two parts. The first part was presented with logical and neurogymnastic exercises aimed at activating the intellectual component of the potential, for synchronizing the work of the right and left hemispheres of the brain, and developing interhemispheric coherence. The second part consisted of socio-psychological trainings with elements of art and gestalt therapy and was aimed at developing the motivational component of this potential.*

Conclusion. *The implementation of the psychocorrective program, quantitative and qualitative interpretation of the results of the quasi-experiment, systematic psychological support of students taking into account the identified personality types (mediocre, unbalanced, constructive), which differ in intellectual potential, allow us to conclude that the optimization of this potential at the initial stage of students' educational activities is facilitated by social psychological training with elements of art and gestalt therapy, reflexive techniques, as well as logical and neurogymnastic exercises.*

Keywords: *development; resource; intellectual component; personal potential; student; educational adaptation.*

Received/Поступила: 15.08.22.

Комар Т. В. доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри психології та педагогіки,
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0001-8957-0971>

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ МІЖОСОБИСТІСНОЇ ВЗАЄМОДІЇ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ ЯК ПЕРЕДУМОВА ФОРМУВАННЯ ГОТОВНОСТІ ДО ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Формування готовності до професійної діяльності психолога розглядається у взаємозв'язку із гендерною самоідентифікацією, що здійснюється в умовах міжособистісної взаємодії студентства, яка спрямована на становлення певного типу поведінки в різноманітних ситуаціях спілкування, на безконфліктну взаємодію, а саме на шляхи поведінки у ній задля досягнення конструктивного результату у соціальній та професійній діяльності відповідно до схильностей особистості, вимог до сучасного професіонала.

Ключові слова: гендер; гендерна ідентифікація; гендерна поведінка; студенти; міжособистісна взаємодія; професійна діяльність.

Вступ. Необхідність дослідження студентства як суб'єкту професійного самовизначення в ситуації гендерної поведінки в конструктивній та конфліктній взаємодії пояснюється декількома чинниками. До головних ознак, що диференціюють студентство від інших соціальних груп, варто виокремити активне осмислення сенсу життя, прагнення до нових ідей та соціальних перетворень, активну соціальну взаємодію. В даний період активного усвідомлення людиною своєї особистості, відбувається становлення певного типу поведінки в різноманітних ситуаціях спілкування, відтак особистість звертає увагу на конфліктну взаємодію, а саме на шляхи поведінки у ній задля досягнення конструктивного результату. Вплив на поведінку особистості в конфлікті становлять різноманітні особистісні якості характеру, які в свою чергу мають зв'язок з гендерною самоідентифікацією. Несхожість в характеристиках чоловіків і жінок, обумовлена як біологічними, так і соціальними чинниками, привела до використання різних термінів, що позначають цю диференціацію, «стать» та «гендер».

Мета дослідження - дослідження особливостей гендерної поведінки студентства в конфліктній взаємодії.

Теоретичне підґрунтя. Вивчення та аналіз проблеми гендерних ролей та стереотипів, гендерної ідентифікації, досліджували такі вчені, як: С. Бем, П. Бергер, О. Вороніна, Е. Гідденс, Т. Говорун, О. Кікінежді, Т. Лукман, І. Клецина, Н. Радіна, Н. Лавриненко, М. Палуді, О. Плетка, Т. Мельник, О. Скар. Б. Ананьєв, Г. Андрєєва, Б. Ломов, М. Обозов описали проблеми природи міжособистісної взаємодії, типів, стилів та стратегій міжособистісної взаємодії.

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення; емпіричні методи: методика К. Томаса адаптація Н. Гришиної «Стиль поведінки в конфлікті», методика С. Бем «Дослідження маскуліності-фемінності особистості», методика Н. Романової «Малюнок чоловіка та жінки», методика Р. Крісті в адаптації В. Знакова «Шкала макіавеллізму».

Результати і обговорення. Аналіз досліджень з проблеми свідчить про те, що гендерні відмінності в конфліктній поведінці виявляються вже на ранніх етапах соціалізації. Так, дівчата частіше усвідомлюють конфліктну ситуацію, а хлопці – ініціюють конфлікт, до завершення конфлікту частіше прагнуть дівчата. У постконфліктній взаємодії «відхідливість» більш властива хлопцям, а

«злопам'ятність» – дівчатам. Хлопцям більш властива фізична і вербальна агресія, а дівчатам – непрямая. До помсти вдаються дівчата, до мирного вирішення конфліктів також більш схильні дівчата. Виграють конфлікти частіше хлопці. Користь від конфліктів хлопці оцінюють вище, ніж дівчата.

Поняття «гендер» означає лише систему очікувань суспільства щодо маскулінних та фемінінних ролей, тобто розглядається як соціальна характеристика чоловіків та жінок. В інших випадках гендер розуміється як різні комбінації між навколишнім середовищем і біологією, а поняття «стать» пов'язується лише з анатомічними відмінностями між чоловіками та жінками. Гендер – це соціальна стать, що обумовлює поведінку людини у суспільстві, і те, як воно сприймається [2, с.4].

Гендерна ідентичність – сприйняття людиною власного Я-образу у контексті «маскулінне-фемінінне», «соціально-індивідуальне», «філогенетичне-онтогенетичне». Гендерні ролі – це очікувані установки та поведінка, які суспільство асоціює з кожною статтю. Гендерні стереотипи – це когнітивні структури, які складаються із соціально спільних характеристик чоловіків і жінок. Вони описують, що характерно для чоловіків та жінок, а також містять переконання про те, якими мають бути представники чоловічої та жіночої статі [1, с. 83].

Г. Ложкін розглядаючи міжособистісну взаємодію виділяє такі соціально-психологічні типи взаємодії [4, с.102-103]:

– співробітництво: допомога учасників взаємодії один одному в досягненні індивідуальних цілей кожного та спільних цілей сумісної діяльності;

– протиборство: спротив суб'єктів взаємодії один одному та перешкоджання досягненню індивідуальних цілей кожного;

– ухилення від взаємодії: партнери намагаються уникнути активної взаємодії;

– односпрямоване сприяння, полягає у створенні умов одним із учасників

взаємодії для досягнення цілей іншого, натомість інший учасник ухиляється від взаємодії з ним;

– односпрямована протидія, виникає при створенні одним із партнерів перешкод для досягнення цілей іншим, а той, зі свого боку, уникає взаємодії з ним;

– контрастна (чи поляризована) взаємодія: прагнення одного із учасників допомогти іншому, а інший, докладає зусиль для протидії першому (в таких випадках протидія може маскуватися в ту чи іншу форму);

– компромісна взаємодія, створюється за умов коли обидва суб'єкта взаємодії демонструють різні елементи, як сприяння, так і протидії.

Варто зазначити, що на кожному віковому етапі існують відмінності у встановленні міжособистісної взаємодії.

І. Дидин [3, с. 332–333] зазначає, що у сучасній лінгвістиці дослідження комунікативної взаємодії чоловіків та жінок у взаємозв'язку з параметрами мови є досить актуальною. Автор описує стиль спілкування чоловіків, як авторитарний: орієнтація на завищену самооцінку, самовпевненість, сконцентрованість на завданні, тенденція до стереотипів у спілкуванні. Жінки ж схильні використовувати демократичний стиль спілкування: актуалізація колективного сприйняття рішень, спонукання учасників комунікативного процесу до взаємодії, що, зі свого боку, позитивно впливає на пошук нових шляхів розв'язання проблем.

І. Дидин звертає увагу на те, що гендерні особливості спілкування чоловіків та жінок можна помітити в етикетному спілкуванні. Під час розмови жінки вдаються до відвертих поглядів у вічі співрозмовника, проте чоловікам притаманно уникати прямого погляду. Переважно жінки заводять та підтримують розмову, а чоловіки здійснюють контроль та керування її перебігом. Ще однією особливістю у спілкуванні є те, що жінки частіше, ніж чоловіки, просять вибачення, намагаються щось пояснити або з'ясувати.

Жінки потребують спілкування більше, ніж чоловіки. Зазвичай вони краще

пояснюють, ніж чоловіки. Жінки часто підвищують інтонацію в кінці речення; це часто робить їх репліку схожою на запитання чи претензію. Комунікативна мета жінки, насамперед, полягає в налагодженні та підтримці стосунків, тому вона частіше йде на компроміс, шукає гармонії та примирення.

Т. Калініченко [5, с. 51–54] описує гендерні відмінності у взаємодії чоловіків та жінок на прикладі груп. Дослідниця зазначає, що у чоловічих групах чоловіки сміються не часто. Жінки в жіночих колективах сміються частіше за чоловіків. У гетеросексуальних групах жінки не часто вдаються до прямих засобів впливу. Найчастіше вони висловлюють сумніви у власних висловлюваннях, часто повторюючи свої запитання, аби підтримати свого співрозмовника.

Також гендерні відмінності у взаємодії чоловіків та жінок виявляють при вирішенні конфліктних ситуацій. Жінки більш толерантні та готові йти на примирення задля вирішення конфліктної ситуації. Чоловіки в цій ситуації частіше вдаються до «сильних» висловлювань і прокльонів, а жінки – плачуть.

При вирішанні конфліктів чоловіки схильні проявляти стратегії суперництва та компромісу, а жінки – пристосування та співпрацю. Стратегія уникнення однаково виражена у чоловіків і жінок.

Жінки при подоланні конфліктів схильні орієнтуватися на чужу думку, тому в такій ситуації важливу роль займає й посередник. Це також пояснює той факт, що жінки частіше звертаються по допомогу до інших людей, психологів, аби зняти психологічну напругу завдяки розмові [46, с. 325–330].

Г. Ложкін і Н. Пов'якель [4, с.154] визначили специфіку поведінки у конфліктних ситуаціях у чоловічих та жіночих колективах. У чоловічих колективах конфлікти, як правило виникають на виробничому та діловому підґрунті, тоді як у жіночих колективах спричинення конфліктних ситуацій здебільшого на емоційній основі, що спричиняються різними емоційними

реакціями, коливаннями настрою, симпатією чи антипатією тощо.

Відповідно, чоловіки скеровують свою увагу на розв'язання нагальних проблем, шляхом конструктивного вирішення конфліктної ситуації. При цьому жінки більше орієнтовані на дотримання норм, правил, стандартів, ролей. Однак поведінка жінок у конфліктах з чоловіками вирізняється більшою гнучкістю.

Також існують гендерні відмінності у взаємодії дорослих під час невербальної комунікації.

Невербальна комунікація – це спілкування за допомогою міміки, рухів жестів, без використання слів. Під час даного виду комунікації усе має значення: вираз обличчя людини, її голос та навіть поза.

Г. Ложкін і Н. Пов'якель [4, с.154] визначили специфіку поведінки у конфліктних ситуаціях у чоловічих та жіночих колективах. У чоловічих колективах конфлікти, як правило виникають на виробничому та діловому підґрунті, тоді як у жіночих колективах спричинення конфліктних ситуацій здебільшого на емоційній основі, що спричиняються різними емоційними реакціями, коливаннями настрою, симпатією чи антипатією тощо.

Отже, теоретичний аналіз наукових публікацій за темою нашого дослідження виявив такі гендерні відмінності у міжособистісній взаємодії:

1) у невербальних формах комунікації, а саме: жінки краще передають та розшифровують невербальні сигнали комунікації, частіше посміхаються при взаємодії та схильні демонструвати символи ніжності та жіночності, натомість чоловіки у міжособистісній взаємодії намагаються показати свою силу та надійність

2) у конфліктних ситуаціях: чоловіки схильні проявляти стратегії суперництва та компромісу, а жінки – пристосування та співпрацю;

3) у демонстрації власної емоційності: чоловіки не воліють, щоб інші бачили їх емоції, зазвичай вони демонструють більш

егоцентричні почуття, зате жінкам властиво висловлювати почуття страху і смутку. Проте, варто зазначити, що відмінностей у здатності відчувати ці почуття майже немає.

Отже, гендерні відмінності у взаємодії дорослих проявляються завдяки вербальним та невербальним формам комунікації, у конфліктних ситуаціях та домінуючих стратегіях пошуку їх вирішення, а також при демонстрації власної емоційності представників чоловічої та жіночої статі.

Гендерні відмінності поведінки в конфлікті – особливості поведінкових проявів учасників конфлікту, що визначаються їх статевою приналежністю. Говорячи про гендерні відмінності поведінки, слід зазначити, що в сучасному суспільстві існує ряд правил, які досить часто визначають поведінку чоловіків і жінок в різних ситуаціях. На думку ряду вчених (Ш. Берн, С. Бем, Е. Гідденс, Д. Скотт, В. Шейнов), пояснення багатьох гендерних відмінностей слід шукати саме в соціальних нормах, яка приписує різні типи поведінки, які часто виявляються стереотипними. Не існує «чисто» чоловічої або жіночої особистості, кожна сторона в тій чи іншій мірі присутня в одній особистості. Проте існує чоловіча і жіноча поведінка, яку з ранніх років виховують в дитині.

Ступінь впевненості жінок у своїх силах в міжособистісному конфлікті в діловій сфері не залежить від того, якої статі їх опонент. Чоловіки ж більш впевнено поведуться в міжособистісних конфліктах в діловій сфері з опонентами своєї статі. Для жінок, на відміну від чоловіків, характерна більш виражена установка на активізація інших учасників конфлікту для реалізації своїх задумів. Чоловіки, в разі збереження своїх цілей, частіше схиляються до більш пасивному поведінці.

М. Круглова, вивчаючи стратегії поведінки при психологічного захисту, встановила, що у жінок різниця між трьома видами стратегії уникнення, агресія і миролюбність) мінімальна, в той час як у чоловіків можемо бачити або

уникнення (прагнення уникнути конфлікту), або агресія. Миролюбність у них виражено значно менше, ніж у жінок.

Деякі інші дані отримані Ю. Чуйковою, при подоланні конфліктів у чоловіків більше виражені, ніж у жінок, суперництво і особливо компроміси, а у жінок - пристосування і співпраця. Стратегія уникнення, за її даними, було висловлено у чоловіків і жінок однаково. [3, с.332-333].

Під час сварки, як зазначає І. Грошев, жінки частіше згадують старі гріхи і помилки, допущені чоловіком в минулому. Чоловіки ж більше дотримуються проблеми, через яку виникла сварка. [5, с.51-54].

Таким чином, говорячи про статево самоідентифікацію студентства, варто зазначити які її прояви виділяють, а саме це такі поняття як маскуліність та фемінність.

Наше дослідження було проведено на базі Хмельницького національного університету. Всього в експерименті взяло участь 62 студенти, з яких 32 жінки та 30 чоловіків

З метою вивчення гендерних особливостей конфліктної взаємодії, було проведено дослідження за чотирма методиками, результати яких представлені нижче.

У методиці К. Томаса, автор виділяє наступні стилі поведінки особистості в конфлікті:

1. Суперництво характеризується прагненням людини до конфронтації, вона не зацікавлена у співпраці з опонентом, та йде шляхом до вирішення конфлікту, який їй є найзручнішим, нав'язує своє вирішення проблеми.

2. Пристосування характеризується прагненням діяти спільно з опонентом, навіть не намагаючись відстоювати власні інтереси, ними просто жертвують. Важливо відмітити, що людина не ухиляється від вирішення проблеми, а діє спільно з опонентом, погоджуючись на його варіант розв'язання конфлікту.

3. Компромід характеризується як угода на основі взаємних поступок, та полягає в тому, що кожна із сторін

поступається частиною своїх інтересів, очікуючи того самого від іншої сторони. Компроміс також вимагає певних зусиль, але, на відміну від співробітництва, не дає змоги виявити всі приховані інтереси, обмеживши рішення лише тих проблем, про які опоненти вважають за потрібне говорити.

4. Уникнення характерна відсутністю прагнення у людини як до кооперації, так і до досягнення власних цілей, відповідно не співпрацює з іншими з метою вирішення проблеми або просто ухиляється від вирішення конфлікту.

5. Співпраця, коли учасники ситуації приходять до альтернативи, повністю задовольняє інтереси обох сторін. Відповідно, при ухиленні від конфлікту жодна зі сторін не досягне успіху. При таких формах поведінки, як конкуренція, пристосування і компроміс, один учасник виявляється у виграші, а інший програє або програють обоє, так як йдуть на поступки. І тільки при співробітництві обидві сторони виявляються у виграші.

Таким чином, можна припустити, що, при використанні людиною конструктивної поведінки в конфлікті, а саме стратегії співпраці, характеризується наявністю у неї впевненості у собі а також здатності до емпатії.

Наступним інструментом для здійснення дослідження нами була обрана методика С. Бем «Дослідження маскулінності-фемінності особистості», метою якої є діагностика психологічної статі особистості, в результаті чого визначається ступінь андрогінності, маскулінності та фемінності людини. Отже, маскулінність характеризується такими традиційно чоловічими рисами, як незалежність, наполегливість, домінантність, агресивність, схильність до ризику, самостійність, впевненість у собі тощо. Фемінність визначається такими типово жіночими рисами, як поступливість, м'якість, чутливість, сором'язливість, ніжність, сердечність, здатність до співчуття, співпереживання тощо. Соціальні стереотипи фемінності менше стосуються сторін особистості і успішності ділової кар'єри, а приділяється

значна увага емоційним аспектам. В особистості можуть бути на паритетних засадах представлені істотні риси як маскулінного, так і фемінного типів, що визначається як андрогінність. При цьому передбачається, що у андрогіна ці риси представлені гармонійно і взаємодоповнюваність. Вважається, що така гармонійна інтеграція маскулінних і фемінних рис підвищує адаптивні можливості андрогінного типу.

У методиці «Малюнок чоловіка та жінки» Н. Романової, предметом діагностики є вивчення гендерних установок і гендерних аттитюдів особистості. В даний час поняття «гендерні установки» розглядається як синонімічне поняттю «гендерні стереотипи». Тим часом, в психологічній науці область значення поняття «установка» дещо ширша. Під гендерними установками розуміється сформована в процесі гендерної соціалізації стійка система відносин і нахилів до своєї та протилежної статі. Гендерна установка - це системна характеристика, актуалізується як на свідомому, так і на несвідомому рівнях в системі гендерних відносин.

Під гендерним аттитюдом розуміється домінуюча гендерна позиція, орієнтація по відношенню до своєї та протилежної статі.

Виділяють наступні гендерні установки

1. Співпраця. Для таких випробуваних суб'єкти протилежної статі розглядаються не стільки в емоційному, скільки в соціальному плані, скоріше як суб'єкти діяльності. Слід зауважити, що чоловіка на таких малюнках часто зображують з символами статусу: кейс, дипломат, капелюх, елегантний одяг. Для таких випробуваних справу, кар'єра, соціальний статус - найважливіші життєві цінності. Самі вони мають високий рівень домагань, відрізняються практичністю, діловитістю, цілеспрямованістю і часто орієнтовані на матеріальні цінності.

2. Опора. «Опора». Дані тестування виявляють у таких досліджуваних м'якість, відсутність агресивності, дружелюбність. Вони мали благополучну батьківську сім'ю

з відсутніми конфліктами, стресів або серйозних ускладнень в області особистих, інтимних відносин.

3. Ізоляція. «Ізоляція». Такі малюнки зустрічаються у випробовуваних в разі розриву, краху інтимних відносин, серйозних потрясінь, які є наслідком конфлікту, стресу в області взаємовідносин статей. Дані тестування виявляють у таких досліджуваних знижений фон настрою, депресію, інтровертованість, дистанційованість.

4. Незалежність. Дані тестування виявляють у таких досліджуваних стриманість, інтровертованість, соціальну незручність, невпевненість в собі, тривожність, боязкість, скритність, егоцентризм. Зазначені риси можуть бути представлені як в повному обсязі, так і ізольовано. Однак гендерна установка «незалежність» виявляє не тільки патерн зазначених вище рис, провідним фактором в яких є параметр «невпевненість в собі», але й інший, не менш значимий фактор - «опору на себе».

5. Індиферентність. Така ситуація відображає наявність у випробовуваного слабкою статевоюрольової диференціації, недостатнього розуміння типowo чоловічого і типowo жіночого.

6. Притягання. Такі малюнки відображають велику значимість для особистості сфери гетеросексуальних стосунків і емоційну привабливість осіб протилежної статі. Дані тестування виявляють у таких досліджуваних активність, виражену сексуальну мотивацію, екстраверсію. Такого роду малюнки відображають ситуацію зацікавленості і позитивного ставлення до осіб протилежної статі, що поєднується у випробовуваного з усвідомленням наявності проблем при встановленні взаємин.

7. Агресія. Такі малюнки свідчать про неприкриту ворожості, агресії; протилежну стать представлений в якості несучого загрозу. Часто на таких малюнках чоловік і жінка зображені зверненими обличчям один до одного так само, як і в разі гендерної установки «тяжіння». В цьому випадку в наявності наявність двох різних тенденцій у

випробовуваного - ворожості, агресивності і зацікавленості, потягу.

Методика під назвою «Шкала макіавеллізм» визначає схильність до маніпулювання людьми, тобто до цілеспрямованого впливу, при цьому непомітного для об'єкта маніпулювання. Маніпулятор прагне використовувати іншого як засіб досягнення цілей або отримання вигоди. Схильні до маніпулювання особи в міжособистісних відносинах прагнуть контролювати поведінку партнера, обмежувати його свободу. Для цього вони за допомогою різних тактик, технік і прийомів створюють ситуацію, в якій об'єкт маніпулювання змушений вести себе вигідним для них чином, не маючи вибору або не усвідомлюючи його наявності.

Маніпулятор повинен володіти певними якостями. Дослідження показали, що це:

- високий рівень психічного розвитку (гнучкість, адаптивність);

- низький рівень емпатії, емоційна відстороненість від співрозмовника. Макіавеллізм як особистісна характеристика в цілому відображає невіру суб'єкта в те, що більшості людей можна довіряти, що вони альтруїстичні та незалежні.

Результати за методикою «Визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації» ми можемо підсумувати, що найбільше жінок обрали стратегію співпраці та пристосування, загалом 9 осіб по обом шкалам, що становить 28% від загальної кількості досліджуваних жіночої статі. Стратегія співпраці говорить про бажання опонентів до конструктивного діалогу з врахуванням бажань обох сторін, і може свідчити про таких особистісних фемінних характеристик як емпатія, чутливість, здатність до розуміння іншої людини, та таких маскулінних як рішучість та активність (готовність прикласти зусилля до спільного вирішення проблеми), сміливість критично оцінити власну позицію, самостійність та упевненість в собі.

Порівнюючи результати досліджуваних за даною шкалою з їхніми

ж результатами за методикою С. Бем «Визначення маскулінності фемінності особистості», у 8 жінок як психологічну стать визначено андрогінність, і лише у 1 фемінність. Таким чином, можна говорити про певний взаємозв'язок гендеру з стилем поведінки в конфлікті.

Стратегію компромісу використовує 7 осіб, що становить 22% від загальної кількості досліджуваних жіночої статі, що характеризується прагненням поступитися частиною своїх інтересів, і очікуванням того ж від опонента, даний стиль не дає змоги виявити усі інтереси сторін, тому рішення до якого приходять в результаті, може бути недовготривалим. Найменше жінок обрали стратегію уникнення та суперництва (загалом 3 та 4 особи), стратегію компромісу використовує 7 осіб, чоловіки ж більшістю обрали стратегію суперництва (загалом 10 осіб), стратегію компромісу та пристосування обрали 7 осіб по обом шкалам, стратегію співпраці 4 особи та найменша кількість використовує стратегію уникнення. Таким чином, можна зробити висновок, що присутня певна відмінність між статями у стратегіях поведінки в конфлікті.

Відповідно до проведеної методики Р. Крісті в адаптації В. Знакова «Шкала макіавеллізму», що спрямована на визначення рівня схильності до маніпулювання, можна підсумувати що у більшості досліджуваних був виявлений високий рівень незалежно від статі.

За результатами методики Н. Романової «Малюнок чоловіка та жінки» можна зробити висновок, що у більшості чоловіків переважає така гендерна установка як незалежність що говорить про наявність у даних осіб такої риси, як невпевненість в собі, яка в свою чергу впливає на поведінку особистості в конфліктній взаємодії та може сприяти вибору неконструктивної стратегії поведінки. У більшості жінок переважає гендерна установка опора, що говорить про м'якість та дружелюбність таких досліджуваних, та відсутності у них схильності до агресивної поведінки. Відповідно до результатів за цією методикою можна констатувати, що у

більшості чоловіків переважає гендерний атитюд незрозумілий об'єкт, у жінок в свою чергу найбільш вираженим є гендерний атитюд романтичний об'єкт. Таким чином, можна підсумувати, що ставлення досліджуваних до протилежної статі, відрізняється в залежності від статі.

Так як метою нашою метою є дослідження гендерних особливостей конфліктної взаємодії нами була проведена методика на діагностику психологічної статі особистості,

Порівняння результатів виражених фемінних – маскулінних типів особистості за методикою С. Бем «Дослідження маскулінності-фемінності особистості» з їх результатами за методикою «Визначення типу поведінки особистості у конфліктній ситуації» нами було визначено характерних 3 маскулінних тип особистості та 3 фемінних.

Результати експериментального дослідження дають змогу переконатися, що значна частина студентів використовує неконструктивні стратегії поведінки в конфліктній взаємодії, таким чином можна говорити про необхідність проведення тренінгової програми спрямованої на вироблення конструктивної стратегії поведінки, також як ми бачимо, що маскулінні особи з вираженою маскулінністю надають перевагу стратегії суперництва, тоді як усі особи з вираженою фемінністю обирають різні стратегії поведінки, можна говорити про певну залежність даного вибору від гендерних характеристик.

Таким чином, відповідно до отриманих результатів можна зробити наступні висновки.

- Відповідно до результатів за методикою С. Бем з 62 досліджуваних, тільки у 3 осіб було виявлено маскулінну психологічну стать, і так само у 3 фемінну, всі інші виявились андрогінами.

- Обрані стилі поведінки в конфлікти відрізнялись за гендерною ознакою, а саме особистості з маскулінною психологічною статтю обирали стратегію «суперництво», в свою чергу в фемінних не прослідковувалось якоїсь закономірності, усі особи обрали різні стратегії поведінки.

Питання психології

• За методикою Н. Романової у різних статей були виявлені різні гендерні стереотипи та атиitudи.

• Відповідно до методики Р. Крісті високий рівень макіавеллізму був виявлений у однаково великої кількості досліджуваних обох статей

В результаті проведеної нами корекційної роботи, стратегію поведінки в конфлікті з деструктивної на конструктивну змінили 3 особи з 10.

Таким чином, відповідно до проведеного нами експериментального дослідження, можна сказати що існує певний взаємозв'язок між гендером та стилем взаємодії особистості в конфліктній взаємодії.

Висновки. Отримані результати дають можливість говорити, що студентки більш енергійні, люблять давати поради, критичні, водночас здатні бути лагідними та сором'язливими у міжособистісній взаємодії, а студенти-чоловіки схильні до

демонстрації своєї доміантності, авторитетності та лідерства; у ситуації конфлікту чоловіки схильні до укладання угоди на основі взаємних поступок, для вирішення виниклих суперечностей, а у жінок відсутні прагнення до кооперації та досягнення власних цілей.

Відповідно до виявлених особливостей були розроблені рекомендації для покращення міжособистісної взаємодії студентства, враховуючи їх гендерні особливості. Рекомендації були поділені на чотири блоки: 1) загальні рекомендації щодо врахування гендерних особливостей у міжособистісній взаємодії; 2) рекомендації щодо побудови невербальної міжособистісної взаємодії з урахуванням гендерних особливостей; 3) рекомендації щодо вирішення конфліктної ситуації; 4) загальні рекомендації для побудови здорових стосунків.

Список використаних джерел

1. Акімова Л.Н. Гендерні стереотипи і гендерна ідентичність особистості //Л. Н. Акімова // Соціальні технології: актуальні проблеми теорії та практики. – 2010. – С. 82-93.
2. Біблер С. Гендерна рівність і органи адміністрування виборів: Посібник кращих практик / С. Біблер, В. Мохан, К. Райан. – Київ: АК-ГРУП, 2014. – 82 с.
3. Дидин І. Гендерні аспекти спілкування / Дидин І.І. // *Гуманітарний дискурс суспільних проблем: минуле, сучасне, сьогодні* : матеріали Всеукр. наук. конф. з міжнар. участю, м. Черкаси, 22 квіт. 2021 р. – Черкаси, 2021. – С. 332–333.
4. Ложкін Г. В., Пов'якель Н. І. Психологія конфлікту : теорія та сучасна практика : навчальний посібник. – Київ, 2006. – 416 с.
5. Калініченко Т. М. Аналіз деяких відмінностей, характеристик для невербальних засобів комунікації жінок і чоловіків / Калініченко Т. М. // *Сучасні наукові дослідження представників філологічних наук та їхній вплив на розвиток мови та літератури*: матеріали Міжнар. науково-практ. конф., м. Львів, 12–13 квіт. 2019 р. – Львів, 2019. –С. 51–54.

References

1. Akimova L.N. Henderni stereotypy i henderna identychnist osobystosti [Gender stereotypes and gender identity of the individual] /L. N. Akimova // *Sotsialni tekhnolohii: aktualni problemy teorii ta praktyku*. – 2010. – S. 82-93. (in Ukrainian)
2. Bibler S. Henderna rivnist i orhany administruvannia vyboriv: Posibnyk krashchykh praktyk [Gender Equality and Electoral Administration: A Guide to Best Practices] / S. Bibler, V. Mokhan, K. Raian. – Kyiv: AK-HRUP, 2014. – 82 s. (in Ukrainian)
3. Dydyn I. Henderni aspekty spilkuvannia [Gender aspects of communication] / Dydyn I.I. // *Humanitarnyi dyskurs suspilnykh problem: mynule, suchasne, sohodennia* : materialy Vseukr. nauk. konf. z mizhnar. uchastiu, m. Cherkasy, 22 kvit. 2021 r. – Cherkasy, 2021. – S. 332–333. (in Ukrainian)
4. Lozhkin H. V., Poviakel N. I. Psykholohiia konfliktu : teoriia ta suchasna praktyka : navchalnyi posibnyk. [Psychology of conflict: theory and modern practice: study guide.] – Kyiv, 2006. – 416 s. (in Ukrainian)
5. Kalinichenko T. M. Analiz deiakykh vidminnostei, kharakterystyk dlia neverbalnykh zasobiv komunikatsii zhinok i cholovikiv [Analysis of some differences, characteristics for non-verbal means of communication of women and men] / Kalinichenko T. M. // *Suchasni naukovyi doslidzhennia*

predstavnykiv filolohichnykh nauk ti yikhonii vplyv na rozvytok movy ta literatury: materialy Mizhnar. naukovo-prakt. konf., m. Lviv, 12–13 kvit. 2019 r. – Lviv, 2019. –S. 51–54. (in Ukrainian)

Summary

Komar T. *Doctor of Psychological Sciences, Professor, Professor of Psychology and Pedagogics Department, Khmelnytskyi National University*

GENDER CHARACTERISTICS OF INTERPERSONAL INTERACTION OF PSYCHOLOGY STUDENTS AS A PREREQUISITE FOR THE FORMATION OF READINESS FOR PROFESSIONAL ACTIVITIES

Introduction. *The need to study studentship as a subject of professional self-determination in the situation of gender behavior in constructive and conflictual interaction is explained by several factors. Active understanding of the meaning of life, striving for new ideas and social transformations, and active social interaction are among the main features that differentiate students from other social groups.*

Purpose. *Study of the peculiarities of student gender behavior in conflict interaction.*

Methods. *Theoretical analysis, synthesis, generalization; empirical methods.*

Originality. *Therefore, gender differences in the interaction of adults are manifested due to verbal and non-verbal forms of communication, in conflict situations and dominant strategies for finding their solutions, as well as in the demonstration of one's own emotionality of male and female representatives. According to the experimental research conducted by us, it can be said that there is a certain relationship between gender and the style of personal interaction in conflict interaction.*

Conclusions. *The obtained results make it possible to say that female students are more energetic, like to give advice, critical, but at the same time are able to be gentle and shy in interpersonal interaction, while male students tend to demonstrate their dominance, authority and leadership; in a conflict situation, men are inclined to conclude an agreement based on mutual concessions to resolve the conflicts that have arisen, while women lack the desire for cooperation and achieving their own goals. In accordance with the identified features, recommendations were developed to improve the interpersonal interaction of students, taking into account their gender features. The recommendations were divided into four blocks: 1) general recommendations regarding consideration of gender characteristics in interpersonal interaction; 2) recommendations for building non-verbal interpersonal interaction taking into account gender characteristics; 3) recommendations for resolving the conflict situation; 4) general recommendations for building healthy relationships.*

Keywords: *gender; gender identification; gender behavior; students; interpersonal interaction; professional activity.*

Received/Поступила: 01.09.22.

Копилов С. О. кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник лабораторії
методології і теорії психології Інституту
психології імені Г.С. Костюка НАПН України
<https://orcid.org/0000-0003-1984-4468>

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ТА СТРАТЕГІЇ КОМУНІКАТИВНОЇ ПОВЕДІНКИ В УМОВАХ ЕКЗИСТЕНЦІЙНОГО ВОЄННОГО ПРОТИСТОЯННЯ

Екзистенційний характер повномасштабної війни Росії з Україною вимагає особистісного ціннісно-сислового самовизначення, яке має стати основою відповідальної комунікативної поведінки особи у вкрай насиченому інформаційному просторі. У статті окреслено діалогічний підхід до розв'язання ключових проблем такого самовизначення, розбудови продуктивної взаємодії “свого та чужого слова”, зокрема в Інтернет-просторі.

Ключові слова: екзистенційне протистояння; ціннісно-сислове самовизначення; діалогічна взаємодія; комунікативна спільнота.

Вступ. Повномасштабне вторгнення Росії в Україну суттєво змінило характер багаторічної інформаційної боротьби. Навальне зростання обсягу вістей та їх приголомшливий зміст кидають виклик нашій стресостійкості, здатності адекватно оцінювати сприйняте, виробляти власну лінію поведінки, приймати рішення, від яких часом залежить не лише особистий добробут і життя, але й доля інших людей. Тож проблема адекватної, продуктивної комунікативної поведінки наразі стає вирішальною. І, вочевидь, вона невіддільна від питання про формування відповідально-активної позиції особистості у публічному просторі взаємодії й зіткнення повідомлень, думок, оцінок тощо.

Відтак **метою** статті є окреслення проблем, психологічних принципів та шляхів формування такої особистісної позиції, її реалізації у комунікативному просторі сьогодення, що й має стати основою адекватної інформаційної поведінки, зокрема у соціальних мережах.

Теоретичне підґрунтя. Наразі активізувалися психологічні дослідження проблем адекватної поведінки в комунікативних середовищах просторі, зокрема віртуальних. У публічному просторі поширюються поради психологів щодо інформаційної гігієни - обмеження потоку відомостей, перепочинку від них та пошуку гарних вражень, які компенсували

б неминучий тиск “негативу”. Наголошується на необхідності бути пильними щодо інформації з неперевіраних джерел, а надто емоційно насиченої за рахунок конкретних фактів та раціональних аргументів тощо.

Ці зазвичай пропоновані форми й прийоми інформаційної поведінки є вельми важливими, необхідними, але недостатніми, бо мають фрагментарний, суто «технологічний» характер і мало враховують особливий, *екзистенційний* характер нинішньої війни. Натомість вироблення вищезгаданої цілісної особистісної “сислової позиції” (М.Бахтін) стає особливо нагальним з огляду на те, що нинішнє воєнне протистояння набуло відвертого *всезагально-ціннісного* характеру, вимагаючи від кожної особи чіткої ціннісно-сислової орієнтації, самовизначення, часом — жорсткого вибору.

Методи дослідження. Таким чином, розгляд та розв'язання поставленої проблеми вимагає як власне *теоретичного* міждисциплінарно-наукового аналізу, так і застосування певного *філософсько-онтологічного* підходу.

Результати дослідження. Передусім важливо, що Україні та цивілізованому світу у цій війні протистоять не якісь “традиційні російські цінності” (вони лише імітуються, прикриваючи духовну

пустку) і в решті-решт навіть не ті чи інші прагматичні інтереси - адже спосіб дій РФ дуже часто суперечить їм. Натомість оприявнилося невиситиме бажання *знищити, нівелювати* чужий спосіб існування й самих його носіїв.

Отже, екзистенційний характер боротьби, про який наразі часто кажуть, полягає у зіткненні прагнення індивідів, соціальних груп, політичної нації України *творити* власне своєрідне буття - у співдії з іншими особами, спільнотами, народами у відкритому просторі сучасної цивілізації з “нищівним ніщо” (вираз філософа А.В. Ахутіна), уособленим країною-агресором. Якщо ж вважати творче ставлення до буття сутністю *культури*, то йдеться про її непримиренний конфлікт з *антикультурою*. Натомість сама царина культури, за парадоксальним визначенням В.С. Біблера, існує й розвивається як простір *діалогу* різних культур – цілісних форм розуміння й перетворення дійсності [1,23]. Відтак «усередині” цього простору відбувається не боротьба за домінування чи за усунення партнерів, а продуктивний (взаємозбагачувальний) обмін ідеями, образами, способами розуміння й ставлення до світу. Саме з цього настановлення слід наразі виходити, спілкуючись з усіма, хто не є учасником чи прибічником російської агресії. Що ж до останніх, то вищезгадана беззмістовність та антиціннісна спрямованість їх висловлювань та вчинків виключає можливість смислового діалогу. Тож розмова з ними поза межами формальних перемовин чи публічного викриття їхньої облудної сутності, - за влучним виразом Є.Шухевича, “не має бути довшою за автоматну чергу”...

За окреслених умов головним чинником адекватної поведінки в інформаційному просторі (де насправді йде не просто обмін інформацією, але взаємодія ідей, *сми́лів*) є саме вищезгадане активне самовизначення, зокрема наповнення конкретним особистісним і водночас всезагально-значущим змістом тих екзистенційно-ціннісних понять, символів, які наразі настійливо “спливають” у нашій

свідомості. Життя і смерть, любов і ненависть, війна і мир, батьківщина й світ, свобода, гідність, добробут та щастя, особистість, спільнота й народ – ці слова, що раніше сприймалися як абстракції чи атрибут публічної риторики, нині буквально набули плоти й крові. Вир подій, турботи про найпростіше й найнагальніше не мають затуляти від нас того факту, що боротьба йде не просто за продовження існування, а саме за повноцінне *буття* - за здійснення цих цінностей. Однак для цього їх слід заново, глибше осягнути, і це вимагає не лише відчуттєво-емоційної залученості, а й напружених роздумів, уточнення (а то й перегляду) колишніх думок, ставлення до звичних явищ.

Тож у психологічному плані для подолання воєнної кризи вкрай важливо - як не вимагає сьогодення нагальних учинків, як не важко «загальмувати» навалу переживань, -рефлексивно поставитись до навколишнього й власного життя. Необхідне зосередження думки - наснаженої емоційним ставленням і водночас зважено-критичної - як на змісті власної свідомості, так і на тих твердженнях, фактах, оцінних судженнях, що нині навалюють оточують нас «іззовні». Тобто, власне предметом мисленнєвої уваги стає *відношення*, взаємодія – у термінах концепції М.М. Бахтіна – “свого та чужого слова” [2, 305, 312]. І, природно, ця зустріч різних точок зору у свідомості особи, їх *взаємоосмислення* (часом у жорсткому спорі з собою!) є зворотнім боком *зовнішнього* спілкування. Самовизначення у думці виявляється підставою і водночас наслідком висловлювань, які адресуються іншим особам чи групам і, щойно будучи “виголошеними”, постають *вчинками* щодо них. Особливої ваги ця вчинкова (етична) сторона мовленнєвої взаємодії набуває зараз, коли слово (а надто публічне, наприклад, поширюване у соцмережах) може мати рятувальний чи нищівний вплив. Цим окреслюється зв'язок між самовизначенням “подумки” та проблемою підвищеної відповідальності за своє висловлювання (і, звісно, за адекватне розуміння чужого).

Нинішні екстремальні умови та новітні технічні засоби роблять практично будь-яке спілкування певною мірою *публічним*, що як ніколи загострює питання про співвідношення автономії особистості з її належністю до певної спільноти, групи. Адже вищезгадане самовизначення так чи інакше прилучає особу до певних «груп однодумців» стабільних чи динамічних, утворюваних реальними контактами чи віртуальних, члени яких можуть безпосередньо не знати один про одного. Але якщо це прилучення є дійсно вільним (а не вимушене певним навіюванням, слабко усвідомлюваними сугестивними впливами, жорсткими обставинами тощо), особистість зберігає здатність відсторонено-критичного погляду на цінності спільноти, з якою до певної міри ідентифікує себе. Отже, слушно наголошуючи у ситуації екзистенційного воєнного зіткнення на надважливості *єднання* українців (і ширше – цивілізованих народів світу), важливо при цьому чітко окреслювати сенс самого поняття єдності.

У цьому плані, зокрема, небезпечною помилкою є думка, що учасники спільної боротьби (діяльності) буцімто мають дійти цілковитої згоди щодо всіх гостро-проблемних питань сьогодення, зокрема завдяки прийняттю певних авторитетних, «взірцевих» суджень. Останнє і неможливо, і небажано: у сучасній країні, що розбудовує громадянське суспільство, жодні владні чи політичні інституції, «лідери думок» чи найкомпетентніші фахівці-експерти не можуть претендувати на таке керування думкою загалу (хоча їх вплив на ту чи іншу *частину* спільноти є цілком природним). Натомість продуктивною основою для національного єднання може бути передусім ціннісне ставлення до своєї країни - патріотичне настановлення, сутність якого у тому, що індивід у певному відношенні та до певної міри *ототожнює* себе з нею. При цьому уявлення співгромадян як про поточну ситуацію, так і про шляхи й засоби подальшого розвитку країн неминуче відрізнятимуться. Отже, проблема у тому, щоб це природне розмаїття й зіткнення

світобачень не виливалося у безплідні конфлікти, а вело до *взаєморозвитку* ідей та особистостей, не паралізувало *співдію*, а вбезпечувати її продуктивність.

На наше переконання, в умовах плюралізму та розбіжності ціннісних настановлень, життєвих позицій (окрім вищезгаданого громадянсько-патріотичного спрямування) прийняття вірних рішень, здійснення узгоджених індивідуальних та спільних дій можливе лише за умови розбудови й підтримування «наскрізної», всеохопної *діалогічної взаємодії* (діалогічного спілкування) у спільноті [3,24; 1,212 - 213]. У певному сенсі це настановлення збігається з актуальним завданням формування вищезгаданого громадянського суспільства, при цьому останнє постає, з-поміж іншого, «комунікативною спільнотою» (Ю.Габермас). У такому середовищі утворюється й зберігається відносна рівновага між консенсусом і незгодою, продуктивним (неантагоністичним) спором. Останній є невід'ємним, рушійним моментом діалогу: спірні питання можна у певних ситуаціях обходити, тимчасово відкладати, але не замовчувати взагалі (це робить їх «мінами вповільненої дії»). Тож в умовах війни особливо важливо визначитися: де доцільним є самообмеження на зачіпання «дратівливих» питань, на пряме заперечення опонентів, а де, навпаки, слід висловлювати до решти все, що маєш на думці? Як сполучити властиву справжньому діалогу відвертість із обережністю, з так само важливим імперативом «*не нашкодь*» (іншому, собі, спільній справі...)? Загальної відповіді й «правил» тут, мабуть, не існує, і це один з найвагоміших аспектів особистої відповідальності, що зараз лягла на кожного з нас. Безумовним тут слід вважати лише обмеження на розповсюдження відомостей та думок, якими може скористатися ворог.

У зв'язку зі сказаним вкрай важливим є питання критичного ставлення до дій та висловлювань офіційних осіб, зокрема державних посадовців. До прикладу, як слід розуміти поширюване у ЗМІ

застереження щодо уникання їх *емоційної критики*? На нашу думку, тут важливо розрізнати критику як таку - обґрунтовані раціональні судження й оцінки, які у демократичному суспільстві принципово поширюються на будь-кого і будь-що, і спонтанне «виплескування» негативних вражень і почуттів, що випереджає (або й заступає) зважування всіх фактів та аргументів, пошук раціонального підґрунтя дій, які оцінюються, тощо. Прикладом тут може бути роздратованість багатьох людей вищезгаданими заборонами на поширення певної інформації. Безумовно, це є суттєвим обмеженням конституційних прав і свобод громадян в умовах воєнного стану, причому пересічному реципієнтові часом важко визначити, які відомості справді є державною, воєнною чи приватною таємницею, загалом конфіденційною інформацією. Очевидно, єдиною розумною позицією тут є певна *презупція довіри* до мовця. Це, природно, не виключає уваги до очевидних випадків неправомірного чи навіть злочинного приховування важливої інформації посадовими особами, але подібні закиди вимагають вагомих доказів.

Це, звісно, стосується й звинувачень у некомпетентності, недоброчесності або й «зраді». Навіть у приватних висловлюваннях такого штибу (і не лише щодо офіційних осіб!) не слід ігнорувати елементарні правила: спирання на чітко зафіксовані факти з перевірених джерел, та передусім на *прямий* сенс аналізованих висловлювань; утримання від вільного домислювання, «читання у душах» і т. п. Саме тут безпосередні емоційні реакції є особливо недоречними: «голос серця» має набувати прав лише на основі *голосу розуму*. На наш погляд, у таких особистих «присудах» (а надто висловлюваннях публічно) моральним орієнтиром можуть бути норми *демократичного судочинства*: дотримання презупції невинуватості, неупередженість, якнайретельніший розгляд *усіх* фактів, повне висловлювання й вислуховування позицій «звинувачення» й «захисту»... Привчитися тримати себе у цих рамцях (навіть подумки, а не лише у

зовнішньому спілкуванні!..) нелегко, але це є запорукою відповідальності мислення й судження.

Особливо складною наразі є проблема *конфлікту ціннісних настановлень* у публічному просторі. Як уже сказано, спір провідних смислів та цінностей є змістово необхідним, рушійним аспектом спілкування як діалогу і водночас не має перешкоджати базовому консенсусу, а надто узгодженню дій. Це передбачає здатність учасників взаємодії відокремлювати ті спірні питання, нагальне розв'язання яких необхідне для подальшого спілкування чи спільної діяльності, від тих, які можна за спільною згодою бодай тимчасово «винести за дужки». Перші ж вимагають вироблення *культури спору*, зокрема дотримання базових (але, на жаль, слабо розвинених у нашого загалу) вмінь вислухати до решти аргументи співрозмовника й послідовно та змістовно відреагувати на *кожний* з них, за необхідності цілісно викладаючи і свою власну позицію; уникати суто емоційних оцінних суджень, а надто тих, що переносять увагу з предмета на особистість опонента; утримувати власне предмет обговорення, не збочуючи на «манівці», і у будь-якому разі обумовлювати зміну предмета, якщо вона потрібна. У разі цілеспрямованої й тривалої дискусії з певної проблеми умовою продуктивності спілкування є домовляння щодо сенсу головних понять, що вживаються, виокремлення загальних тверджень, які попередньо приймаються всіма учасниками, та прийняття бодай найпростіших *правил* спілкування.

Загалом же, на нашу думку, найпродуктивнішим середовищем свідомого вироблення такої культури спору (і загалом форм і засобів діалогічного спілкування щодо фундаментальних проблем) є ті мобільні «малі групи» спілкування, які повсякчас стихійно виникають чи свідомо створюються у сучасному інформаційному просторі, зокрема українському. Особливо це притаманне спілкуванню в інтернеті; саме такі утворення — за умови більш відповідального й свідомого ставлення до

Питання психології

мети й форм їх існування - можуть стати головними осередками вищезгаданого ціннісно-смиислового самовизначення, самоздійснення індивідів та спільнот. Власне, кінцевою метою цього процесу є не лише перемога у воєнно-політичному протистоянні але й унеможливлення його повторення - подолання тієї глобальної цивілізаційної кризи, виявом якої воно є. А це передбачає реальне, суттєве *перетворення* всіх сфер сучасної цивілізації й культури.

Висновки. Тож, власне, явний чи неявний останній сенс тих обговорень, спорів, єднань чи розмежувань, якими наразі буквально на розрив повниться наш громадянський простір, - побудова й реалізація *проекту* інноваційного розвитку України у світі, який так само має оновитися. Саме у цьому ми вбачаємо головний виклик нинішньої війни, і процеси усвідомлення (окреслення заново) ціннісно-смислових засад буття цивілізації започатковуються у нашу постіндустріальну добу не просто в окремих головах «геніїв людства» і не так у масових колективних рухах, як передусім у вищезгаданих малих

мобільних комунікативних спільнотах (див., зокрема, [4, 24]). Вплив останніх у всіх сферах життя наразі невпинно зростає і, очевидно, поступово ставатиме вирішальним. У них можуть вироблятися певні «платформи» однодумців та потенційних співпрацівників, що конкретизуватимуться у відповідних суспільних проектах (економічних, політичних, культурних тощо). Саме подальша взаємодія й втілення цих ідей може стати основним рушієм реальних суспільних перетворень, подолання цивілізаційної кризи.

Продуктивною моделлю (одним із взірців) цих процесів, як уже сказано, є стрімкий розвиток можливостей спілкування в інтернеті. Однак, на наше переконання, їх повноцінне використання, зокрема у соцмережах, передбачає орієнтацію на викладені вище принципи діалогічної взаємодії (діалогу культур). Саме за цих умов наше спілкування буде відповідальним та продуктивним, нинішнє ж інформаційне протистояння завершиться не лише перемогою над ворогом, але й відкриттям нових перспектив буття вільної України у вільному світі.

Список використаних джерел

1. Біблер В.С. Культура. Діалог культур. Київ: ДУХ І ЛІТЕРА, 2018. 368 с.
2. Бахтин М.М. Автор и герой: К философским основам гуманитарных наук. СПб.: Азбука, 2000. 336 с.
3. Балл Г.О. Сучасний гуманізм та освіта: Соціально-філософські та психолого-педагогічні аспекти. Рівне: "Ліста-М", 2003. 128 с.
4. Вольнец А.В. Будущее цивилизации. [https:// www. culturedialogue.org/node/8075](https://www.culturedialogue.org/node/8075)

References

1. Bibler V.S . (2018) Kultura. Dialog kultur. [Culture. Dialogue of cultures]. Kyiv: DUH I LITERA. 368 s. (In Ukrainian).
2. Bahtin M.M. (2000). Avtor i geroy: K filosofskim osnovam gumanitarnykh nauk. [Author and hero: On the philosophical basics of human sciences]. SPb.: Azbuka. 336 s. (In Russian).
3. Ball G.O. (2003) Suchasniy gumanizm ta osvita: Sotsialno-filosofski ta psihologo-pedagogichni aspekti. [Modern humanism and education]. Rivne: "Lista-M". 128 s.
4. Volynets A.V. Budushee tsivilizatsii. [The future of civilisation]. <https://www.culturedialogue.org/node/8079> (In Russian).

Summary

Kopylov S. Candidate of Philological Sciences,
Institute of psychology named by G.S.Kostiuk

PSYCHOLOGICAL FOUNDATIONS AND STRATEGY OF COMMUNICATIVE BEHAVIOR IN CONDITIONS OF EXISTENTIAL MILITARY CONFRONTATION

Introduction. Russia's full-scale invasion of the Ukraine significantly changed the information situation, increasing the requirements for participants in communication, becomes decisive the problem of adequate, productive communicative behavior. And it is inseparable from the question of the

responsibly active position of the person in the public space of interaction of messages, opinions, assessments. Currently, psychological studies of the problems of adequate communicative behavior in particular in virtual space, have intensified. The relevant advice of specialists, the proposed forms and techniques of information behavior are necessary, but insufficient, because they don't take sufficiently into account the special, existential nature of the current war. Instead, the behavior of person in this confrontation must to bild on a holistic and clear value-semantic orientation.

Purpose. *The article is aimed at outlining the problems, psychological principles and ways of forming such a personal position, its realisation in the communicative space of today, which should become the basis for adequate information behavior, in particular in social networks.*

Methods. *Therefore, the consideration and solution of the problem required both the theoretical interdisciplinary-scientific analysis and the application of a certain philosophical and ontological approach.*

Originals. *Modern communication is determined by: 1) the collision of the orientation of the democratic world and the Ukrainian public to create its own peculiar existence (that is, intention at the culture) with the desire of the aggressor country to destroy, to prevent this being – with anticulture; 2) the urgency of productive unifying interaction of different individual and group cultures – holistic forms of vision and transformation of reality. It is the dialogue of cultures that is the mechanism of their formation and mutual development, and therefore the aforementioned value-semantic self-determination and self-realization of the modern person. Its subject is existential problems, embodied in concepts that must now be rethought, filled with relevant personal and at the same time objectively significant meaning: life and death, meaning and meaninglessness, love and hatred, homeland and world, person and community, freedom, dignity, happiness, etc. This implies a tense appeal of thought - emotionally involved and at the same time sober-critical - at the same time to oneself and to the external circumstances, "other people's words" (M. Bakhtin). The formation of such a two-way intention – and therefore a personal value-semantic position – requires the development and preservation of a space of civic unifying dialogue interaction. It will be a guarantee of the national unity of Ukrainians and their productive cooperation with the democratic world. At the same time, the basis of dialogue unity should not be the same vision of problems and ways to solve them (which is impossible and undesirable in a democratic society), but patriotic attitude – a certain identification of oneself with the existence of the country. In order for the dispute - an integral driving moment of the dialogue - to led not to fruitless conflicts, but to mutual development, enrichment of positions, a culture of dialogue should be formed. It implies, in particular, tolerance, the presumption of a partner's integrity, the correctness of criticism, the predominance of rational arguments over spontaneous emotions, etc. Criticism, the dispute should morally focus on the norms of democratic justice. The key points of the culture of communication is the ability to listen to the opponent and respond substantively to all his arguments; avoid evaluative judgments, especially those that transfer attention from the subject of discussion to the person of the partner; generally keep the subject of the conversation despite its "bends"; if necessary – to pre-clarify the content of the basic concepts acceptable to all participants in the basic statements and rules of communication.*

A promising center for the development of a culture of dialogue on key issues are those mobile small groups of communication that are currently constantly emerging in the world and Ukrainian information space, in particular on the Internet. They – subject to purposeful development and orientation to the newly outlined principles and "technologies" of the dialogue of cultures – will contribute to intensive value and semantic self-determination and self-realisation of individuals and social groups, the formation of our civil society. This, in turn, is the key to building and implementing an innovative project for the development of Ukraine, overcoming the global military-political crisis.

Conclusions. *The growth of activity and social influence of mobile communication groups, in particular existing on the basis of social networks, and their focus on the dialogue of cultures by a significant factor in the existential self-determination of citizens, and therefore the creation and implementation of projects for the development of a free Ukraine in the free world.*

Keywords: *existential confrontation; value-semantic self-determination; dialogical interaction; communicative community.*

Recelved/Поступила: 27.07.22.

Максименко Ю. Б. доктор психологічних наук,
Професор Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К.Д.Ушинського
<https://orcid.org/0000-0002-5732-9478>

Морозова-Йоханнесен О. В. аспірант
Південноукраїнський національний педагогічний
університет імені К.Д. Ушинського
<https://orcid.org/0000-0003-0261-6231>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОСОБИСТІСНИХ ЗМІН ПЕРЕСЕЛЕНЦІВ В УМОВАХ ІНШОЇ КРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ НОРВЕГІЇ)

У статті розкрито особливості особистісних змін переселенців з України внаслідок російського вторгнення під час їх перебування у Норвегії. Дослідженням охоплено 102 особи віком від 18 до 75 років, серед яких студенти, молодь, матері з дітьми, пенсіонери. Емпірично встановлено наявність у респондентів низки психологічних особливостей що торкаються емпатичних процесів, які розглядались в вигляді широкого кола переживань іншої людини.

Ключові слова: військова агресія; біженці; емпатія; особистість; Україна; російське вторгнення.

Вступ. Російське вторгнення на територію суверенної держави України, агресивні військові дії, численні обстріли цивільної інфраструктури та житлового фонду України спонукали громадян до вимушених міграцій. Частина громадян України набули статусу внутрішньо переміщених осіб, а інша частина скористалися можливістю виїзду за кордон. Однією із країн, яка прийняла біженців з України, стала Норвегія. У цій країні переселенці з України змогли скористатися фінансовими й соціальними гарантіями, адаптуватися до нових змін. Але водночас пережиті психотравмуючі події, пов'язані з бойовими діями, спровокували негативні особистісні проблеми біженців. З огляду на це, потребує ґрунтовного емпіричного дослідження психологія особистості біженця, який вимушено опинився в іншій країні внаслідок військових дій, а також пережив перед міграцією вітальну загрозу, насильство та інші психотравмуючі події.

Мета статті – визначити особливості особистісних змін вимушених переселенців з України в умовах іншої країни (на прикладі Норвегії).

Актуальність дослідження зумовлена необхідністю розкриття психологічних особливостей, особистісних трансформацій осіб, змушених спонтанно мігрувати й адаптуватися у нових для них

умовах, важливістю корекції деструктивних станів особистості мігранта, зумовлених переживанням вітальних загроз і різного роду екстремальних ситуацій.

Теоретичне підґрунтя. Психологія біженців, переселенців з України у межах її території або за кордон є об'єктом окремих наукових досліджень. У багатьох дослідженнях особлива увага приділяється негативним деструктивним впливам військових та інших критичних подій, які спонукали людей покинути рідну домівку, населений пункт, роботу тощо. Науковці відмічають негативний вплив на психологію особистості екстремальних ситуацій, що виявляється в хворобливих емоційних станах, дезадаптації, підвищенні ризиків асоціальної, суїцидальної поведінки (Д. Волков, О. Абатурова) [4, с.15], кризі ідентичності, інтолерантності, невпевненості у собі, проявах різноманітних емоційно-поведінкових реакцій, фобіях, викривленні світосприйняття й сприйняття інших (В.Лефтеров) [9].

Проте водночас пережиті екстремальні ситуації мотивують активізацію альтруїзму, соціальної співпраці, соціальної згуртованості, консенсусу (Д. Волков, О. Абатурова) [4, с.15], посилюють патріотичну налаштованість, волонтерську діяльність,

очікування і віру в перемогу у війні (І. Субашкевич, А. Шпагіна) [13, с.121, 122].

Можна цілком погодитися із ученими, які відмічають, що з усіма деструктивними станами людина може впоратися завдяки життєстійкості – «інтегральній особистісній характеристиці людини, особистісному ресурсу, що забезпечує їй успішність у подоланні життєвих труднощів та здатність витримувати стресову ситуацію, зберігаючи внутрішню впевненість, збалансованість, не знижуючи успішності діяльності» (О. Чиханцева) [18, с.29], досягти успіху, зберегти у собі такі риси, як «товариськість, прямування за громадською думкою, організованість, емоційна стійкість, просоціальність, рефлексія, здатність ставити та ієрархізувати цілі, конкурентоспроможність» (І. Боровинська) [3, с.211]. Учені наголошують на важливості пропрацювання психологічних аспектів, пов'язаних із травматичним досвідом переселення (І. Боровинська) [2]. Також важливу роль під час війни відіграє так звана автономність особистості як «здатність приймати самостійні відповідальні рішення» (А. Бойченко) [1, с. 126, 127].

Дослідники відмічають також важливість акультурації вимушених переселенців, адаптації до нового соціокультурного середовища (М. Нестеренко) [10, с. 201], наголошують на необхідності адекватних шляхів, способів психолого-педагогічної допомоги переселенцям у пристосуванні до життя в новому соціокультурному середовищі (Я. Юрків, Д. Луканов) [19, с.471].

Проте у більшості наукових робіт з питань психології особистості переселенців основна увага приділяється внутрішньо переміщеним особам, а також дослідженню суто емоційних проявів у цільових групах респондентів. Водночас адаптація, толерантність до змін і невизначеності часто залишаються поза кутом наукового зору. Це й зумовлює необхідність емпіричного дослідження згаданих вище діагностичних конструктів.

Методи дослідження. Дослідження особистісних змін біженців з України передбачало такі етапи: теоретико-методологічний – вибір валідних методик психодіагностики, формування вибірки, вибір методів збору й обробки емпіричних даних; власне емпіричний – проведення психодіагностики; підсумково-аналітичний – аналіз й інтерпретація отриманих емпіричних даних, формулювання висновків. Дослідження проводилося упродовж березня – липня 2022 року. Опитування проводилося на добровільній й анонімній основі. Усі респонденти дали згоду на участь у психодіагностичних процедурах.

Вибірка дослідження. Емпіричним дослідженням охоплено 102 респонденти. Усі вони є вимушеними мігрантами з України внаслідок російської воєнної агресії. Вік респондентів – 18 – 75 років. Соціальна градація респондентів: студенти, молодь, матері з дітьми, пенсіонери. Географія респондентів: переселенців з Київської, Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької, Дніпропетровської, Миколаївської та Херсонської областей.

Методи дослідження. Для проведення психодіагностики психологічних змін особистості переселенців з України було обрано такі валідні методики психодіагностики: для визначення емпатії – «Діагностика рівня емпатії» (В. Бойко), для визначення готовності до змін – методика «Особистісна готовність до змін» (автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, переклад і адаптація Н. А. Бажанової та Г. Л. Бардієр, 2005), для визначення толерантності до невизначеності – «Шкала толерантності до невизначеності МакЛейна» (в адаптації Є. М. Осіна, 2010), для визначення адаптації – «Діагностика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (в адаптації А. К. Осницького), інтерв'ювання респондентів, зовнішнє спостереження.

Діагностичними конструктами проведеного емпіричного дослідження обрано емпатію, яка в системі психічного відображення розглядалась у вигляді особливої форми психічного відображення суб'єктом об'єктивної реальності, що

опосередкована внутрішнім світом Іншого. При цьому суть емпатії, її механізм, полягає у відображенні світу переживань іншої людини і трансформації цих переживань у власні. Простір переживань особистості включає широкий спектр утворень особистісно-сислової сфери людини у взаємодії емоційних, когнітивних та конативних процесів.

Результати і обговорення. За обраними методиками було проведено емпіричне дослідження. За його даними встановлено наведені на діаграмі рівні емпатії (рис 1).

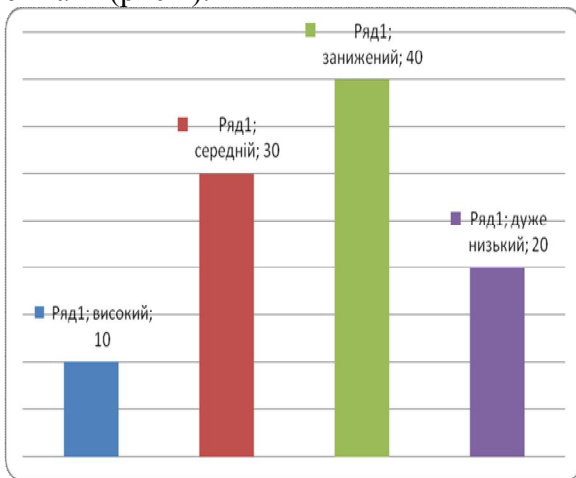

Рис. 1. Емпіричні дані за методикою «Діагностика рівня емпатії» (В. Бойко), %
За методикою «Особистісна готовність до змін» емпірично встановлено узагальнені у таблиці 1 дані.

Таблиця 1

Результати діагностики готовності до змін методикою «Особистісна готовність до змін» (автори Ролнік, Хезер, Голд, Халл, переклад і адаптація Н. А. Бажанової та Г. Л. Бардієр)

Діагностичні конструкти	% респондентів
пристрасність	20
кмітливність	40
оптимізм	20
смівливість	45
адаптивність	30
впевненість	30
толерантність до двозначності	25

Отримані за методикою «Шкала толерантності до невизначеності МакЛейна» дані відображено на рис.2.

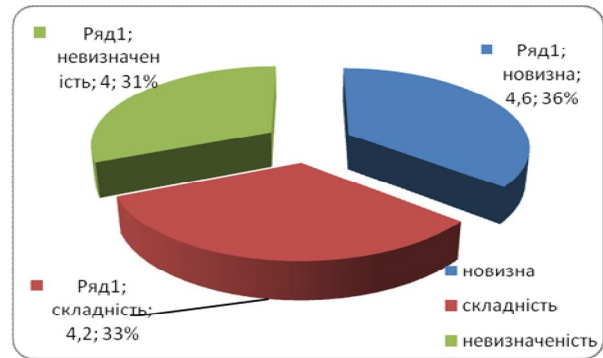

Рис.2. Середні значення за результатами дослідження толерантності до невизначеності за шкалою МакЛейна

Дані психодіагностики адаптації особистості переселенців наведено у таблиці 2.

Таблиця 2

Результати опитування за методикою «Діагностика соціально-психологічної адаптації К. Роджерса і Р. Даймонда (в адаптації А. К. Осницького)

Діагностичні конструкти	% респондентів
Адаптація	30
Самоприйняття	50
прийняття інших	30
емоційний комфорт	20
Інтернальність	30
прагнення до домінування	40

На основі наведених вище емпіричних даних можна виокремити такі психологічні зміни особистості переселенців з України як занижений і дуже низький рівень емпатії, невпевненість, інтолерантність до двозначності, низький рівень прояву оптимізму та адаптивності, високий рівень самоприйняття й прагнення до домінування, емоційний дискомфорт, слабо виражене прийняття інших, неоднозначне ставлення до новизни, складності й невизначеності.

Варто відмітити, що у такій країні як Норвегія для переселенців з України створено сприятливі умови стосовно матеріального, соціального забезпечення, сприяння у перекваліфікації та працевлаштуванні. Але в межах інтерв'ювання й зовнішнього спостереження за респондентами з'ясовано, що переселенці відчувають емоційний дискомфорт, викликаний спонтанною міграцією, пережитими

психотравмуючими подіями, розлукою з рідною країною і близькими людьми, звичними для них умовами існування. Проте більшість переселенців неохоче діляться даними про свій емоційний стан, пережиті події, проявляють схильність до порівняння умов життя в Україні та Норвегії. Окремі з них активно вивчають мову, закладають основи для успішного рестарту професійної діяльності, встановлюють міжособистісні контакти у новому для них соціокультурному середовищі. Водночас фіксуються факти прагнення окремих переселенців до домінування у новому для них середовищі, зловживання наданими їм матеріальними й соціальними гарантіями.

В аналогічних наукових дослідженнях проблеми біженства українців, спровокованого російською агресією, відмічається широка підтримка багатьма державами вимушених переселенців з України, вказується на знання мов і кваліфікацію українців, що дає змогу їм краще адаптуватися у новому середовищі, створює привабливість для працедавців, але водночас посилює ризики стосовно емоційного, психологічного й соматичного здоров'я (Т. Трибрат, С. Шуть, В. Сакевич) [15, с.26, 27].

Відносно нашого дослідження відмітимо, що серед основних психологічних проблем переселенців з України є розлади уваги, пам'яті, емоційні девіації, проте окремі з них можуть мобілізувати свої зусилля й успішно впоратися зі стресовими ситуаціями. До стресових факторів міграції українців внаслідок російського вторгнення можна віднести не прогнозованість, спонтанність міграції, невизначеність і травматичність.

Негативний рівень емпатичності опосередковує (рис 1) досить високий рівень прагнення до змін і складає до 60%. В цьому відношенні можна припустити, що головною тут є та обставина коли вимушеність міграції спричиняє низьку мотивацію до праці, культурний шок, «міграційне горювання». Для багатьох біженців з України характерні прояви та наслідки колективної психотравматизації, психологічний синдром неповернення, емоційні деструкції. Втрата можливості

реалізувати життєві цілі, трансформації та переосмислення базових цінностей хронічне рольове напруження, тривожність, підвищена агресивність чи байдужість від постійної небезпеки, психологічні травми провокують загострення внутрішньо особистісних конфліктів, зростання тривожності, почуття безпорадності та дезорієнтованості (таб. 1)

Інтолерантність до невизначеності (рис.2) як властивість особистості сприймати ситуацію невизначеності як небажану і реагувати на неї як на загрозу, що перешкоджає посттравматичному відновленню особистості, знижує орієнтації на соціально бажані норми поведінки, імпульсивність, схильність до афектів та нестриманість у міжособистісному спілкуванні з оточуючими, іпохондричні та психастенічні реакції (таб. 2).

Встановлено, що емпатія є чинником антиконструктивного розвитку всіх компонентів самосвідомості. В цьому аспекті існує позитивний статично значущий зв'язок (5 % рівень значущі) між внутрішнім досить глибоким недиференційованим сприйняттям власної сутності, самоінтересом і емпатією мігрантів. Можна припустити, що ці обставини лежать в основі формування егоїстичної спрямованості, актуалізують потребу в визнанні, грошах, формують негативні індивідуальні ціаністі.

Особливості батьківського ставлення до оточення впливають на їх дітей. Виявлено достовірну кореляцію небажаних проявів емпатії батьків і дітей у вигляді різних варіантів акцентуацій, що потребує окремого додаткового вивчення.

Висновки. 1.Теоретичний аналіз літературних джерел дозволив зробити припущення, що в якості основного конструкта впливу на особистісні зміни мігрантів є емпатія, яка розглядалась у вигляді феномену переживання в системі взаємодії емоційних, когнітивних та конативних процесів іншої людини.

2. Показано, що переселенці з України характеризуються заниженим рівнем емпатії, вони є інтолерантними до невизначеності, дещо дезадаптованими до

Питання психології

змін у соціокультурного простору, відчувають емоційний дискомфорт, відсутність оптимізму, неоднозначно сприймають новизну й складність, схильні до неприйняття інших й домінування. Проте окремі із них завдяки життєстійкості й автономності особистості проявляють наявні у них кмітливість, сміливість, вивчають мову, традиції,

культуру Норвегії, шукають шляхи відновлення працездатності, переадаптують професійну кар'єру.

3. Доведено, що адаптивні труднощі мігрантів потребують розробки відповідних корекційних програм індивідуального та групового характеру, які будуть сприяти особистісному розвитку особистості.

Список використаних джерел

1. Бойченко А. В. Психологічні особливості становлення автономності особистості в умовах війни. Науковий журнал «Гуманітарні студії: історія та педагогіка». 2021. №1 (01). С.125-128. URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3> (дата звернення: 18.08.2022).
2. Боровинська І. Є. Готовність внутрішньо переміщених осіб до оволодіння соціально-психологічними стратегіями життєвої успішності. URL: <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/br20190826.pdf> (дата звернення: 18.08.2022).
3. Боровинська І. Є. Соціально-психологічні стратегії життєвої успішності внутрішньо переміщених осіб: дис... д-ра філософії: 053 (05). Інститут соціальної та політичної психології НАПН України. Київ, 2022.301с.
4. Волков Д. С., Абатурова О. А. Особливості просоціальної поведінки в умовах воєнного стану. *Science of XXI century: development, main theories and achievements*. 2022. С. 12-15.
5. Громова Г. М. Толерантність до невизначеності та ставлення до часу як медіатори посттравматичного відновлення особистості. Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року); Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ: ІСПП НАПН України, 2021. С. 30-34.
6. Дворник М. С. Дистанційні модулі підтримання психологічного благополуччя особистості в період очікування миру. Виміри особистісних трансформацій: матеріали IV Всеукраїнського науково-практичного семінару (м. Ніжин, 6 жовтня 2021 року); Т. М. Титаренко (голов. ред.) та ін. Київ: ІСПП НАПН України, 2021. С. 11-15.
7. Дуб В. Соціокультурні характеристики ціннісних орієнтацій вимушених переселенців. *Проблеми гуманітарних наук*. Психологія, 2021. Вип. 49. С. 61–71.
8. Коллі-Шамне А., Старцева В. Google-форма як інструмент дослідження соціально-психологічних проблем українців – вимушених мігрантів у перші місяці війни 2022 року. Трансформаційні процеси в умовах війни та післявоєнного періоду. Збірник матеріалів Всеукраїнської міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Чернігів, 10 червня 2022 року). Чернігів: ГО «Науково-освітній інноваційний центр суспільних трансформацій», 2022. С.234-237.
9. Лефтеров В.А. Психологические особенности экстремальной миграции в Украине. Координати розвитку психології здоров'я: реалії та перспективи: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Вінниця, 23-23 листопада 2018 р.); за заг. ред. проф. О.В. Бацилевої. Вінниця: ТОВ «ТВОРИ», 2018. С. 106-110.
10. Нестеренко М. О. Роль особистісних ресурсів у адаптації вимушених переселенців до нових умов життя. Науковий журнал «Гуманітарні студії: історія та педагогіка». 2021. № 1(01). С.200-202. URL: <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3> (дата звернення: 18.08.2022).
11. Слюсаревський М. М. Соціально-психологічний стан українського суспільства в умовах повномасштабного російського вторгнення: нагальні виклики і відповіді. *Вісник НАПН України*. 2022. №4(1). С. 1-11.
12. Степаненко Л. В. Особливості взаємозв'язку адаптивних властивостей та механізмів психологічного захисту у переселенців. Психолого-педагогічні координати розвитку особистості: зб. наук. матеріалів II Міжнар. наук.-практ. конф., 3-4 червня 2021 р. Полтава: Національний університет «Полтавська політехніка імені Юрія Кондратюка», 2021. С.206-210.
13. Субашкевич І. Р., Шпагіна А. Д. Дослідження соціально-психологічних настроїв українців у період війни. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського*. Серія: Психологія. 2022. Том 33 (72). № 2. С. 116-122.

14. Сушик І., Карпінчук Л. Міграція: проблеми адаптації і світової безпеки. Together united: науковці проти війни: збірник тез доповідей І Міжнародної благодійної науково-практичної конференції (Луцьк, 20 травня 2022 р.). Луцьк : Вежа-Друк, 2022. С. 274-278.

15. Трибрат Т. А., Шуть С. В., Сакевич В. Д. Біженці, мігранти та переміщені особи під час війни: виклики для систем охорони здоров'я та громадського здоров'я. Організаційні та нормативно-правові аспекти діяльності системи громадського здоров'я в Україні в мирний час та під час війни: колективна монографія; за заг. ред. проф. Ждана В. М. та проф. Голованової І. А. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2022. С. 23-31.

16. Трубавіна І. Спектр проблем біженців в Україні в війні 2022 року: акценти і спостереження. Збірник тез II Міжнародної наукової конференції «Воєнні конфлікти та техногенні катастрофи: історичні та психологічні наслідки», 21-22 квітня. Т.: ФОП Паляниц В.А, 2022 С.29-31. URL: <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/37866> (дата звернення: 18.08.2022).

17. Устенко Р. Л., Каценко А. Л., Саричев Я. В. Вплив військових дій на психологію студентів. Організаційні та нормативно-правові аспекти діяльності системи громадського здоров'я в Україні в мирний час та під час війни: колективна монографія; за заг. ред. проф. Ждана В. М. та проф. Голованової І. А. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс», 2022. С. 31-36.

18. Чиханцова О. А. Психологія становлення життєстійкості особистості: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра психолог. наук: 19.00.01. Київ, 2021. 41с.

19. Юрків Я. І., Луканов Д. В. Труднощі соціально-психологічної адаптації вразливих верств внутрішньо переміщених осіб до нових умов життя. *Науковий вісник Ужгородського університету*. Серія: «Педагогіка. Соціальна робота». 2021. Вип. 1 (48). С. 469-472.

Reference

1. Boychenko, A. V. (2021). Psykholohichni osoblyvosti stanovlennia avtonomnosti osobystosti v umovakh viiny. [Psychological features of the formation of personal autonomy in the conditions of war]. *Scientific journal "Humanities studies: history and pedagogy"*, 1 (01), 125-128. <http://nauksgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3> (accessed 18 August 2022) (in Ukrainian).

2. Borovynska, I. E. (2022). Hotovnist vnutrishno peremishchenykh osib do ovolodinnia sotsialno-psykholohichnymy stratehiiamy zhyttievoi uspishnosti. [Readiness of internally displaced persons to master socio-psychological strategies for success in life. <https://ispp.org.ua/wp-content/uploads/2022/06/br20190826.pdf> (accessed 18 August 2022) (in Ukrainian).

3. Borovynska, I. E. (2022). Social and psychological strategies of life success of internally displaced persons: PhD diss. Kyiv (in Ukrainian).

4. Volkov, D. S., Abaturova, O. A. (2022). Osoblyvosti prosotsialnoi povedinky v umovakh voiennoho stanu. [Peculiarities of prosocial behavior in the conditions of martial law]. *Science of XXI century: development, main theories and achievements* (pp.12-15) (in Ukrainian).

5. Gromova, H. M. (2021). Tolerantnist do nevyznachenosti ta stavlennia do chasu yak mediatory posttravmatychnoho vidnovlennia osobystosti. [Tolerance for uncertainty and attitude to time as mediators of posttraumatic personality recovery]. *Vymiry osobystisnykh transformatsii: materialy IV Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru* (pp.30-34). Nizhyn, Kyiv (in Ukrainian).

6. Dvornyk, M. S. (2021). Dystantsiini moduli pidtrymannia psykholohichnoho blahopoluchchia osobystosti v period ochikuvannia myru. [Remote modules for maintaining the psychological well-being of the individual during the period of waiting for peace]. *Vymiry osobystisnykh transformatsii: materialy IV Vseukrainskoho naukovo-praktychnoho seminaru* (pp. 11-15). Nizhyn, Kyiv (in Ukrainian).

7. Dub, V. (2021). Sotsiokulturni kharakterystyky tsinnisnykh oriientsii vymushenykh pereselentsiv. [Sociocultural characteristics of value orientations of forced migrants]. *Problemy humanitarnykh nauk. Psykholohiia*, 49, 61–71 (in Ukrainian).

8. Kolli-Shamne, A., Startseva, V. (2022). Google-forma yak instrument doslidzhennia sotsialno-psykholohichnykh problem ukraintsiv – vymushenykh mihrantiv u pershi misiatsi viiny 2022 roku. [Google form as a tool for researching socio-psychological problems of Ukrainians - forced migrants in the first months of the 2022 war]. *Transformatsiini protsesy v umovakh viiny ta pisliavoiennoho periodu: Zbirnyk materialiv Vseukrainskoi mizhdystsyplinarnoi naukovo-praktychnoi konferentsii* (pp.234-237). Chernihiv: HO «Naukovo-osvitnii innovatsiyni tsestr suspilnykh transformatsii» (in Ukrainian).

9. Lefterov, V.A. (2018). Psykholohicheskye osobennosti ekstremalnoi myhratsyy v Ukrainy [Psychological features of extreme migration in Ukraine]. *Koordynaty rozvytku psykholohii zdorovia: realii ta perspektyvy: materialy Vseukrainskoi naukovo-praktychnoi konferentsii z mizhnarodnoiu uchastiu*(pp.106-110) Vinnytsia: TOV «TVORY (in Ukrainian).

10. Nesterenko, M. O. (2021). Rol osobystisnykh resursiv u adaptatsii vymushenykh pereselentsiv do novykh umov zhyttia. [The role of personal resources in the adaptation of forced migrants to new living conditions] *Naukovyi zhurnal «Humanitarni studii: istoriia ta pedahohika»*, 1(01), 200-202 (in Ukrainian). <http://nauksfgf.wunu.edu.ua/index.php/npsgf/issue/view/3> (accessed 20 August 2022) (in Ukrainian).
11. Sliusarevskiy, M. M. (2022). Sotsialno-psykholohichni stan ukrainskoho suspilstva v umovakh povnomasshtabnoho rosiiskoho vtorhnennia: nahalni vyklyky i vidpovidi. [The socio-psychological state of Ukrainian society in the conditions of a full-scale Russian invasion: urgent challenges and responses]. *Visnyk NAPN Ukrainy*, 4(1), 1-11 (in Ukrainian).
12. Stepanenko, L. V. (2021). Osoblyvosti vzaiemozv'iazku adaptyvnykh vlastyvostei ta mekhanizmiv psykholohichnoho zakhystu u pereselentsiv. [Peculiarities of the relationship between adaptive properties and mechanisms of psychological protection in immigrants]. *Psykhologo-pedahohichni koordynaty rozvytku osobystosti: zb. nauk. materialiv II Mizhnarodnoi. naukovopraktychnoi konferentsii* (pp.206-210). Poltava: Natsionalnyi universytet «Poltavska politekhnika imeni Yurii Kondratiuka» (in Ukrainian).
13. Subashkevych, I. R., Shpahina, A. D. (2022). Doslidzhennia sotsialno-psykholohichnykh nastroiv ukraintsev u period viiny. [Study of socio-psychological attitudes of Ukrainians during the war]. *Vcheni zapysky TNU imeni V.I. Vernadskoho. Seriia: Psykholohiia*, 33 (72), 2, 116-122 (in Ukrainian).
14. Sushyk, I., Karpinchuk, L. (2022). Migrants: problemy adaptatsii i svitovoi bezpeky. [Migration: problems of adaptation and global security]. *Together united: naukovtsi proty viiny: zbirnyk tez dopovidei I Mizhnarodnoi blahodiinoi naukovopraktychnoi konferentsii* (pp. 274-278). Luts'k : Vezha-Druk (in Ukrainian).
15. Trybrat, T. A., Shut, S. V., Sakevych, V. D. (2022). Bizhentsi, mihranty ta peremishcheni osoby pid chas viiny: vyklyky dlia system okhorony zdorovia ta hromadskoho zdorovia. [Refugees, migrants and displaced persons in times of war: challenges for health and public health systems]. *Orhanizatsiini ta normatyvno-pravovi aspekty diialnosti systemy hromadskoho zdorovia v Ukraini v myrnyi chas ta pid chas viiny / za zah. red. prof. Zhdana V. M. ta prof. Holovanovoi I. A.* (pp. 29-31). Poltava: TOV «Firma «Tekhservis» (in Ukrainian).
16. Trubavina, I. (2022). Spektr problem bizhentsiv v Ukraini v viini 2022 roku: aktsenty i sposterezhennia. [The spectrum of refugee problems in Ukraine in the war of 2022: highlights and observations]. *Voienni konflikty ta tekhnohenni katastrofy: istorychni ta psykholohichni naslidky: Zbirnyk tez II Mizhnarodnoi naukovoi konferentsii* (pp. 29-31). Ternopil: FOP Palianytsia V.A. <http://elartu.tntu.edu.ua/handle/lib/37866> (accessed 18 August 2022) (in Ukrainian).
17. Ustenko, R. L., Katsenko, A. L., Sarychev, Ya. V. (2022). Vplyv viiskovykh dii na psykholohiiu studentiv. [The influence of military actions on the psychology of students]. *Orhanizatsiini ta normatyvno-pravovi aspekty diialnosti systemy hromadskoho zdorovia v Ukraini v myrnyi chas ta pid chas viiny / za zah. red. prof. Zhdana V. M. ta prof. Holovanovoi I. A.* (pp. 31-36). Poltava: TOV «Firma «Tekhservis» (in Ukrainian).
18. Chykhantsova, O. A. (2021). Psychology of the development of the vitality of the individual: author's abstract. thesis for obtaining sciences: PhD thesis abstract. K. (in Ukrainian).
19. Yurkiv, Ya. I., Lukanov, D. V. (2021). Trudnoshchi sotsialno-psykholohichnoi adaptatsii vrazlyvykh verstv vnutrishno peremishchenykh osib do novykh umov zhyttia. [Difficulties of socio-psychological adaptation of vulnerable groups of internally displaced persons to new living conditions]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho universytetu. Seriia: «Pedahohika. Sotsialna robota»*, 1 (48), 469-472 (in Ukrainian).

Summary

Maksimenko Y. doctor of psychological sciences, professor of the South Ukrainian National Pedagogical University department named after K.D. Ushinsky.

Morozova-Yohannessen O. graduate student of the Southern Ukrainian National Pedagogical University Department named after K.D. Ushinsky

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF MIGRANTS PERSONAL CHANGES IN ANOTHER COUNTRY (ON THE EXAMPLE OF NORWAY)

Introduction. The Russian invasion of the territory of the sovereign state of Ukraine, aggressive military actions, numerous shelling of the civilian infrastructure and housing stock of Ukraine prompted citizens to migrate. Some citizens of Ukraine acquired the status of internally displaced persons, while

others took advantage of the opportunity to go abroad. One of the countries that accepted refugees from Ukraine was Norway. The article reveals the peculiarities of personal changes of immigrants from Ukraine as a result of the Russian invasion during their stay in Norway. The study covered 102 people aged 18 to 75, including students, young people, mothers with children, and pensioners.

Purpose. *To determine the peculiarities of personal changes of forced migrants from Ukraine in the conditions of another country (using the example of Norway).*

Methods. *The study of personal changes of refugees from Ukraine included the following stages: theoretical and methodological – selection of valid psychodiagnostic methods, sample formation, selection of methods for collecting and processing empirical data; actually empirical - conducting psychodiagnostics; summary-analytical – analysis and interpretation of received empirical data, formulation of conclusions.*

Originality. *It was empirically established that the respondents had a number of psychological features affecting empathic processes, which were considered in the form of a wide range of experiences of another person.*

Conclusion. *The following conclusions were made in the research process:*

1. The theoretical analysis of literary sources allows us to make an assumption that the main construct influencing the personal changes of migrants is empathy, which was considered as a phenomenon of experience in the system of interaction of emotional, cognitive and conative processes of another person.

2. It is shown that immigrants from Ukraine are characterized by a low level of empathy, they are intolerant of uncertainty, somewhat maladapted to changes in the socio-cultural space, feel emotional discomfort, cause optimism, ambiguously perceive novelty and complexity, are brought up to reject others and dominate. However, some of them, thanks to the vitality and autonomy of individuals, show their intelligence and courage, study the language, traditions, and culture of Norway, look for ways to restore work capacity, and restart their professional careers.

3. It has been proven that the adaptive difficulties of migrants require the development of appropriate correctional programs of an individual and group nature, which will contribute to the personal development of the individual.

Key words: *military aggression; psychology; personality; empathy; Ukraine; russian invasion.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 07.09.22.

Матяш М. М. доктор медичних наук, професор,
завідувач кафедри загальної і медичної психології,
Національний медичний університет
імені О.О.Богомольця

<https://orcid.org/0000-0002-4248-060X>

Тертична Н. А. кандидат психологічних наук,
доцент,

доцент кафедри загальної і медичної психології,
Національний медичний університет
імені О.О.Богомольця

<https://orcid.org/0000-0002-7326-1522>

Прудка Л. М. кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри загальної і медичної психології,
Національний медичний університет
імені О. О. Богомольця

<https://orcid.org/0000-0002-2545-4290>

ІСТОРІЯ ТА ОСОБЛИВОСТІ ВИКЛАДАННЯ ПСИХОЛОГІЇ В УКРАЇНІ

У статті презентовано поетапний аналіз історії та особливостей викладання психології в Україні. Представлено внесок українських вчених у становлення психології в різні історичні періоди. Підкреслений зв'язок між розвитком психологічної науки та етапами становлення академічної психології. Зроблено висновки про те, що успішність професійної діяльності майбутніх фахівців значною мірою залежить від формування їх психологічної компетентності.

Ключові слова: історія психології; викладання психології; професійна підготовка; заклад вищої освіти; психологічна компетентність.

Вступ. Високий динамізм життєдіяльності людини в суспільстві, інтенсифікація її комунікативних зв'язків, інформаційний стрес - одні з найхарактерніших рис сучасної епохи. В Україні проблема ускладнюється ще й значним соціальним напруженням в суспільстві, пов'язаним з військовими діями, безробіттям, нестабільною політичною та соціально-економічною ситуацією. Всі ці соціально-економічні фактори зумовлюють необхідність розробки практичних методів та методик для психологічної допомоги, зміцнення психічного здоров'я людини та вдосконалення її адаптивних механізмів. Вирішення цього завдання на сьогоднішній день покладено на спеціалістів у галузі психології.

Психолог – це фахівець, який закінчив вищий освітній заклад, у більшості випадків педагогічний, та займається науковим вивченням психіки особистості. Основне завдання психолога полягає у допомозі клієнтові відновити душевну

рівновагу, набутти впевненості в собі, розвинути комунікативні здібності, навчити справлятися з негативними наслідками емоційної нестабільності. Зазначимо, що перелічені завдання професійної діяльності відображають принципи традиційного навчання практичного психолога у закладах вищої освіти. Водночас, сьогодні в Україні пропонуються нові підходи у фаховій підготовці таких спеціалістів, спрямовані, у першу чергу, на поєднання психологічної та медичної освіти. Таке поєднання двох наук зумовлене наявністю спільних методологічних проблем: співвідношення біологічного і соціального у діяльності людини, зв'язок між психікою і діяльністю головного мозку людини, соматичні та соматопсихічні кореляції, проблеми норми та патології, співвідношення між свідомістю та неусвідомленими формами психічної діяльності тощо. Для вирішення цих наукових і практичних проблем, у 2001 році в Національному медичному

університеті імені О.О.Богомольця було відкрито медико-психологічний факультет, який готує фахівців за спеціальністю 225 «Медична психологія». Фахівці саме цієї спеціальності, майбутні лікарі-психологи, покликані вирішувати широке коло медико-психологічних проблем, пов'язаних з наданням кваліфікованої психологічної допомоги населенню, діагностики та лікування психічних захворювань, їх наслідків, а також подолання певної стигматизації щодо цієї діяльності. Такі фахівці можуть самостійно виконувати професійну діяльність та обіймати посаду лікаря-психолога в закладах охорони здоров'я України: багатопрофільних та спеціалізованих лікарнях, диспансерах, поліклініках, пологових будинках, центрах медико-соціальної експертизи або у приватних медичних закладах. Головним завданням лікарів-психологів є психологічна допомога людям, що мають соматичні захворювання [6].

У зв'язку з цим, враховуючи велику важливість формування професійних компетенцій лікаря-психолога, постає проблема пошуку певних потенціалів фахової підготовки для її розв'язання. Зокрема, це передбачає теоретичну і практичну професійну підготовку майбутнього фахівця та виокремлення психологічних дисциплін, які втілюють окреслений напрям підготовки.

В рамках нашого наукового дослідження особливий інтерес викликає дослідження питання про історію викладання психології в закладах вищої освіти. Вочевидь, сучасне наукове психологічне знання неможливо розглядати лише у нинішньому вимірі, адже воно великою мірою спирається на попередні ідеї тих вчених, з роботами яких пов'язаний розвиток психології як науки. Все це дозволило нам розглянути формування науково-психологічних знань в їх історичному аспекті, для глибшого усвідомлення витоків наукової думки, для того, щоб збагнути її сутність, оцінити новизну, усвідомити історичний сенс та підкреслити певні етапи у формуванні

підходів до викладання психології в закладах вищої освіти.

Теоретичне підґрунтя. Сучасні дослідження історії розвитку психологічної науки окреслюють її становлення на основі трьох взаємопов'язаних факторів: предметно-логічного, індивідуально-психологічного та соціально-культурного. Врахування предметно-логічного фактору передбачає аналіз розвитку психології як науки у загальній логіці становлення психологічних знань. Розгляд цього фактору пов'язаний зі зміною предмету психології, з розвитком принципів науки та її категоріального апарату. Індивідуально-психологічний фактор передбачає аналіз історії науки через окреслення її творців, їх ціннісних орієнтацій, когнітивних якостей, характерологічних властивостей, особливостей професійної підготовки та спілкування у науковій спільноті, приналежності до певної наукової школи. Аналіз соціально-культурного фактору передбачає розгляд соціальної ситуації розвитку науки, її соціальних функцій, її взаємозв'язку з суспільством, політикою та культурою.

Вочевидь, що розуміння етапів становлення психологічної науки з точки зору цих трьох факторів, дозволяє нам вибудувати певну паралель і в дослідженні питання розвитку академічної психологічної школи. Пояснення історичного шляху у вибудовуванні практики викладання психології у закладах вищої освіти – важлива передумова аналізу сучасних проблем психологічної освіти, прогнозування тенденцій та майбутніх перспектив цього важливого процесу, зокрема у підготовці сучасних фахівців з медичної психології.

Методи дослідження. Наше теоретико-методологічне дослідження було спрямоване на аналіз історії та особливостей викладання психології у різних закладах вищої освіти. Для реалізації завдань були використані методи теоретичної реконструкції, аналізу наукових праць; біографічного аналізу життя і творчості відомих психологів, що

дозволили нам побудувати логіку історичних подій у становленні психологічної науки в Україні та особливостей її викладання на кожному етапі.

Результати і обговорення. До 1917 року психологічна наука в Україні мала вже неабиякі природничо-наукові традиції та філософські напрацювання і ні в чому не відставала від західних наукових досягнень. Тому, ми маємо всі підстави розглядати вітчизняну психологічну науку, як один з помітних напрямів світової наукової думки. Разом з тим, в історії української психологічної науки є етапи занепаду, стагнації та репресій. Вже на початку 20-х років психологія стала об'єктом потужного ідеологічного тиску і набула таких рис, котрі неможливо зрозуміти без врахування політичної ситуації, в якій опинились як теоретики, так і практики.

Перша хвиля репресій прокотилася на рубежі 20–30-х років минулого століття. Ідеологічно це було пов'язано з висунутою в 1928 році тезою Й.В.Сталіна про наростання класової боротьби, а потім пошуком замаскованих ворогів, тобто «контрреволюціонерів та зрадників» у різних сферах, насамперед у науці, що коштувало багатьом вченим наукової кар'єри, а, більше, життя. При цьому важливо зазначити, що психологія не стала винятком. Як відомо, з 1922 по 1923 роки із Радянського Союзу було вислано понад 100 вчених, представників справжньої наукової еліти, а надмірна ідеологізація та, пізніше, біологізація (як спроба наукового обґрунтування) психології призвела до того, що психологічна наука втратила свій предмет дослідження.

Наступ, який відбувся на психологічному фронті набув катастрофічного розмаху, а саме: шпигунства, прагнення розгледіти в кожному науковцеві ворога, спотворення змістовного наповнення західної науки, трактування її як засобу появи інтересів буржуазії, орієнтованих проти соціалізму, і, відповідно, звинувачення вчених, які використовували досвід західних дослідників, у свідомому зрадництві. Все

це позбавило вітчизняну науку на багато десятиліть доступу до прогресивного розвитку світової наукової думки. Крім того, важливо зазначити, що догматизація марксизму та «ортодоксального сталінського діамату» оберталася агресивним відношенням до будь-якого прояву справжньої культури, і це стало згубним для здійснення вільного наукового пошуку. Як наслідок, створювалася атмосфера страху і пригнічення, що дозволяло владі легко маніпулювати вченими та педагогами. А пізніше сформувався інститут червоної професури, який належав до особливого типу організаторів науки сталінської формації.

Варто зазначити, що у психологічній науці, репресивний апарат влади завдав їй значної шкоди, а саме: після 1932 року відбулося закриття психологічних журналів, ліквідації цінних для практики психологічних напрямів та фізичне знищення значної кількості вчених-психологів. На основі вище зазначеного, необхідно віддати належне моральному подвигу тих вчених, які здійснювали свою діяльність у ті важкі часи, незважаючи на складні умови сталінського суспільства [5].

Так, у 1920–1930-х роках в СРСР активно розвивався один із напрямків прикладної психології – психотехніка. Основоположниками її були німецький психолог Вільям Штерн та німецько-американський психолог Х'юго Мюнстерберг, які займалися вивченням проблем управління підприємством, особливостями проведення професійного відбору, професійної орієнтації, раціоналізації праці. Розвиток психотехніки у Радянському Союзі набув форми НОТівського руху (НОТ – наукова організація праці). У 1927 році реєструється Всеросійське психотехнічне товариство, керівником якого стає видатний психолог І.Н.Шпільрейн, який поетапно вивчав проблеми втоми працівника промислового виробництва, здійснював діагностику професійної придатності та професійного відбору, займався питаннями раціоналізації умов

професійної діяльності та мінімізації травм на виробництві. А вже в 1930 році І.Н.Шпільрейн був обраний президентом Міжнародного товариства психологів.

Проте, на початку 1930-х років починається знищення радянської психотехніки, а саме: ліквідують психотехнічні лабораторії, репресують велику кількість науковців, а психотехніка була заборонена як «так звана наука». У 1935 році І.Н.Шпільрейн був заарештований, а у 1937-му році, за звинуваченням у контрреволюційній діяльності він був розстріляний.

Апофеозом гонінь у 20–30-ті роки ХХ століття стало проголошення педології реакційною лженаукою. Заснував педологію німецький педагог і психолог Ернст Мейман (1862–1915), який зазначав, що необхідно досліджувати не лише вікові особливості дитини, але й індивідуальні траєкторії її розвитку, та американський психолог Стенлі Холл (1844–1924), який, виступив із ідеєю про важливість створення системної науки про дитину – педологію. Але 4 липня 1936 року в газеті «Правда» було опубліковано постанову ЦК ВКП(б) «Про педологічні збочення в системі Наркомпросів», в якій зазначалося, що педологія є лженаукою та завдає значну шкоду радянській державі та дітям. Наслідком цієї постанови стали репресії проти вчених та знищення вітчизняної педології. Крім того, радянський психолог та лікар А.Б.Залкінд втратив посаду директора Інституту психології, педології та психотехніки [5].

Друга хвиля репресій прокотилася в кінці 40-х на початку 50-х років ХХ століття, під узагальненою назвою «боротьба з безрідним космополітизмом». Відділ науки ЦК ВКП(б) ініціював проведення об'єднаної сесії АН СРСР та Академії медичних наук СРСР, яка увійшла в історію як «Павлівська сесія». Підсумком роботи заходу стали репресії проти провідних фізіологів Л.А.Орбелі, І.С.Беріташвілі, П.К.Анохіна та інших вчених.

Суть звинувачення полягала в тому, що вони лише на словах підтримували вчення І.П.Павлова про вищу нервову

діяльність, а насправді займалися розробкою ідей, що суперечать ідеям покійного академіка. Більшість фізіологів, яких критикували на сесії, були змушені припинити активну дослідницьку діяльність, а прихована заборона критикувати вчення І.П.Павлова проіснувала в СРСР до середини 1960-х.

Однією із жертв боротьби з космополітизмом став видатний психолог С.Л.Рубінштейн. З 1922 року він очолював кафедру психології та філософії Одеського університету. Одразу після революції С.Л.Рубінштейн бере активну участь у розбудові системи вищої школи в Україні. У 20-30-ті роки С.Л.Рубінштейн сформулював принцип єдності свідомості та діяльності, що став однією з основних методологічних засад вітчизняної психологічної науки. Суть зазначеного методологічного принципу у тому, що психіка людини формується і виявляється у практичній діяльності. У 1942 році був опублікований підручник С.Л.Рубінштейна «Основи загальної психології», який і до наших днів є одним із найкращих. Загалом, Одеський період у біографії С.Л.Рубінштейна – це період активних наукових пошуків, створення основ психолого-філософської концепції. У статтях цих років вчений розкриває суть діяльнісного підходу, починає розробляти його філософський, психологічний та педагогічний аспекти. Але в 1947-го, під час компанії боротьби з космополітизмом, цього дослідника позбавили всіх посад, які він обіймав. Реабілітований він був лише в 1953 році. Це були спроби витіснити психологію і замінити її в наукових і загальноосвітніх закладах на фізіологію вищої нервової діяльності.

Нав'язані політичною системою специфічні умови виживання і збереження кадрів серед вчених і взагалі самої науки виявилися основною перешкодою на шляху її поступального розвитку.

Окрім репресій, важливо згадати про використання в Радянському Союзі психологічної науки з метою придушення інакодумства. Мова йде про каральну психіатрію. До основних її методів належало: встановлення помилкового

діагнозу; примусова госпіталізація до психіатричної лікарні людей, які не потребують лікування; ізоляція; фактичне використання клініки як в'язниці; примус приймати сильнодіючі психотропні препарати з тяжкими побічними ефектами; застосування болісних медичних процедур, які фізично ушкоджують мозок. Таке «лікування» часто призводило до передчасної смерті «пацієнтів». У СРСР так «лікували» видатних політичних опонентів, яким ставили психіатричний діагноз. Спосіб був технічно нескладним, але дієвим, оскільки препарати мали необхідний набір побічних ефектів. Якщо людину це не ламало як особистість, то вона отримувала великі проблеми зі здоров'ям та у подальшому не проявляла інтересу до політики [5].

І лише в 1988 році система каральної психіатрії була знищена, а з психіатричного обліку зняли 776 тисяч пацієнтів, а з Кримінального кодексу вилучили статті, за якими антирадянська пропаганда та «наклепи» на радянський порядок розглядалися як соціально небезпечна діяльність.

Необхідно зазначити, що середина ХХ століття характеризувалася високим розвитком психологічних теорій, проте, вони були надто розрізнені між собою у методологічному та концептуальному планах. Тому, необхідно було створити психологічний центр, який би об'єднав психологічні досягнення у системну науку, із вирішенням, власне, психологічних проблем на основі єдиних методологічних положень. Таким науковим центром став створений у 1945 році Науково-дослідний інститут психології, що згуртував наукові сили як у місті Києві, так і за його межами.

На Інститут психології поклалися не лише завдання розробки актуальних психологічних проблем, а й планування та об'єднання наукової роботи кафедр психології та інших психологічних осередків; згуртування навколо себе наукових працівників у галузі психології; підготовки через аспірантуру нових кадрів, а також підвищення кваліфікації психологів через проведення семінарів, конференцій тощо. Керівником Науково-

дослідного інституту психології став професор Г.С.Костюк. саме на нього була покладена організація всієї організаційної та дослідницької роботи в Інституті. Крім того, Г.С.Костюк сам займався вивченням багатьох важливих та актуальних проблем психології. Зокрема, запропонована ним концепція психічного розвитку та розвиваючих педагогічних впливів, знаходила своє підтвердження та конкретизацію у великій кількості експериментальних досліджень.

У 1950-1970-х роках, у зв'язку зі зменшенням політичного тиску на науку, коло теоретичних досліджень, над якими працювали психологи, значно розширилось, оскільки з'явилися нові проблеми, які на той час потребували детального вивчення, а саме: структура діяльності особистості, її види, головні складові, можливість моделювання діяльності та передача відповідних функцій кібернетичних машин. У багатьох дослідженнях з історії вітчизняної психології був проведений теоретичний аналіз даного етапу в розвитку психології, обґрунтовано те позитивне надбання, що міститься в ідеях її видатних представників і що зберігає своє значення до нашого часу (П.П.Пелех, В.А.Роменець, О.М.Ткаченко та ін.)

Відтоді психологія пройшла важкий шлях. На сьогодні українська психологічна школа активно розвивається, розширюється діапазон її досліджень, а основні здобутки втілюються у навчальні дисципліни для викладання у закладах вищої освіти. Як зазначалося вище, становлення та розвиток академічної психології, тісно переплетені з історичними змінами у науці в цілому. Тому, реалізуючи мету нашої роботи, ми прослідкували загальні тенденції появи та зміни певних напрямків у розвитку академічної психологічної науки, окреслили етапи у формуванні підходів до викладання психології в закладах вищої освіти.

Особливе місце у розвитку академічної психології та розробки методології та методики викладання психології посідає робота трьох науково-

психологічних шкіл України: Київської, Харківської та Одеської.

Треба зазначити, що викладання психології в університетах України в дорадянські часи здійснювалося факультативно. Наукова діяльність вчених-педагогів, які викладали психологію в Київському, Одеському та Харківському університетах, акцентувалася у більшості випадків на філософських аспектах, а психологія при цьому виступала лише частиною їх основної спеціальності – філософії, медицини.

У 1980-х –1990-тих роках XIX ст. у вітчизняній психологічній науці та викладанні психології простежується відхід від містико - релігійного аспекту. І в університетах починають викладати такі вчені: М.Я.Грот, М.М.Ланге, І.О.Сікорський та Г.І.Челпанов, які прагнули акцентувати увагу на значенні науково – природничої методології в дослідженнях із психології і активно застосовували в процесі викладання дані систематичних об'єктивних спостережень. Саме з їх наукової та викладацької діяльності бере початок період об'єктивного лабораторно-експериментального дослідження в розвитку психологічної науки та підготовки для цього кваліфікованих спеціалістів-психологів.

Так, наприклад, психолог, професор М.Я.Грот свою педагогічну діяльність розпочав в Україні в Історико-філологічному інституті м.Ніжина, пізніше викладав в Новоросійському університеті в Одесі. Ним був розроблений курс з психології, який характеризувався творчим підходом до створення системи психологічного знання, включав велику кількість емпіричних даних. Необхідно зазначити, що саме М.Я.Грот вперше втілював у викладання психології систему семінарських занять. А розроблений М.М.Ланге університетський курс з психології вважається найкращим у дорадянський період. І пізніше, саме ним буда створена одна з перших вітчизняних лабораторій експериментальної психології в Одеському університеті. Активна

педагогічна діяльність Г.І.Челпанова також була пов'язана з організацією у Київському університеті святого Володимира лабораторії експериментальної психології, яка, з одного боку, була базою для наукових досліджень в університеті, з іншого – виступала в ролі місця для демонстрації студентам психологічних експериментів [4, с. 145]. Крім того, Г.І.Челпанов одним із перших почав викладати курс експериментальної психології, проводити практичні заняття зі студентами, широко використовуючи демонстраційний експеримент.

На думку одного з перших дослідників і систематизаторів спадщини українських викладачів психології О.М.Раєвського, основною особливістю розвитку наукової та методичної роботи в університетах України у післяреволюційні роки стало підвищення дослідницьких та експериментальних праць з головних розділів психології, чітка переорієнтація у їх викладанні на матеріали, отримані в процесі зазначених досліджень. Крім того, аналізуючи діяльність психологів, які викладали лекції в університетах 1920-х – 1930-х років, необхідно зазначити, що вона полягала у всебічному обґрунтуванні ідеї, що психологія в Україні має власний унікальний шлях розвитку і може рухатися самостійно, не входячи у світову психологію.

Крім того, необхідно відмітити ще один ключовий аспект розвитку університетської психології у даний період – це збільшення тем для реалізації психологічних досліджень, у рамках шкільної практики, її навчального та виховного спрямування. Варто зазначити, що значні зміни простежуються й у змістовному наповненні викладання психології, яка була орієнтована на наукове пізнання психіки дитини та професійну підготовку фахівців для даної сфери [3].

Після зміни державного устою в Київському університеті з метою поглибленого ознайомлення студентів з методами і результатами об'єктивного дослідження психічних процесів, курс

загальної психології включав і експериментальну психологію. Але, варто підкреслити, що у перші післяреволюційні роки, серед українських викладачів психології ще не було єдиних поглядів щодо цієї науки [3].

Не підтримуючи стару емпіричну психологію і займаючи пошуком нових напрямків для створення нової, викладачі, які працювали в університеті основний напрям розвитку української психології вбачали у впровадженні до радянського ґрунту таких новітніх течій західноєвропейської науки, як: фрейдизм, біхевіоризм, гештальт-психологія та ін.

Окремо треба зазначити, що досить розповсюдженим у 20-х роках стало викладання рефлексології, яка була започаткована відомим психологом В.М.Бехтеревим. Зазначена дисципліна була впроваджена в навчальні плани всіх університетів України і була обов'язковою замість курсу психології. Рефлексологію у Київському університеті викладав професор К.С.Мокульський.

Крім того, у радянських вищих освітніх закладах було втілено обов'язкове викладання комплексної наукової дисципліни – педології, яка поєднувала знання з психології, педагогіки, анатомії, фізіології та гігієни розвитку дитини. Основними педологами цього періоду були П.П.Блонський і Л.С.Виготський. У той час всі університети, які існували на території України, було перейменовано в Інститути народної освіти (ІНО). Кафедра педології існувала до 1933 року. Але після постанови 1936 року, як зазначалося вище, педологія втратила легітимність і була викреслена з усіх навчальних планів підготовки радянських спеціалістів по роботі з дітьми [2].

Але вже починаючи з 1932 року перед Інститутами народної освіти України було поставлено нову мету, а саме: підготовка майбутніх фахівців для народного господарства. У зв'язку з цим, змінилася роль психології в системі університетської освіти, а викладання курсу психології здійснювалося у філологічному та історико-філософському напрямках. Крім того, ключовим стає курс загальної

психології з компонентами вікової та педагогічної психології, відводиться велика кількість годин на лабораторні заняття з метою ознайомлення майбутніх фахівців з основними методами дослідження психічних процесів та набуття ними практичних навичок.

Після реорганізації університетів в Інститути народної освіти важливе значення відводилось викладанню психології, перед якими підготовка вчителів була поставлена в якості основного завдання. В цих Інститутах було впроваджено навчальні курси педагогічної та дитячої психології, психології праці. Почали активно проводити семінарські та лабораторні заняття. Насамперед, в цей час для майбутніх фахівців проводили семінари дослідницького типу, які сприяли реалізації викладацької діяльності у сфері психології, і перш за все підготовки психологів психолого-педагогічного профілю.

Саме 1931-1932 роки визначають становлення і розвиток психологічної науки харківського періоду. Представниками даної школи була проведена величезна науково-дослідницька робота, що сприяла розвитку вітчизняної психологічної школи. У цей період О.М.Леонт'єв розпочав розробку проблеми діяльності в психології, П.І.Зінченко вивчав проблеми пам'яті у рамках діяльнісної парадигми, що передбачає дослідження мнемічних процесів на основі аналізу змісту та структури тієї діяльності, до якої вони включені. Крім того, П.І.Зінченко досліджував особливості довготривалої, короткочасної та оперативної пам'яті, її варіації на різних стадіях онтогенезу. Обґрунтуванням значення практичних дій у генезі пізнавальних процесів займався О.В.Запорожець. Саме ним була запропонована теорія перцептивних дій та розроблена теорія емоцій. Вивченням пізнавальних інтересів школярів, мотивів навчальної діяльності, природи та основних напрямків формування стійкої особистості займалася Л.І.Божович. На основі фундаментальних положень загально-психологічної теорії діяльності,

ще одним представником харківської психологічної школи П.Я.Гальперінім, була запропонована та експериментально обґрунтована теорія поетапного формування розумових дій. Наукова діяльність представників харківської школи великою мірою не лише визначала діяльність кафедри психології та викладання психологічних дисциплін у Харківському педагогічному інституті, а й відіграла основну роль у визначенні спрямованості психологічних досліджень та організації психологічної науки в цілому.

З 1930-х–1960-х років висувається проблема філософсько-методологічних основ викладання даної дисципліни, тобто пояснення психологічних ідей класиків марксистської ідеології. У цей період в Київському університеті було підготовлено і захищено 8 кандидатських дисертацій, в яких аналізувалися психологічні ідеї революціонерів – демократів. Необхідно зазначити, що даний напрям досліджень є природним, у зв'язку з тим, що викладання психології в університетах України здійснювалося викладачами філософських кафедр.

Тільки у 1944 році на філософському факультеті Київського державного університету була відкрита кафедра психології, яку очолив професор О.М.Раєвський. Його ідеї культурно-гуманістичної психології, дослідження проблеми історії психології, психології особистості, психології мови, займали вагомe місце у наукових психологічних працях того періоду. Учнями О.М.Раєвського стали найвідоміші вчені – Г.С.Костюк, П.Р.Чамата, Д.Ф.Ніколенко та ін. Створена кафедра психології відіграла важливе значення у подальшому розвитку вітчизняної психології та удосконалення основних аспектів її викладання.

Пізніше, а саме у 1946 році, такі навчальні дисципліни, як психологія та логіка були впроваджені в шкільний навчальний процес як обов'язкові, що потребувало професійної підготовки відповідних фахівців для забезпечення викладання психологічних дисциплін. Все

це зумовило значні зміни у розвитку української психологічної освіти.

Насамперед, в Київському університеті на філософському факультеті у 1947 році було відкрито психологічне відділення з п'ятирічним терміном навчання, а також відділення логіки і психології, після закінчення якого можна було отримати професію «викладач психології та логіки». Розпочалась активна розробка науково-методичного забезпечення підготовки таких фахівців. Під час викладання лекцій з курсу психології було відображено результати співпраці університетських педагогів і науково-педагогічних працівників науково-дослідних установ, основним з яких був Інститут психології, заснований у 1945 році.

В цей час відбувається активна робота над методичним забезпеченням психологічної освіти майбутніх фахівців педагогічного напрямку, а саме: опубліковано навчальні підручники з психології для педагогічних вищих освітніх закладів «Психологія» та «Вікова психологія» за редакцією директора Інституту психології Г.С.Костюка, а співавторами були: Б.Ф.Баєв, Л.Й.Марисова, О.М.Раєвський.

З метою професійної підготовки кваліфікованих кадрів психологів у 1971 році було впроваджено на філософському відділі історико-філософського факультету Київського державного університету психологічну спеціальність, організовано дві кафедри, на яких викладалися навчальні курси спеціалізації в рамках спеціальності «Психологія». Майбутні фахівці з психології мали можливість вивчати такі навчальні дисципліни, як: «Історія психології», «Дитяча і педагогічна психологія», «Психологія праці», що в подальшому сприяло організації роботи в науково-дослідних установах, а також здійснення педагогічної діяльності в освітніх закладах.

Крім того, важливо зазначити, що 1970-му році помітним явищем у вітчизняному викладанні психології відіграла діяльність викладача Київської духовної академії Памфіла Юркевича,

який всебічно обґрунтував ідеї кордоцентризму, в основі яких лежить емоційний початок, що відіграє важливу роль в організації психічного життя особистості [1, с. 56].

Для подальшого розвитку психологічної освіти України в кінці ХХ ст. відіграла активна наукова діяльність професора В.А.Роменця, який розробив «концепцію вчинку». Цей вчений написав чотиритомник з історії психології, і в процесі викладацької діяльності ознайомлював майбутніх фахівців з основними етапами становлення світової психологічної думки, таким чином продовжуючи філософсько-психологічні традиції розвитку вітчизняної психологічної науки.

Вже в період незалежності України, починаючи з 1991 року в Київському національному університеті на базі кафедр психології та соціології було створено факультет соціології та психології, а пізніше, під час його реорганізації у 2008 році - факультет психології. Основними вченими, які зробили вагомий вплив у створенні цього факультету були академік О.В.Киричук та професори В.Волович і М.М.Обозов.

Крім того, важливо підкреслити, що й в інших психологічних центрах України (Одеса, Харків) теж існували осередки професійної підготовки психологічних кадрів. Так, наприклад, у 1963 році у Харківському університеті на базі біологічного факультету відкрилася перша профільна кафедра психології, яку очолив В.П.Зінченко. А у 1972 році на базі цієї кафедри було організовано відділення психології, яке в результаті реорганізації у 2001 році було перетворено у факультет психології, на чолі з деканом – професором О.М.Лактіоновим.

Аналізуючи професійну підготовку майбутніх психологів в Одеському університеті імені І.І.Мечникова, необхідно відмітити, що вагомий внесок у організацію підготовки і викладання психології зробив І.Г.Белявський. Завдяки його науковій діяльності в Україні була створена історична психологія, яка і до нині активно розвивається і спрямована на

вивчення основних аспектів соціогенезу та історичної обумовленості соціалізації та розвитку психіки особистості [7, с. 258].

Особливе місце в системі підготовки кваліфікованих спеціалістів у галузі психології займає кафедра психології Національного медичного університету імені О.О.Богомольця. Історія кафедри бере свій початок з кінця 60-х років минулого століття, коли почала активно створюватись і розвиватись система післядипломної освіти і власне система підвищення кваліфікації професорсько-викладацького складу вищих медичних навчальних закладів. В 1977 році починає працювати кафедра педагогіки та педагогічної психології, яку очолив М.В.Черпінський. Це був період становлення системи професійного розвитку, яка створювала умови для збагачення наукового та педагогічного досвіду викладачів вищих медичних навчальних закладів. З 2001 року викладання психології стало пріоритетним напрямком не лише на новоствореному відомим українським вченим-психологом С.Д.Максименко медико-психологічному факультеті, а й на інших лікувальних спеціальностях університету.

З 2018 року кафедра реалізує під керівництвом професора М.М.Матяша нове бачення у викладанні психологічних дисциплін, яке ґрунтується на біопсихосоціальному підході у лікувальній практиці. Саме психологізація медицини є на сьогодні ключовою ідеєю у викладанні психологічних дисциплін на кафедрі.

Реалізація цього підходу передбачає не лише широке включення в навчальний процес фундаментальних та професійно-орієнтованих психологічних дисциплін, засвоєння студентами системи психологічних знань, а й орієнтацію процесу викладання на формування практичних навичок та особистісно-значущих якостей майбутнього професіонала; перебудову структури навчального процесу, з метою використання інноваційних технологій навчання (вебінарів, інтерактивних лекцій, індивідуальних онлайн консультацій,

групових дискусій, психологічних дебатів, тренінгів тощо).

Сучасна українська система викладання психологічних дисциплін сьогодні вибудовується на 145 кафедрах різних закладів вищої освіти: педагогічних та галузевих університетах України, де не лише вивчаються різні психологічні дисципліни, а й здійснюється розвиток нових форм і методів їх викладання, формування загальної психологічної культури майбутніх фахівців у різних сферах діяльності.

Таким чином, звернення до проблеми викладання психології в історичному контексті підтверджує її актуальність та важливість у становленні сучасної професійної психологічної освіти. На наш погляд, сучасна українська психологічна наука не лише активно розвивається в рамках різних наукових теорій та концепцій, а й помітно розширює свій вплив на всі сфери життя сучасної людини. Підтвердженням цієї тези є те, що викладання психології на сьогодні вийшло далеко за рамки педагогічних вузів. Як показує практика, основою майбутньої конкурентоспроможності фахівців різних спеціальностей є не лише оволодіння професійними знаннями, вміннями та навичками, а й формування психологічної компетентності та культури фахівця через

вивчення циклів психологічних дисциплін, упровадження проблемних науково-психологічних семінарів, застосування тренінгових занять тощо.

Висновки. Останні десятиліття фактичного стану та розвитку психологічної науки в Україні наближають її до провідних практик світової системи прикладних досліджень та надання послуг у сфері охорони психічного здоров'я, соціально-психологічного благополуччя людини. У такому контексті успішність професійної підготовки майбутніх психологів та лікарів-психологів до професійної діяльності значною мірою залежить від їх фахової підготовки у закладах вищої освіти, зокрема від побудови системи послідовного вивчення психологічних дисциплін та оволодіння навичками практичного використання наукового знання у професійній діяльності. Тому, питання пошуку способів, що дозволяють впливати на розвиток фахових компетентностей майбутнього психолога, великою мірою залежить від того, наскільки студенти активно включені у процес вивчення фундаментальних та професійно орієнтованих психологічних дисциплін, які покликані формувати уявлення про професійні складові та індивідуальні можливості свого професійного зростання.

Список використаних джерел

1. Асмус В.Ф., Зеньковский В.В. Психология детства. – М.: Академия, 1995. – 346 с.
2. Белявский И.Г. Историческая психология / переизд. мон. доп. биограф. материалами и фотодокументами. – Одесса, 2012 – 358 с.
3. Власова О.І. (2015) Історія викладання психології у класичних університетах України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-3-istorichna-psikhologiya-yak-trend-istoriji-psikhologii/30-vlasova-o-i-m-kijiv-istoriya-vikladannya-psikhologii-u-klasichnikh-universitetakh-ukrajini>
4. Власова О.І. Методика викладання психології. Підручник. – К.: «Геопрінт», 2012. – 370 с.
5. Матяш М. М. Кому нести свой мозг и душу? – Зеркало недели, №44. 2018. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://zn.ua/SOCIUM/komu-nesi-svoy-mozg-i-dushu-300432.html>
6. Роменець В.А. Історія психології XIX – початку XX століття. Навч. посібник. – Київ: Вища освіта, 1995. – 614 с.
7. Роменець В.А. Історія психології XX століття. Навч. посібник / В.А.Роменець, І. П. Маноха. – Київ: Либідь, 1998. – 989 с.

References

1. Asmus V.F., Zen'kovskij V.V. (1995). *Psikhologiya detstva [Psychology of childhood]*. Moscow: Akademiya (in Russian)
2. Belyavskij I.G. (2012). *Istoricheskaya psikhologiya [Historical psychology]*. Odessa: ONU im. I.I.Mechnikova (in Russian)

3. Vlasova O.I. (2015). *Istoriia vykladannia psykholohii u klasychnykh universytetakh Ukrainy [History of teaching psychology in classical universities of Ukraine]*. Retrieved from: <http://kspodn.onu.edu.ua/index.php/kunena/sektsiya-3-istorichna-psikhologiya-yak-trend-istoriji-psikhologiji/30-vlasova-o-i-m-kijiv-istoriya-vikladannya-psikhologiji-u-klasichnykh-universitetakh-ukrajini>] (in Ukrainian)
4. Vlasova O.I. (2012). *Metodyka vykladannia psykholohii. Pidruchnyk [Methods of teaching psychology. Textbook.]*. Kyiv: «Heoprint» (in Ukrainian)
5. Matyash M. M. (2018). *Komu nesti svoj mozg i dushu? [Who will carry your brain and soul?]*. *Zerkalo nedeli - Mirror of the week*, 44. Retrieved from: <https://zn.ua/SOCIUM/komu-nesti-svoy-mozg-i-dushu-300432.html> (in Ukrainian)
6. Romenets V.A. (1995). *Istoriia psykholohii 19 – pochatku 20 stolittia. Navch. posibnyk. [History of psychology in the 19th and early 20th centuries. Education manual]*. Kyiv: Vyscha osvita (in Ukrainian)
7. Romenets V.A., Manokha I. P. (1998). *Istoriia psykholohii KhKh stolittia. Navch. posibnyk [History of psychology of the 20th century. Education manual]*. Kyiv: Lybid (in Ukrainian)

Summary

Matyash M. Doctor of Medical Sciences, PhD, Professor, Bogomolets National Medical University

Tertychna N. Doctor of Philosophy, PhD, Associate Professor, Bogomolets National Medical University

Prudka L. Candidate of pedagogical sciences, Bogomolets National Medical University

HISTORY AND FEATURES OF PSYCHOLOGY TEACHING IN UKRAINE

Introduction. *The high dynamism of person's life in the society, the intensification of communication ties and informational stress are some of the most characteristic features of modernity. In Ukraine, the problem is further complicated by the significant social tension, associated with military actions, unemployment, unstable political and socio-economic situation. All these socio-economic factors necessitate the development of practical methods and techniques for psychological assistance, strengthening of person's mental health and improvement of the adaptive mechanisms. To date, this task is entrusted to the specialists in the field of psychology.*

A psychologist is a specialist who graduated from the higher educational institution, in most cases a pedagogical one, and is engaged in the professional study of the psyche of an individual. The main task of the psychologist is to help the client restore mental balance, gain self-confidence, develop communication skills, and learn how to cope with the negative consequences of emotional instability. The listed tasks of professional activity reflect the principles of traditional training of a practical psychologist in the higher education institutions. At the same time, today in Ukraine, new approaches are offered in the professional training of such specialists, primarily aimed at combining psychological and medical education. Such a combination of two sciences is caused by common methodological problems: the relationship between biological and social in human activity, the relationship between the psyche and the activity of the human brain, somatic and somatopsychic correlations, problems of norm and pathology, the relationship between consciousness and unconscious forms of mental activity, etc. In order to solve these scientific and practical problems, in 2001, the medical and psychological faculty was opened at the O.O. Bogomolets National Medical University, which trains students in the specialty 225 "Medical Psychology". Future doctor-psychologists, are trained to solve a wide range of medical and psychological problems related to providing the qualified psychological assistance to the population, diagnosis and treatment of mental illnesses, their consequences, as well as overcoming certain stigmatization regarding this activity.

Within the framework of our scientific research, the study of the history of psychology teaching at the higher education institutions is of particular interest. Obviously, modern scientific psychological knowledge cannot be considered only in the current dimension, since it is largely based on the fundamental ideas of those scientists who contributed to the development of psychology as a science. This allowed us to consider the formation of scientific and psychological knowledge in its historical aspect, in order to deeper understand the origins of scientific thought and its essence, explore the historical sense, appreciate the novelty, and emphasize certain stages in the formation of approaches to teaching psychology at the higher education institutions.

Purpose. *Our theoretical and methodological research was aimed at analyzing the history and peculiarities of psychology teaching in various higher education institutions.*

Methods. *The study involved the methods of theoretical reconstruction, analysis of scientific works, biographical analysis of the life and work of famous psychologists, which allowed us to build a logic of events in the formation of psychological science in Ukraine and the peculiarities of its teaching at each historical stage.*

Originality. *Turning to the problem of teaching psychology in the historical context confirms its relevance and importance in the formation of modern professional psychological education. In our opinion, modern Ukrainian psychological science is not only actively developing within the framework of various scientific theories and concepts, but is also noticeably expanding its influence on all spheres of modern life. This thesis is confirmed by the fact that the teaching of psychology today has gone far beyond the scope of pedagogical universities. As practice shows, the basis of the future competitiveness of specialists in various areas is not only the mastery of professional knowledge and skills, but also the formation of psychological competence and professional culture through the study of psychological disciplines, the introduction of scientific and psychological seminars, training classes, etc.*

Conclusion. *The last decades of the development of psychological science in Ukraine bring it closer to the leading world practices of applied research and providing services in the field of mental health protection, social and psychological well-being of a person. In this context, the success of future professional activity of psychologists and doctor-psychologists largely depends on their professional training at higher education institutions, namely, on building a system of consistent study of psychological disciplines and mastering the skills of the use of scientific knowledge in practice. Therefore, the influence on the development of professional competencies of the future psychologist largely depends on the extent to which students are actively included in the process of studying fundamental and professionally oriented psychological disciplines, designed to form ideas about professional components and individual opportunities for their professional growth.*

Key word: *history of psychology; psychology teaching; professional training; higher education institution; psychological competence.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 22.08.22.

Мозальов В. Є. кандидат педагогічних наук,
НУОУ імені Івана Черняхівського
<https://orcid.org/0000-0002-1764-9063>

Салій І. Ю. аспірант Харківського національного
університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0002-2477-8170>

СОЦІАЛЬНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦІВ ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ РОСІЙСЬКОЇ ФЕДЕРАЦІЇ

У статті розглядається актуальна проблема соціального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України, як головного фактору успішного виконання бойових завдань в складних та екстремальних умовах діяльності. Визначена та обґрунтована система поглядів на поняття “соціального забезпечення військовослужбовців” з урахуванням особливостей військової служби в умовах стримування та відсічі збройної агресії Російської Федерації.

Ключові слова: соціальне забезпечення військовослужбовців; соціальний захист військовослужбовців; соціальні гарантії; соціальна сфера; військова служба.

Вступ. Тема соціального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України на сьогодні набирає особливої актуальності. В умовах збройної агресії Російської Федерації набуває актуальності питання належного соціального забезпечення військовослужбовців. Низька увага до основних питань соціального забезпечення військовослужбовців призводить до зниження рівня життя військовослужбовців та членів їх сімей, невиконання задекларованих стандартів та відсутність послідовної і чіткої політики формування соціальних норм. Ці фактори негативно впливають на рівень боєдатності військ, особливо в частині що стосується їх морально-психологічного стану.

У зв'язку з набуттям Україною статусу кандидата в члени Європейського Союзу, в умовах стримування та відсічі збройної агресії Російської Федерації проти України – значним пріоритетним напрямком державної політики повинно стати адекватне сьогоdnішнім викликам та загрозам соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та приведення існуючих механізмів відповідно до стандартів ЄС та НАТО.

Стратегічні документи державного рівня прийняті в Україні у 2021 році [4-6] декларують що громадяни України на

військовій службі та службі у військовому резерві становлять найбільш цінний оборонний капітал держави. У них йдеться про всебічну реалізацію соціальних прав і гарантій військовослужбовців, з посиланням на Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”. В котре ставляться амбітні цілі щодо забезпечення престижності і привабливості військової служби за рахунок створення належних правових, матеріальних, психологічних та соціальних умов для військовослужбовців, членів їх сімей та осіб, звільнених з військової служби; забезпечення створення належних умов для переходу від військової кар'єри до цивільного життя військовослужбовців, які підлягають звільненню з військової служби, та осіб, звільнених з військової служби, у тому числі ветеранів війни; запровадження дієвих механізмів реалізації права військовослужбовців на отримання постійного житла. Такий підхід дозволяє стверджувати що системного підходу до побудови національної соціальної політики не сформовано. Підтвердженням цієї думки є те, що до інструментів спрямованих на реалізацію Стратегії національної безпеки України, соціальну сферу не включено.

Ефективність забезпечення соціальної сфери залежить від послідовної і цілеспрямованої політики, основна мета якої повинна бути спрямована на підвищення статусу військовослужбовців в державі. Військовослужбовці мають значно високі ризики загибелі порівняно з іншими громадянами під час виконання завдань по захисту суверенітету держави. Визначення ефективного механізму фінансування заходів соціального забезпечення військовослужбовців значно підвищує темп становлення соціальних стандартів по забезпеченню військовослужбовців та членів їх сімей та належного виконання ними завдань, які постали перед українською державою на цьому етапі розвитку країни з урахуванням вимог, що ставляться Європейським Союзом та країнами-членами НАТО.

Теоретичне підґрунтя.

Дослідженнями питань соціального захисту та забезпечення військовослужбовців значний внесок було зроблено такими вченими, як В. Алещенко, В. Бондар, О. Бухтіяров, І. Дацюк, В. Кириленко, С. Корольов, І. Матюрін, А. Папікян, С. Пасіка, В. Пашинський, Ю. Прудов.

Більшість робіт зазначених вчених пов'язана з визначенням та регулюванням терміну “соціального забезпечення” (захисту) в правовому полі. Дійсно, визначення таких понять, як “соціальний захист” та “соціальне забезпечення” пов'язують з їх інтерпретацією в нормативно-правових актах, які є ключовим джерелом їх впровадження та реалізації.

Ряд вчених в цьому напрямку ототожнюють терміни “соціальний захист” та “соціальне забезпечення”, посилаючись на зміни, які відбулися в законодавстві України, в тому числі і за рахунок внесених змін до Закону України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”.

На сьогодні постає необхідним розмежування понять “соціальне забезпечення військовослужбовців” та “соціальний захист” з урахуванням особливостей, що стосуються саме

військовослужбовців Збройних Сил України.

При визначенні поняття “соціальне забезпечення військовослужбовців” та його видів, слід відмітити, що їх законодавче визначення відсутнє, на відміну від поняття “соціальний захист військовослужбовців”.

Так, згідно з Законом України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”, соціальний захист військовослужбовців – це діяльність (функція) держави, спрямована на встановлення системи правових і соціальних гарантій, що забезпечують реалізацію конституційних прав і свобод, задоволення матеріальних і духовних потреб військовослужбовців відповідно до особливого виду їх службової діяльності, статусу в суспільстві, підтримання соціальної стабільності у військовому середовищі [1].

Основною метою соціального захисту військовослужбовців має бути всебічне забезпечення особового складу та членів їх сімей, яке б компенсувало ті обмеження, що встановлені для військових у діючому законодавстві, та умови служби, які властиві саме цій категорії працівників.

Слід відмітити, що з прийняттям Закону України від 20.12.1991 року № 2011-ХІІ “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей” поняття “соціальне забезпечення” було замінено на “соціальний захист”, оскільки до цього часу до військовослужбовців застосовувався термін “соціальне забезпечення”.

На думку О. Сайнецького, досліджуючи питання особливості соціального забезпечення військовослужбовців ЗС України, зазначає, що це особи, які знаходяться в особливих умовах, умови життя яких суттєво відрізняються від умов життя інших осіб. Тому до цієї категорії слід застосовувати саме соціальне забезпечення, яке є конкретним втіленням заходів соціального захисту в особливих випадках, за умови настання соціального ризику [7, с. 208].

Такої ж думки дотримується і С. Пасіка, який відстоює позицію, що до

військовослужбовців та членів їх сімей доцільно застосовувати термін “соціальне забезпечення”, а “соціальний захист” – до осіб, звільнених з військової служби, таких, що втратили спроможність самостійно забезпечувати себе та свою сім’ю на належному рівні. Він вважає, що соціальне забезпечення військовослужбовців – це система економіко-правових заходів, спрямованих державою на надання військовослужбовцям належного рівня грошового, медичного, житлового, речового, продовольчого та інших видів забезпечення для забезпечення їх життєдіяльності, враховуючи складність виконання покладених на них спеціальних завдань [3].

Поділяємо думку Л. Цюкало, що до соціального забезпечення військовослужбовців ЗС України необхідно віднести перерозподіл коштів Державного бюджету України щодо надання грошового та матеріального забезпечення військовослужбовцям та членам їх сімей з метою компенсації, зниження або запобігання негативного впливу соціальних ризиків на військовослужбовців, які через особливості своєї службової діяльності не мають іншого джерела отримання гідних умов до існування [8].

Методи дослідження.

Ретроспективний аналіз підходів вчених до проблеми соціального забезпечення військовослужбовців. Аналіз та порівняння нормативно-правової бази соціальних гарантій для військовослужбовців та членів їх сімей в Україні та за кордоном. Узагальнення керівних документів щодо соціального захисту та соціального забезпечення військовослужбовців, стану функціонування системи соціального захисту військовослужбовців Збройних Силах України. Обґрунтування системи поглядів на поняття “соціальне забезпечення військовослужбовців”.

Результати і обговорення. Соціальне забезпечення військовослужбовців ЗС України в умовах стримування та відсічі збройної агресії Російської Федерації має

на меті вирівняти соціальне становище цієї категорії осіб відносно до інших членів суспільства, а також встановити додаткові гарантії, пов’язані з високим ризиком ушкодження здоров’я чи загибелі, внаслідок участі в бойових діях. Соціальне забезпечення полягає в безпосередньому наданні державою в особі Міністерства оборони України виплат у грошовій та натуральній формі військовослужбовцям, які мають на них право, надання медичної допомоги та забезпечення житлом.

Особливої уваги в умовах збройної агресії постає питання щодо збереження життя та здоров’я військовослужбовців. Зокрема збереження психічного здоров’я особового складу в умовах збройної агресії Російської Федерації. Актуальність даної проблеми постійно посилюється і доказом цього є збільшення кількості психотравмованих після участі військовослужбовців Збройних Сил України та інших складових сил оборони у бойових діях різної інтенсивності.

З огляду на викладене можемо зазначити, що в умовах стримування та відсічі збройної агресії Російської Федерації сформовано систему поглядів на питання соціального забезпечення військовослужбовців які концентровано привертають увагу держави і суспільства до потреб збройних сил. Тому на законодавчому рівні даний термін має трактуватися як закінчена дія. Ефективність “соціального забезпечення” буде набувати тенденції щодо покращення ситуації в разі сприйняття його як обов’язку з боку держави перед військовослужбовцями і членами їх сімей, щодо задоволення законодавчо визначених потреб таких осіб, обумовлених особливостями їх професійного та соціально-правового статусу.

Головними недоліками сьогодення у сфері соціального забезпечення військовослужбовців нашої країни залишаються рівень, якість і доступність соціальних гарантій для військовослужбовців. Дослідження зарубіжного досвіду забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців дає змогу визначити основні компоненти

та особливості такого забезпечення в країнах-членах НАТО.

Важливою умовою соціальної та економічної стабільності будь-якої держави є такий елемент економічної системи як державні соціальні гарантії. Види та форми державних соціальних гарантій, а також розвиток соціального забезпечення загалом залежать насамперед від двох факторів: рівень розвитку економіки держави та стан розвитку демократичних засад. Отже, основою суспільного добробуту й кінцевою метою економічної діяльності кожної держави є високий рівень соціальних гарантій.

У більшості провідних країн світу на думку І. Марка питанням соціально-економічного і правового захисту військовослужбовців приділяється надзвичайно велика увага. Якщо розглядати число професій і категорій громадян, яким надаються пільги за кошт держави, військовослужбовці належать до найбільш захищеної професійної групи населення. Аналіз зарубіжного досвіду забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців засвідчує, що найрозвиненіша та відпрацьована система грошового забезпечення військовослужбовців створена в США і решті країн-членів НАТО. Вона повністю відкрита для суспільства і інформація про соціальний захист посідає надзвичайно вагомe місце в рекламі військової служби. Гарантовані соціальні виплати військовослужбовцям у США, Німеччині, Франції та у багатьох інших країнах світу мають загалом однакову структуру: основні оклади, додаткові виплати і надбавки, продовольча і постійна житлова надбавка (зокрема тимчасові, спеціальні, заохочувальні виплати і компенсаційні доплати), одноразові виплати під час звільнення з військової служби [2].

В Україні теж задекларована розгалужена система забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців [1]. Проте наявність значної кількості нормативно-правових актів не допомагає реалізувати соціальний захист військовослужбовців. На жаль, більшість норм, що прописані в законах, уже

застаріли та є суто декларативними. Так, держава, відповідно до законів, гарантує військовослужбовцям достатнє матеріальне, грошове та інші види забезпечення в обсязі, що відповідає умовам військової служби та стимулює закріплення кваліфікованих військових кадрів. Разом з тим реалії такі, що держава законодавчо наділивши військовослужбовців особливим соціальним статусом з усіма правами, що випливають із нього, пільгами, компенсаціями та гарантіями, фактично не може забезпечити їхню повну реалізацію відносно військовослужбовців через відсутність необхідної економічної бази, достатнього обсягу фінансових ресурсів, чіткого механізму реалізації задекларованих гарантій і пільг, вимагаючи при цьому неухильного та якісного виконання військовослужбовцями своїх службових обов'язків.

Висновки. Беручи до уваги зарубіжний досвід слід зазначити, що у розвинених країнах світу соціальні гарантії військовослужбовців та членів їх сімей вирішуються шляхом комплексної взаємодії у всіх сферах, що забезпечують цій категорії нормальні умови для повсякденної життєдіяльності та якісного виконання покладених на них обов'язків.

Крім того, для покращення соціального становища та зацікавленості у військовій службі необхідне удосконалення соціального забезпечення військовослужбовців з урахуванням досвіду деяких країн-членів НАТО. За наслідками порівняльного аналізу соціального забезпечення вітчизняних військовослужбовців із соціальними нормами особового складу збройних сил країн-членів НАТО переконливо доводить, що на відміну від Збройних Сил України, соціальні гарантії військовослужбовців держав Північноатлантичного альянсу перебувають на рівні, здатному забезпечити належне існування особистості з урахуванням необхідних потреб соціально-культурного розвитку. Також констатуємо, що у більшості країн світу з високим рівнем економічного розвитку по відношенню до

Питання психології

військовослужбовців та членів їх сімей застосовується термін “соціальне забезпечення” не залежно від того закінчив військовий службу чи ні.

Отже, саме тому необхідними умовами для забезпечення національної і водночас воєнної безпеки держави є: формування сучасної Стратегії соціальної безпеки спрямованої на зняття, в першу чергу, соціальної напруженості пов’язаної з застарілими підходами до соціальних гарантій громадян, зокрема

військовослужбовців та членів їх сімей; створення та розроблення дієвого фінансового механізму не “захисту”, а соціального забезпечення військовослужбовців з метою своєчасного визначення потреб та забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців Збройних Сил України; створення національної програми психологічної допомоги як для військовослужбовців так і для цивільного населення країни.

Список використаних джерел

1. Закон України “Про соціальний і правовий захист військовослужбовців та членів їх сімей”. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (дата звернення: 08.12.2021).
2. Марко І.Ю. Зарубіжний досвід забезпечення соціальних гарантій військовослужбовців. URL: <http://znp.cvsd.nuou.org.ua/article/view/195500/195901> (дата звернення: 12.12.2021).
3. Пасіка С. П. Адміністративно-правове регулювання соціального забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юридичних наук: спец. 12.00.07 адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право / С.П. Пасіка. – Запоріжжя. – 2011. – 21 с.
4. Про Стратегічний оборонний бюлетень України : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 20 серпня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121> (дата звернення: 17.12.2021).
5. Про Стратегію національної безпеки України : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 14 вересня 2020 року URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (дата звернення: 18.01.2022).
6. Про Стратегію воєнної безпеки України : Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 25 березня 2021 року. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (дата звернення: 21.12.2020).
7. Сайнецький О. П. Зміст та особливості соціального забезпечення військовослужбовців як правового явища / О. П. Сайнецький // Митна справа, 2013. – № 5 (89). – С. 204-209.
8. Цюкало Л. В. Соціальне забезпечення військовослужбовців Збройних Сил України та його суть. Ефективна економіка № 7, 2017. URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5696> (дата звернення: 17.10.2020).

References

1. Zakon Ukrainy “Pro sotsialnyi i pravovyi zakhyst viiskovosluzhbovtiv ta chleniv yikh simei”. [On social and legal protection of servicemen and members of their families] URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2011-12#Text> (data zvernennia: 08.12.2021). (in Ukrainian).
2. Marko I.Iu. Zarubizhnyi dosvid zabezpechennia sotsialnykh harantii viiskovosluzhbovtiv. [Foreign experience in providing social guarantees for servicemen] URL: <http://znp.cvsd.nuou.org.ua/article/view/195500/195901> (data zvernennia: 12.12.2021). (in Ukrainian).
3. Pasika S. P. Administratyvno-pravove rehuliuвання sotsialnoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy : avtoref. dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. yurydychnykh nauk: spets. 12.00.07 administratyvne pravo i protses; finansove pravo; informatsiine pravo / S.P. Pasika. [Administrative and legal regulation of social security of servicemen of the Armed Forces of Ukraine – Zaporizhzhia]. – 2011. – 21 s. (in Ukrainian).
4. Pro Stratehichnyi oboronnyi biuletен Ukrainy : Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 20 serpnia 2021 roku. [About the Strategic Defense Bulletin of Ukraine: Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of August 20, 2021] URL: <https://www.president.gov.ua/documents/4732021-40121> (data zvernennia: 17.12.2021). (in Ukrainian).
5. Pro Stratehiu natsionalnoi bezpeky Ukrainy : Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 14 veresnia 2020 roku [About the National Security Strategy of Ukraine: Decision of the National Security and Defense Council of Ukraine of September 14, 2020] URL: <https://www.president.gov.ua/documents/3922020-35037> (data zvernennia: 18.01.2022). (in Ukrainian).
6. Pro Stratehiu voiennoi bezpeky Ukrainy : Rishennia Rady natsionalnoi bezpeky i oborony Ukrainy vid 25 bereznia 2021 roku. [About the Military Security Strategy of Ukraine: Decision of the National Security and

Defense Council of Ukraine of March 25, 2021] URL: <https://www.president.gov.ua/documents/1212021-37661> (data zvernennia: 21.12.2020). (in Ukrainian).

7. Sainetskyi O. P. Zmist ta osoblyvosti sotsialnoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv yak pravovoho yavyshecha / O. P. Sainetskyi [The content and features of social security of servicemen as a legal phenomenon] // Mytna sprava, 2013. – № 5 (89). – S. 204-209. (in Ukrainian).

8. Tsiukalo L. V. Sotsialne zabezpechennia viiskovosluzhbovtziv Zbroinykh Syl Ukrainy ta yoho sut. Efektyvna ekonomika № 7, 2017. [Social security of servicemen of the Armed Forces of Ukraine and its essence.] URL: <http://www.economy.nayka.com.ua/?op=1&z=5696> (data zvernennia: 17.10.2020). (in Ukrainian).

Summary

Mozalev V. Candidate of Pedagogical Sciences,
National University of Defense of Ukraine named
after Ivan Chernyakhovsky

Salii I. postgraduate student of the Kharkiv
National University of Internal Affairs

SOCIAL SECURITY FOR MILITARY PERSONNEL OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN THE CONDITIONS OF MILITARY AGGRESSION OF THE RUSSIAN FEDERATION

Introduction. *The problem of social security for the military personnel of the Armed Forces of Ukraine today is of particular importance. In the context of the military aggression of the Russian Federation, the issue of proper social security for military personnel is becoming relevant. Low attention to the basic issues of social security for military officers and soldiers leads to a decrease in the standard of living of military personnel and their families, failure to meet the declared standards and the absence of a consistent and clear policy for the formation of social norms. These factors have a negative impact on the level of operational effectiveness of troops, especially in terms of their moral and psychological state.*

Purpose. *Define and substantiate a paradigm of the «social security for military personnel», taking into account the specifics of military service in the context of deterring and fighting back the military aggression of the Russian Federation.*

Methods. *A retrospective analysis of scientists' approaches to the problem of social security for military personnel. Analysis and comparison of the legal and regulatory framework of social guarantees for military personnel and their families in Ukraine and abroad. Generalization of guidelines on social protection and social security of military personnel, the state of functioning of the social protection system of the Armed Forces of Ukraine military personnel. Substantiation of the system of views on the concept of «social security for military personnel».*

Originality. *In the context of deterring and fighting back the military aggression of the Russian Federation, a system of views has been formed on the issues of social security of military personnel, which in a concentrated manner draw the attention of the state and society to the needs of the armed forces. Therefore, at the legislative level, this term should be considered as a completed action. The effectiveness of «social security» will tend to improve the situation if it is perceived as an obligation on the part of the state to military personnel and members of their families, to meet the legally defined needs of such persons, due to the peculiarities of their professional and socio-legal status.*

Conclusion. *Taking into account a foreign experience, it should be noted that in the developed countries of the world, social guarantees for military personnel and members of their families are resolved through complex interaction in all areas that provide this category with normal conditions for everyday life and the high-quality performance of their duties.*

In addition, in order to improve the social situation and interest in military service, it is necessary to improve the social security of military personnel, taking into account the experience of some NATO member countries.

The necessary conditions for ensuring the national and military security are: the formation of a modern Social Security Strategy aimed at relieving, first of all, social tension associated with outdated approaches to social guarantees for citizens, in particular military personnel and their families; creation and development of an effective financial mechanism not for «protection», but for the social security of military personnel in order to timely determine the needs and ensure social guarantees for military personnel of the Armed Forces of Ukraine; creation of a national program of psychological assistance for both the military and the civilian population of the country.

Keywords: *social security of military personnel; social protection of military personnel; social guarantees; social sphere; military service.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
Received/Поступила: 08.08.22.

Ніколаєв Л. О. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології

Університет Григорія Сковороди в Переяславі
<https://orcid.org/0000-0001-6506-4871>

Руденко О. В. кандидат психологічних наук,
доцент, доцент кафедри психології

Університет Григорія Сковороди в Переяславі
<https://orcid.org/0000-0002-7717-1663>

Ейдемільер В. О. магістр психології, методист
Міського центру дитини Голова громадської
організації «Центр допомоги сім'ї»
<https://orcid.org/0000-0002-9432-2435>

СПЕЦИФІКА ПЕРЕЖИВАННЯ СИТУАЦІЇ РОЗЛУЧЕННЯ ПОДРУЖЖЯМ ТА ЇЇ КОРЕКЦІЯ МЕТОДОМ ГРУП ВЗАЄМОПІДТРИМКИ

У статті презентовано результати впровадження методу груп взаємопідтримки для корекції переживання подружжям ситуації розлучення. Емпірично підтверджено ефективність методу для покращення якості батьківства за рахунок його усвідомленості, узгодження позицій подружжя по складових батьківства. Показано важливість специфіки сформованих відносин, роботу з внутрішньосімейними конфліктами пари, яка перебуває у процесі розлучення.

Ключові слова: батьківське виховання; групова робота; емоційна напруга і ворожість; сімейні взаємини; сімейні конфлікти; усвідомленість батьківства.

Вступ. Упродовж останніх десятиліть у багатьох країнах відзначається зниження стійкості сімейно-шлюбних відносин, неухильно зростає число розлучень. Більш міцні позиції стали займати цивільні шлюби, спостерігається збільшення числа неблагополучних, конфліктних сімей, які існують в силу низки обставин формально і не виконують виховну функцію. Фактично ці родини живуть на межі розлучення, а в такій ситуації актуалізується проблема подальшого виховання дітей.

В ході розвитку і функціонування, як цілісна динамічна система, сім'я проходить через етапи розвитку, кожен з яких супроводжується різними кризами, нормативними і ненормативними. Зміна стадій життєвого циклу сім'ї складається з нормативних криз розвитку сімейної системи. Труднощі, які переживає більшість сімей в кризах, являють собою нормативними стресорами. Криза ставить перед сім'єю мету і завдання, вимагає структурної та функціональної перебудови. Успішне розв'язання кризи забезпечує функціонування сім'ї та її подальший гармонійний розвиток.

Мета і завдання статті. Дослідити та обґрунтувати специфіку переживання розлучення подружжям з дітьми та описати теоретико-методичні основи організації та ведення груп взаємопідтримки задля корекції відносин.

Теоретичне підґрунтя. Підвищення інтересу дослідників до вивчення сім'ї та шлюбу припадає на період середини 90-х років ХХ століття. Сьогодні вітчизняні і зарубіжні дослідження, присвячені психологічним проблемам сім'ї та шлюбу, перестали бути рідкісним явищем (Е. Ейдемільер, В.В. Юстіцькіс, Б.Н. Кочубей, В. Сатір, Е. Берн та ін.). У більшості цих досліджень знайшли відображення мотиви вступу в шлюб, функції сім'ї, причини сімейних конфліктів і розлучень, методи сімейної терапії та консультування.

З'явилося чимало робіт, присвячених вивченню психологічних характеристик сім'ї. Зокрема, С. Мінухін, В. Сатір, Е. Ейдемільер і В.В. Юстіцькіс, С.В. Ковальов, Т.М. Яблонська, О.А. Столярчук, Т.В. Говорун глибоко досліджували питання соціально-психологічної характеристики подружніх і

дитячо-батьківських підсистем сім'ї, параметри функціонування сім'ї, фази розвитку подружніх відносин, стадії життєвого циклу сім'ї, гендерні відмінності та інші питання.

Цими фахівцями відзначається, що нерідко в сім'ї виникає стан повної сімейної незадоволеності в результаті конфліктних ситуацій, в яких виявляється помітна розбіжність між очікуваннями індивіда стосовно родини і її дійсним життям.

Відносини в родині в період до розлучення та в процесі розлучення супроводжуються гострим психологічним дискомфортом, який відчувають як дорослі, так і діти (С.Т. Агарков, А.Н. Акерман, С.І. Голод, В.В. Єлізаров, І.М. Кічанов, С.В. Ковальов, Л.П. Кукса, К. Маданес, І.К. Мацкевич, А.Е. Павлюков, Я.Я. Сотак, Л.Ф. Філюкова, О.А. Столярчук і ін.). Розлучення – не завжди негативне явище для сім'ї: чимало життєвих ситуацій, коли в разі розлучення поліпшується атмосфера в сім'ї, але частіше за все після розлучення дезадаптивні відносини між колишнім подружжям зберігаються.

Разом з тим, слід констатувати, що в психологічній науці на сьогоднішній день взаємини подружжя, яке пережило розлучення, маловивчена проблема, оскільки дослідження відносин розлученого подружжя, їх уявлень одне про одного досить складно, оскільки це область суто особистого та інтимного життя людини.

Методи дослідження. Теоретичні: аналіз наукової, навчально-методичної та допоміжної літератури щодо проблеми психологічної допомоги у вирішенні сімейних конфліктів у процесі розлучення; систематизації й узагальнення.

Емпіричні: Тест «Аналіз сімейних взаємовідносин» (АСВ) для вивчення впливу батьків у вихованні дитини чи підлітка і пошуку помилок в батьківському вихованні. Опитувальник «Свідоме батьківство» М.С. Єрміхіної для індивідуальної діагностики батьків з метою констатації усвідомленості батьківства, а також при роботі з

подружньою парою, для оцінки узгодженості позицій обох батьків і по різних компонентах суб'єктивного аспекту батьківства. Методика «Особливості спілкування між подружжям» Ю.Е. Альошиної. Методика «Мій лист дружині» С.А. Білорусова покликана виявити причини непорозуміння і конфліктів між подружжям з подальшою можливістю їх вирішення.

З метою оцінки різниці між двома вибірками за рівнем будь-якої ознаки билу використані статистичні методи обробки: критерій Манна-Уїтні та критерій Спірмена.

Результати і обговорення. В дослідження взяли участь 102 особи, які пережили розлучення (48 чоловіків і 54 жінки), що мають одну дитину і більше. Тобто у вибірку увійшли колишнє подружжя, що мають різний рівень освіти, соціальний статус, матеріальний стан. Дослідження проводилося на базі Міського центру дитини м. Києва упродовж 2021 року.

На підставі отриманих даних в ході емпіричного дослідження було виявлено, що:

- спілкування між подружжям, що розлучилось, відбувається в більшій мірі в негативному тлі. Спостерігається зниження легкості і довірливості контактів між колишнім подружжям, у них не спостерігається більше спільних інтересів, крім зацікавленості в фінансовому становищі один одного;

- розлученим батькам властиві помилки у вихованні своїх дітей. Найбільш поширеними є такі порушення: нестійкість стилю виховання, винесення конфлікту між колишнім подружжям у сферу виховання дітей, розширення сфери батьківських почуттів, гіперпротекція, надмірність вимог – заборон, зрушення в установках батьків по відношенню до дитини в залежності від її (дитини) статі, потурання;

- багато розлучених батьків мають дефіцит усвідомленості ряду важливих складових батьківства: приблизно половина опитаних батьків мають слабкі уявлення про батьківські позиції,

Питання психології

демонструють низький рівень усвідомленості батьківських емоцій і почуттів, мають низьку усвідомленість стилю сімейного виховання;

- в порівнянні даних чоловічої та жіночої частин вибірки достовірні відмінності виявлені за шкалами надмірності і недостатності вимог до дитини (жінки пред'являють до дітей надмірно завищені вимоги, чоловіки, навпаки, недостатньо вимогливі до дитини); за шкалою винесення конфлікту в сферу виховання дитини (більше властиво жіночій вибірці); за шкалами переваги чоловічих або жіночих якостей в прояві характеру дитини (чоловіки вважають за краще чоловічі якості, а жінки – жіночі, незалежно від її статі); за шкалою подібності поглядів на виховання своїх дітей (жінки нижче оцінюють збіг своїх позицій з позиціями колишнього чоловіка, ніж чоловіки).

Отже, враховуючи зазначене та з метою якісного переживання ситуації розлучення та корекції наявних помилок батьків у вихованні дітей після розлучення, було обрано метод проведення груп взаємопідтримки (ГВ)

Групи взаємопідтримки проводилися на базі Міського центру дитини та громадської організації «Центр допомоги сім'ї» (м. Київ). Учасники – батьки, які розлучилися (102 особи); фахівцями-фасилітаторами – спеціалісти Міського центру дитини (Термін «фасилітація» означає полегшення, допомога в будь-яких змінах. Фасилітатор – особа, зазвичай фахівець в області психології чи соціальної роботи), які забезпечують процес фасилітації у груповій роботі: хід зустрічі, дотримання правил і процедури тощо. Члени групи об'єднані за ознакою однакових обставин – батьківство після розлучення. Було сформовано 5 ГВ, в кожній було в середньому до 20 осіб, вони проводилися щотижня, тривалість зустрічей – 3 години, кількість проведених зустрічей – 20.

Поняття «взаємопідтримка у групі» визначається як можливість осіб, об'єднаних у групу за певним принципом (однаковий соціальний статус, потреби й

інтереси, життєві обставини тощо), допомогти один одному у вирішенні будь – яких своїх проблем завдяки усвідомленню досвіду чи емоційній підтримці кожного із членів групи та групи в цілому.

Групи взаємопідтримки (ГВ) – це:

- форма реалізації потреби зібратися разом людям, які часто не мають поруч нікого, кому можна відверто розповісти про свій стан і проблеми;

- простір для спільної розмови, де члени групи зможуть відкрито обговорити актуальні для них питання;

- спосіб передачі будь-якої корисної інформації, що має суттєве значення для членів групи;

- засіб розширення власних можливостей кожного із членів групи, зміни їх емоційного стану та ставлення до проблем, що виникають у вихованні дітей.

Метою проведення ГВ є допомога кожного учасника групи самому собі, в умовах перебування в колі людей з аналогічними проблемами та обставинами життя, завдяки обміну думками чи новою корисною інформацією, емоційній взаємопідтримці, формуванню й аналізу нових поведінкових навичок і вмій тощо.

Загальні завдання ГВ:

- групове обговорення спільних проблем учасників задля поліпшення їхнього самопочуття, зміцнення відчуття психічного благополуччя й особистісної впевненості, зокрема стосовно розлучення та питань виховання дітей;

- дослідження у групі особистісних психологічних проблем її учасників і надання їм допомоги та емоційної підтримки в подоланні складних життєвих обставин, налагодження стосунків у родині в цілому та з дітьми,

- усунення почуття зовнішньої (соціальної) та внутрішньої (особистісної) ізоляції через обставини життя; запобігання неконструктивному відчуженню й непродуктивному замиканню в собі зі своїми труднощами; розуміння того, що проблеми окремої родини не є унікальними, що інші також переживають подібні почуття;

Питання психології

- групове обговорення закономірностей міжособистісного спілкування та опрацювання ефективних способів взаємодії в родині в цілому, а також поза родиною для налагодження ефективного й гармонійного спілкування з іншими людьми;

- розвиток самосвідомості та навичок самодослідження учасників для попередження або корекції емоційних порушень, насамперед пов'язаних із виконанням батьківських обов'язків;

- сприяння процесу особистісного розвитку, реалізації творчого потенціалу, досягненню оптимального рівня життєдіяльності й відчуття впевненості, успіху у виконанні батьківських функцій за допомогою підвищення рівня особистісної автентичності в ході спілкування в групі, надання взаємної емоційної підтримки та допомоги;

- створення можливості використання кожним учасником групи у вирішенні особистісних питань колективного розуму (спільно «працююча» колективна підсвідомість підказує найкращий вихід із ситуації); розвиток уміння долати внутрішній протест («я знаю, як краще», «у мене все не так», «чим ви можете мені допомогти» тощо);

- обговорення можливостей та адекватних способів, придатних для конкретного учасника, щодо змін особистих життєвих обставин чи ставлення до них.

Основні правила і принципи групової роботи. На початку першої організаційної сесії фасилітатор ГВ викладає основні правила й принципи групової роботи. Їх призначення – забезпечити результативність обговорення та подій на сесіях ГВ. Дотримання правил і принципів групової роботи також сприяє конструктивній міжособистісній допомозі учасників ГВ один одному, концентрації уваги на певній темі тощо. Основних правил, що застосовуються в будь-якій груповій роботі, є лише декілька, але вони чітко структурують сам хід групового процесу.

До них належать:

- правило присутності: насамперед, це фізична присутність протягом однієї сесії ГВ, а також намагання не пропускати інші сесії без поважних причин;

- правило активності: постійна психологічна настанова на уважне відстеження всіх процесів у групі з бажанням вчасно, відверто й конструктивно висловитися з теми, що обговорюється;

- правило послідовності у виступах: для того, щоб обговорення у групі мало конструктивний характер, фасилітатору ГВ важливо відстежувати послідовність у промовах;

- правило «стоп»: це можливість будь-якої миті зупинитися у своїх висловленнях і не продовжувати їх, якщо людина відчуває найменші ознаки власної психологічної небезпеки;

- правило конфіденційності: це основні засади створення психологічно безпечної атмосфери для відвертого висловлювання учасників.

Після проголошення правил роботи у групі фасилітатор ГВ обов'язково має домогтися їх усвідомленого схвалення всіма учасниками.

Принципи ведення ГВ, її окремої сесії – це основні засади діяльності фасилітатора ГВ, котрі допомагають реалізувати завдання ГВ, структурувати та забезпечити ефективність її роботи. Принципи, покладені в основу функціонування ГВ, наступні:

- конкретне встановлення тривалості роботи сесії: учасники групи мають усвідомлювати час початку й закінчення сесії;

- розповідь тільки про свої особисті проблеми, а не про чужі: хоча повністю вилучити з розповіді кожного члена групи історії з життя родичів або друзів, що наводяться як приклад досвіду, неможливо, однак фасилітатори ГВ зобов'язані відстежувати, щоб такі приклади не перетворювалися на фантазійні узагальнені роздуми «на тему...»;

- переривання обговорення: кожний учасник ГВ має право на власне ставлення до того, як проходить обговорення у групі.

Питання психології

Учасник може перервати обговорення, якщо він не бажає більше брати в ньому участі, йому нецікаво, чи він роздратований і не може сконцентруватися, чи з будь-якої іншої причини;

- з'ясування самопочуття учасників: на початку сесії ГВ обов'язково з'ясовує емоційний стан її членів у конкретний момент (це можуть бути страх чи злість, розчарування чи зневіра);

- спонтанне висловлювання по колу: кожен учасник ГВ має можливість спонтанно коротко озвучувати свої думки стосовно певної теми, ситуації або стану. Такі висловлювання тривають не більше 2 хв і не є початком власного монологу. Їх започатковує фасилітатор ГВ, коли обговорення з будь-якої причини стає непродуктивним.

- «тут і зараз»: передбачається, що увага учасника, який висловлюється, повинна бути зосереджена на емоціях чи думках, які він має саме тут і зараз, перебуваючи на конкретній сесії ГВ, навіть якщо він розповідає про власний багаторічний досвід. Це стосується таких форм висловлювання: «зараз я усвідомлюю про свій досвід таке...», «це відбувалося так..., а зараз тут я можу сказати, що...» та ін.

- використання можливостей надання зворотного зв'язку: це можливість довідатися, який вплив має поведінка одного з учасників на інших. Зворотний зв'язок полягає в тому, що неадекватна поведінка в спільній роботі може піддаватися корекції. Якщо учасник ГВ не впевнений, як саме діє його поведінка на інших членів групи, або хоче знати, що про нього думають інші, він просить надати йому зворотний зв'язок з боку всіх чи окремих учасників групи.

Зворотний зв'язок має свої власні правила:

звертатися безпосередньо до людини, котра викликала ті чи інші почуття, думки, та дати їй зрозуміти, що йдеться саме про неї;

говорити лише про ті відчуття, які були викликані поведінкою цієї людини саме зараз, навіть якщо це є підсумковим

враженням про загальну поведінку цього учасника групи;

описувати цьому учаснику свої конкретні почуття так, щоб він зрозумів, про який саме момент у його поведінці йдеться;

оцінка, претензії щодо поведінки іншого учасника ГВ не належать до зворотного зв'язку.

Перша організаційна сесія ГВ має декілька етапів:

1 етап. Знайомство учасників групи. Після вступного привітання фасилітатора ГВ з учасниками, які прийшли на групу, починається знайомство батьків один з одним. Кожен називає своє ім'я, прізвище, вік; коментує власну ситуацію розлучення; а також формулює свої очікування та бажання стосовно участі у ГВ.

2 етап. Вироблення правил роботи у групі та формулювання очікувань. По завершенню процедури знайомства обговорюються правила роботи у групі. Після цього фасилітатор ГВ ставить учасникам запитання: «Що ви хочете знайти в групі?», «Які ваші очікування?». Не заявлена, а реальна мотивація участі в ГВ є важливою інформацією для фасилітатора ГВ, бо її усвідомлення й реалізація дозволять забезпечити продуктивність роботи і розвиток групового процесу. Іноді реальна мотивація з'ясовується поступово в процесі роботи групи й не потребує спеціальних зусиль з боку фасилітатора ГВ. Однак важливо не залишити цей аспект роботи поза увагою.

3 етап. Загальне обговорення узгодженої теми. У ході загальної дискусії відбувається обговорення поточних життєвих ситуацій і особистих труднощів окремих учасників групи. Процесом обговорення керує фасилітатор ГВ, активно мотивуючи усіх учасників до відвертого висловлювання. Кожний з учасників групи має отримати можливість виговоритися, озвучити власні бажання та очікування.

4 етап. «Підсумкове коло вражень». Фасилітатору ГВ потрібно виділити достатньо часу (орієнтовно 10%) на заключний підсумковий коментар з

Питання психології

приводу вражень від сесії. Кожний учасник по черзі отримує можливість коротко і чітко висловити думки, описати озвучити почуття, зробити висновки щодо подій на сесії, сказати, що йому сподобалося, а що могло б бути краще. Можливість підсумкового висловлювання є одним із позитивних методів для створення відчуття «прозорості» групової роботи.

5 етап. Завершення сесії. По завершенню першої сесії ГВ важливо обговорити основи діяльності групи надалі. Насамперед, це стосується визначення дат наступних сесій, їх тривалості, формату.

У подальших сесіях ГВ специфіка етапів зберігається, але етап знайомства трансформується у вступний, під час якого розкривається стан учасників ГВ чи з'ясовуються нещодавні події їхнього життя («з чим ви сьогодні прийшли на сесію?»).

Теми, які були обговорені на ГВ з батьками, які розлучились та виховують дітей:

Стрес внаслідок розлучення: як розпізнати та допомогти собі.

Втрата, етапи переживання втрати у дорослих та дітей.

Розуміння емоцій та управління ними в ситуації конфлікту з колишнім чоловіком/дружиною.

Батьківство після розлучення: основні принципи.

Стилі виховання батьків після розлучення.

Типові помилки у вихованні дітей після розлучення батьків.

Допомога дітям у переживанні ситуації розлучення батьків.

Потреби дітей та їх розвиток.

Складаємо історію розлучення.

Моє нове життя.

Для перевірки ефективності діяльності груп взаємопідтримки щодо якісного переживання ситуації розлучення та корекції наявних помилок батьків у вихованні дітей після розлучення, був проведений контрольний зріз, результати якого наведено нижче.

Таблиця 1

Порівняльний аналіз особливостей спілкування між подружжям до та після проведення ГВ (за методикою «Особливості спілкування між подружжям» Ю.Є. Альшиної)

n = 102

Шкали	Низький бал		Середній бал		Високий бал	
	До ГВ	Після ГВ	До ГВ	Після ГВ	До ГВ	Після ГВ
Довіра в спілкуванні	77,45%	48,03%	22,55%	51,96%	0%	0%
Взаєморозуміння між подружжям	80,39%	46,07%	19,61%	53,92%	0%	0%
Схожість у поглядах подружжя	86,27%	66,66%	13,73%	33,33%	0%	0%
Спільні символи сім'ї	89,22%	74,50%	10,78%	25,49%	0%	0%
Легкість спілкування між подружжям	84,31%	38,23%	15,69%	61,76%	0%	0%
«психотерапевтичність» спілкування	79,41%	79,41%	20,59%	20,59%	0%	0%
Переважання матеріальних інтересів у відносинах з чоловіком/дружиною	0%	0%	14,71%	50,98%	85,29%	49,01%

Виходячи з даних, представлених у Табл. 1, можна зробити висновок, що в результаті участі у ГВ відбулися певні зміни: рівень взаєморозуміння, довіри та

легкості у спілкуванні між розлученими чоловіком та дружиною підвищився. Спільним інтересом таких батьків все ще залишається зацікавленість фінансовим

Питання психології

станом колишнього з подружжя, проте в меншій мірі, так як з покращенням комунікації їм легше домовитись про фінансову участь кожного з них в забезпеченні потреб дитини.

Результати дослідження, отримані в ході застосування методики «Мій лист про дружину/чоловіка», представлені в табл. 2.

Таблиця 2

Порівняльний аналіз особливостей спілкування між подружжям до та після проведення ГВ (за методикою «Мій лист про дружину/чоловіка» С.А. Білорусова)

n = 102

Критерії	Позитивне ставлення		Негативне ставлення		Нейтральне ставлення	
	До ГВ	Після ГВ	До ГВ	Після ГВ	До ГВ	Після ГВ
Фрустрованість очікувань і уявлень про дружину/чоловіка	10,78%	11,76%	72,55%	39,21%	16,67%	49,01%
Спільність інтересів	6,86%	15,68%	73,53%	52,94%	19,61%	31,37%
Характеристика колишнього чоловіка/дружини на даний момент	4,9%	9,80%	71,57%	26,47%	23,53%	63,72%

Динаміка показників, представлена в Таблиці 2, дозволяє зробити висновок, що фрустрованість очікувань і негативне оцінювання свого чоловіка/дружини на даний момент часу зменшилось, тобто більше учасників почали демонструвати нейтральне ставлення, а показник спільності інтересів збільшився, що

говорить про можливість батьків обговорювати спільні питання, а саме виховання дитини.

Результати дослідження блоку особливостей батьківства до та після участі в роботі груп взаємопідтримки також дозволяють констатувати позитивні зміни особливостей батьківства (Табл.3).

Таблиця 3

Порівняльний аналіз особливостей батьківства до та після проведення ГВ (за методикою за методикою «Аналіз сімейних взаємовідносин» Е.Г. Ейдемільер, В.В. Юстіцкіс)

n = 102

Шкали	Кількість вибірки		Процентне співвідношення	
	До ГВ	Після ГВ	До ГВ	Після ГВ
Гіперпротекція (шкала Г +)	73	56	71,57%	54,90%
Гіпопротекція (шкала Г -)	25	46	24,51%	45,09%
Потурання (шкала У +)	57	34	55,88%	33,33%
Ігнорування потреб дитини (Шкала У -)	14	9	13,73%	8,82%
Надмірність вимог-обов'язків (Шкала Т +)	52	40	50,98%	39,21%
Недостатність вимог обов'язків (шкала Т-)	28	35	27,45%	34,31%
Надмірність вимог-заборон (Шкала З +)	64	45	62,75%	44,11%
Недостатність вимог-заборон до дитини (шкала З -)	31	28	30,39%	27,45%
Надмірність санкцій (шкала С +)	43	30	42,16%	29,41%
Мінімальність санкцій (шкала С -)	31	47	30,39%	46,07%
Нестійкість стилю виховання (шкала Н)	86	60	84,31%	58,82%
Розширення сфери батьківських почуттів (Шкала РРЧ)	79	57	77,45%	55,88%

Питання психології

Перевага в підлітку дитячих якостей (шкала ПДК)	44	34	43,14%	33,33
Виховна невпевненість батьків (шкала ВН)	12	10	11,76%	9,80%
Фобія втрати дитини (шкала ФУ)	11	7	10,78%	6,86%
Нерозвиненість батьківських почуттів (Шкала НРЧ)	54	45	52,94%	44,11%
Проекція на дитину власних небажаних якостей (шкала ПНК)	41	34	40,2%	33,33%
Винесення конфлікту між подружжям в сферу виховання (шкала ВК)	84	61	82,35%	59,80%
Перевага жіночих якостей (шкала ПЖК)	49	31	48,04%	30,39%
Перевага чоловічих якостей (шкала ПМК)	42	34	41,18%	33,33%

Дані, отримані при визначенні стилю виховання дитини, наведені в Табл. 3, показують, що помилки в вихованні своїх дітей притаманні всьому складу вибірки, проте відбулися певні зміни в поглядах батьків щодо вимог – заборон до дитини та надмірність санкцій. Зменшилась чисельність батьків, які виносять конфлікт

між подружжям у сферу виховання, та потурають дитині.

Наступним етапом дослідження особливостей батьківства було вивчення системи цінностей, установок та очікувань, переконань та позицій. Результати, отримані шляхом застосування методики «Свідоме батьківство» М.С. Єрміхіної і Р.В. Овчарової представлені у Таблиці 4.

Таблиця 4

Порівняльний аналіз особливостей батьківства до та після проведення ГВ (за методикою «Свідоме батьківство» М.С. Єрміхіної і Р.В. Овчарової)

n = 102

Найменування шкали	Низький бал		Середній бал		Високий бал	
	До ГВ	Після ГВ	До ГВ	Після ГВ	До ГВ	Після ГВ
Батьківські позиції	27,45%	34,31%	15,69%	25,49%	56,86%	40,19%
Батьківські почуття	9,8%	23,52%	38,24%	47,05%	51,96%	29,41%
Батьківська відповідальність	16,67%	35,29%	47,06%	60,78%	36,27%	3,92%
Батьківські установки та очікування	13,73%	23,52%	52,94%	58,82%	33,33%	17,64%
Сімейні цінності	10,78%	19,60%	30,39%	41,17%	58,82%	39,21%
Стиль сімейного виховання	15,69%	25,49%	36,27%	42,15%	48,04%	32,35%
Батьківське ставлення	12,75%	24,50%	57,84%	66,66%	29,41%	8,82%

За даною методикою визначено зміни у всіх показниках. Переважною кількістю респондентів було отримано виражений середній бал за більшістю з шкал методики.

Таким чином, виходячи з отриманих результатів дослідження, можна констатувати що після участі батьків у групах взаємопідтримки рівень усвідомленості батьківських функцій у більшості випробовуваних підвищився.

Висновки. Отже, враховуючи результати емпіричного дослідження з метою якісного переживання ситуації розлучення та корекції наявних помилок батьків у вихованні дітей після розлучення, було обрано метод проведення груп взаємопідтримки. Метою проведення ГВ є допомога кожного учасника групи самому собі, перебуваючи в колі людей з аналогічними проблемами та обставинами життя, завдяки обміну думками чи новою корисною

Питання психології

інформацією, емоційній взаємопідтримці, формуванню й аналізу нових поведінкових навичок і вмій тощо.

Згідно перевірки ефективності груп взаємопідтримки щодо специфіки переживання ситуації розлучення та корекції наявних помилок батьків у вихованні дітей після розлучення, було отримано позитивну динаміку. Можемо констатувати що після участі батьків у групах взаємопідтримки рівень усвідомленості батьківських функцій у

більшості випробовуваних підвищився, а рівень емоційної напруги і ворожості колишнього подружжя один до одного знизився. Так як спільне виховання дітей після розлучення багато в чому залежить від характеру сформованих між батьками відносин та їх вміння зберегти дружнє ставлення один до одного, наступним етапом дослідження може бути надання рекомендацій з розвитку усвідомленого батьківства.

Список використаних джерел

1. Бевз Г. М. Групи взаємопідтримки як форма підтримки сімей заміщувальної опіки. Наукові студії із соціальної та політичної психології: зб. статей Ін-ту соціальної та політичної психології АПН України. 2005. Вип. 11 (14). С. 181-189.
2. Буленко Т. В. Тенденції розвитку української сім'ї та її проблеми на сучасному етапі. Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України / за ред. С. Д. Максименка. Київ, 2001. Т. III, Ч. 4. С. 20-24.
3. Дереча А. А., Николаєв Л. О. Специфіка організації ефективної діяльності груп взаємодопомоги у роботі з військовослужбовцями, що повернулися з зони АТО // Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2017. Том XI: Психологія особистості. Психологічна допомога особистості. Вип. 15. С.121-128
4. Організація та діяльність груп взаємодопомоги при консультативних пунктах «Довіра» центрів ССМ : методичні рекомендації для фахівців, які працюють у групах взаємодопомоги / за ред. Б. П. Лазоренка. Київ, 2005. 88 с.
5. Пономаренко Л.І. Досвід функціонування груп взаємопідтримки у сфері розвитку педагогічної компетентності батьків-вихователів дитячого будинку сімейного типу [Електронний ресурс] Науковий вісник Донбасу. 2013. № 1. Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_1_45 (дата звернення: 25.11.2021).
6. Психологія сімейних взаємин : навч. посіб. / за ред. М. С. Корольчука. Київ : Ніка-Центр, 2010. 296 с.
7. Створення груп взаємопідтримки для батьків вихователів і прийомних батьків : інформ.-метод. матеріали / Пілягіна Г. Я. та ін. Київ, 2010. 74 с.

References

1. Bevez H. M. Hrupy vzaiemopidtrymky yak forma pidtrymky simeji zamishchuvalnoi opiky [Support groups as a form of support for families with substitute custody]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykholohii*: zb. statei In-tu sotsialnoi ta politychnoi psykholohii APN Ukrainy. 2005. Vyp. 11 (14). S. 181-189. (in Ukrainian).
2. Bulenko T. V. Tendentsii rozvytku ukrainskoi simi ta yii problemy na suchasnomu etapi [The trends of development of the Ukrainian family and its challenges as of now]. *Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka APN Ukrainy / za red. S. D. Maksymenka. Kyiv, 2001. T. III, Ch. 4. S. 20-24.* (in Ukrainian).
3. Derecha A.A., Nikolaiev L.O. Spetsyfika orhanizatsii efektyvnoi diialnosti hrup vzaiemodopomohy u roboti z viiskovosluzhbovtsiamy, shcho povernulysia z zony ATO [The aspects of organizing effective support groups for military personnel that returned from the ATO zone] // *Aktualni problemy psykholohii: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. 2017. Tom KhI: Psykholohiia osobystosti. Psykholohichna dopomoha osobystosti. Vyp. 15. S.121-128. (in Ukrainian).
4. Orhanizatsiia ta diialnist hrup vzaiemodopomohy pry konsultatyvnykh punktakh «Dovira» tsentriv SSM [Organizing and running support groups in consulting centers “Dovira”] : metodychni rekomendatsii dlia fakhivtsiv, yaki pratsuiut u hrupakh vzaiemodopomohy / za red. B. P. Lazorenka. Kyiv, 2005. 88 s. (in Ukrainian).
5. Ponomarenko L.I. Dosvid funktsionuvannia hrup vzaiemopidtrymky u sferi rozvytku pedahohichnoi kompetentnosti batkiv-vykhovateliv dytiachoho budynku simeinoho typu [The experience

of the functioning of support groups in the sphere of development of pedagogical competency of parents-educators in a family-type childcare facility]. [Elektronnyi resurs] Naukovyi visnyk Donbasu. 2013. № 1. Rezhym dostupu: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvd_2013_1_45 (data zvernennia: 25.11.2021). (in Ukrainian).

6. Psykholohiia simeinykh vzaiemyn [Psychology of family relations] : navch. posib. / za red. M. S. Korolchuka. Kyiv : Nika-Tsentr, 2010. 296 s. (in Ukrainian).

7. Stvorennia hrup vzaiemopidtrymky dlia batkiv vykhovateliv i pryiomnykh batkiv [Creating support groups for parents-educators and adoptive parents] : inform.-metod. materialy / Piliahina H.Ia. ta in. Kyiv, 2010. 74 s. (in Ukrainian).

Summary

Nikolaiev L. PhD in Psychology, Associate Professor of the Department of Psychology,

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Rudenko O. PhD in Psychology, Associate Professor, Associate Professor of the Department of Psychology,

Hryhorii Skovoroda University in Pereiaslav

Eidemillier V. Master of Psychology, methodologist of the City Children's Center, head of the NGO

“Center for family assistance”, Kyiv

THE EXPERIENCE OF GOING THROUGH A DIVORCE BY A COUPLE AND ITS ALTERATION BY MEANS OF SUPPORT GROUPS

The article presents the results of the implementation of the support group method for altering the divorce experience by a couple and improving the quality of parenthood by means of awareness, agreement on the distribution of different parenting functions among spouses, and the work with conflict within a couple that is getting divorced.

The following theoretical methods have been used: the analysis of scientific, professional, and supplementary literature on psychological help in solving family conflicts during a divorce, the other theoretical methods the authors resorted to are systematization and generalization. The empirical methods of study that were used are “The family relations test” (FRT), the questionnaire “Conscious parenting” by M.C. Yermikhina, the method of “The aspects of communication in a couple” by Y.E. Alyoshyna, and the method “A letter to my wife” by C.A. Bilorusov.

The empirical research showed that the communication in a couple that has gone through a divorce is happening in a predominantly negative manner. The noticeable aspects of it are a decrease in interpersonal comfort and trust, an absence of mutual interests, an increase in the mismanagement of raising children, lack of understanding of important elements of parenthood. Remarkable differences between the male and the female parts of the focus groups have been revealed.

The method of support groups has been chosen in order to promote a more positive experience of going through a divorce and correct the mistakes in bringing up children after a divorce.

The assessment of group efficiency allows us to state positive changes in mutual understanding, trust, and interpersonal comfort between the divorced spouses, the level of frustration in expectations, and a negative evaluation of the other spouse. Noteworthy are also the changes in parents' outlook on demands – bans related to the child and the extremity of sanctions; the number of parents who extrapolate the conflict between parents into the child's upbringing and spoil the child has decreased; the majority of those under study have commented on the rise in awareness of their parenting functions.

The research has made it possible to find out the most important problems in the relations between spouses that are going through a divorce, approaches to raising mutual children, and justify the method of support groups for their correction.

After parents participated in support groups their level of awareness of their parenting functions has risen, while the level of emotional tension and hostility between spouses has fallen. As the mutual upbringing of a child after a divorce is heavily influenced by the quality of the relationship between spouses and their ability to preserve a positive stance toward each other, the next stage of the research will focus on the development of recommendations for conscious parenting.

Keywords: parenting, group work; emotional tension and hostility; family relations; family conflicts; conscious parenting.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Recelved/Поступила: 26.07.22.

Осьодло В. І. доктор психологічних наук,
професор, Національний університет
оборони України імені Івана Черняхівського
<http://orcid.org/0000-0003-2893-4721>

Сердюк Л. З. доктор психологічних наук, професор,
завідувач лабораторії психології особистості
імені П.Р. Чамати, Інститут психології
імені Г.С. Костюка НАПН України
<https://orcid.org/0000-0001-8301-4034>

Курбатова А. О. кандидат психологічних наук,
старший викладач кафедри психології
Університету «Україна»
<https://orcid.org/0000-0003-4173-0504>

ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОГО СТАНОВЛЕННЯ СТУДЕНТІВ-ПСИХОЛОГІВ

У статті здійснено аналіз психологічних чинників професійного становлення студентів ЗВО. Виявлено особливості мотивів вибору професії та професійної спрямованості студентів, здійснено аналіз мотиваційно-сміслових та особистісних характеристик їх професійного становлення. Визначено, що психологічний зміст професійного становлення студентів полягає в знаходженні особистісних основ професійного вибору.

Ключові слова: професійне самовизначення; професійна мотивація; особистісний розвиток; професійна самореалізація; смисложиттєві орієнтації.

Вступ. Професійне становлення студентів на етапі професійної підготовки у ЗВО є актуальною проблемою для психологічних досліджень. В процесі оволодіння професійною діяльністю, яка є значущою для студента та має особистісний смисл, відбувається і розвиток його особистості. Особливості побудови людиною сценарію свого професійного життя залежить від дуже багатьох чинників: як від її психологічних особливостей та здібностей, сформованості професійно важливих якостей особистості, сукупності мотиваційних утворень (інтересів, потреб, нахилів, прагнень та ін.), що впливають як на вибір професії, так і від прагнення в майбутньому працювати за обраною професією. Звичайно, професійне становлення майбутнього професіонала – це полівалентний системний мотиваційно-смісловий феномен особистості, проте, беззаперечно, є чинником його особистісного розвитку та саморозвитку як суб'єкта учбово-професійної діяльності. Тому вивчення і виявлення чинників та особливостей професійного становлення

студентів завжди є актуальною психологічною проблемою.

Мета статті: розкрити психологічні чинники та особливості професійного становлення студентів психологів.

Теоретичне підґрунтя. Студентський вік вважається найбільш сенситивним періодом для пошуку та вибудовування сенсу життя. Оскільки сенс життя досягається завдяки інтеграції можливого та дійсного, потенційного та реального, то він конкретизується у цілях життя, а в освіті – у цілях навчання та майбутньої професійної діяльності.

Саме у студентському віці значною мірою формується власний світогляд людини, який стає основою для розвитку внутрішньої, автономної системи цінностей. Готовність до особистісного та професійного самовизначення юнаків передбачає сформованість у них стійких, свідомо вироблених уявлень про своє місце у суспільстві, серед інших людей, моральних принципів і переконань, розуміння відповідальності і свободи, уміння аналізувати власний життєвий досвід, спостерігати за соціальними

явищами дійсності і давати їм оцінку. Усе це обумовлює виникнення психологічних механізмів, які забезпечують активне, творче, свідоме життя особистості [2].

Професійне становлення є достатньо складним, тривалим і багатоплановим процесом, тому вибір професії є важливим етапом у життєвому і професійному становленні людини. Це пов'язано з тим, що професія дає можливість людині задовольнити основні свої потреби, реалізувати себе як особистість. Аналізуючи ситуацію вибору професії, важливо зрозуміти, як об'єктивні передумови вибору трансформуються в особистісно значущі й активні спонукання, що спрямовують професійну діяльність.

Важливим чинником професійного становлення особистості є професійна спрямованість особистості [3]. Професійна спрямованість як інтегральне утворення, характеризується, передусім, предметом професійної спрямованості, яким є обрана професія, та мотивами професійної діяльності, що виявляються в ступені вираженості прагнення до оволодіння професією і бажанням працювати в майбутньому за обраним фахом. Основними структурними компонентами професійної спрямованості є професійна мотивація, образ професійного майбутнього, професійно значимі особистісні якості та образ майбутнього професіонала. Відомо, що ефективність мотивації значною мірою залежить від того, наскільки задана мета, необхідний *результат* праці відповідає *процесуальному* моменту мотивації. І в цьому розумінні поняття процесуальної мотивації наближається до поняття інтринсивної (внутрішньої) мотивації, з якою пов'язані розвиток позитивного емоційного забарвлення змісту діяльності для людини, високий рівень працездатності та задоволеності діяльністю [10]. У межах визначеної в сучасній психології термінології дослідники користуються такими конструктами, як внутрішня мотивація та зовнішня мотивація (інтринсивна та екстринсивна мотивація). Відповідно по-різному визначаються і *джерела мотивації, її зміст, ознаки, вплив*

на особистість та розвиток професійно важливих особистісних якостей.

Переважання внутрішньої мотивації дає відчуття ініціативи і можливість впливати на навколишню дійсність, змінювати вектор спрямованості власного життя [9; 10; 11;]. Професійна мотивація, заснована на самомотивації, є важливим предиктором задоволеності працею, суб'єктивного благополуччя та залученості в роботу [10].

Взагалі мотивація, – це дуже складна система процесів, що містить досить різні чинники і зв'язки між ними. *Мотивація, таким чином, — це не просто набір елементів, а дуже складні системні взаємозв'язки цих елементів* [14]. Особистісний підхід до аналізу пізнавальної діяльності передбачає вивчення її в загальній системі життєдіяльності особистості. Так, в теорії Ж. Ньюттена потреби визначаються як такі форми відносин системи «індивід-середовище», які необхідні для оптимального біологічного або психологічного функціонування людини. Інакше кажучи, під час відсутності таких потреб оптимальне функціонування порушується. В свою чергу, дефіцит чогось важливого для людини, тобто розбіжності реального та ідеального, пов'язується з поняттям «потребнісна напруга», яка й спрямовується на задоволення тієї потреби, яка викликала цю напругу.

У такому контексті ми поділяємо точку зору Н. Каллової, авторки підходу про те, що щастя є істиною метою освіти та навчання, що впливає з її загальної концепції освіти [12]. Авторка концептуалізувала освіту як процес і діяльність, спрямовану на продуктивні й конструктивні зміни, які також застосовуються до щастя. Таку ж думку висловлює Н. Ноддінгс, а саме: «якщо ми визнаємо щастя метою освіти, ми будемо стурбовані як якістю теперішнього досвіду, так і ймовірним внеском цього досвіду в майбутнє щастя» [13, с. 251], синонімічними поняттями якого ми вважаємо задоволеність життям та психологічне благополуччя (в євдемонічному розумінні). Ця ідея підтверджується також результатами досліджень [9] в яких показано, що зовнішні підкріплення внутрішньої мотивації є

досить складними і суперечливими феноменами, наслідки яких неможливо спланувати без врахування *потреби людини в автономії, компетентності і взаємодії з іншими людьми*, які і є психологічним підґрунтям досягнення станів оптимального функціонування, психологічного благополуччя, задоволеності життям і щастя.

У багатьох дослідженнях встановлено, що високий рівень професійної спрямованості студентів обумовлений такими їхніми характеристиками як цілеспрямованість, осмисленість життєвих і професійного виборів, задоволеність самореалізацією, здатність до самоконтролю своїх цілей і планів, орієнтація у виборі професії на задоволення індивідуально-значимих потреб і мотивів [1; 2; 4; 5; 6 та ін.]. Професійна спрямованість пов'язана із наявністю та рефлексією цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, спрямованості і часової перспективи, відчуття продуктивності та задоволеності; порівнюючи показники професійної спрямованості студентів-психологів, що освоюють спеціальність як першу та другу вищу освіту, виявлено, що суттєво вищий її рівень у останніх обумовлюється більш вираженою у них цілеспрямованістю, осмисленістю, самостійністю, рефлексією своїх цілей і можливостей при виборі професії, орієнтацією при виборі професії на естетичне задоволення в майбутній професійній діяльності, задоволення пізнавальних, творчих потреб та внутрішніх індивідуально-значимих мотивів [6].

Методи дослідження. В емпіричному дослідженні, виходячи із мети дослідження, використовувались такі методики дослідження: методика вивчення мотивів вибору професії Р. Овчарової; методика вивчення рівня професійної спрямованості студентів Т. Дубовицької; методика вивчення смисложиттєвих орієнтацій Дж. Крамбо і Л. Махоліка в адаптації Д. Леонтьєва (СЖО); тест-опитувальник самоставлення особистості В. Століна, С. Пантїлєєва. Обробка отриманих результатів емпіричного дослідження здійснювалася за допомогою комп'ютерної

програми для статистичної обробки даних SPSS Statistics 21.0. Вибірку дослідження склали 180 студентів спеціальності психологія старших курсів бакалаврату та магістратури.

Результати і обговорення. Виявлення провідного типу мотивації майбутньої професії студентів показало, що у досліджуваних переважають внутрішні індивідуальні значимі мотиви та внутрішні соціально значимі мотиви (рис.1). Тобто при виборі професії студенти переважно орієнтувалися на внутрішні мотиви та привабливість професії, її відповідність власним здібностям та можливість проявити себе в професії. Оскільки вибірку склали студенти четвертого курсу бакалаврату та магістратури, то вони мають чіткі уявлення про особливості вибраної професії і усвідомлюють правильність чи помилковість вибору професії.

Рис. 1. Вираженість мотивації вибору професії студентів

Важливе значення соціальних мотивів полягає в тому, що основним механізмом формування позитивного ставлення до професії є усвідомлення її соціально значущої мети. При такій мотиваційній установці професійні інтереси виникають і формуються швидше. А вже формування змістовної сторони цього мотиву залежить від того, які властивості професії оцінюються досліджуваними як корисні для суспільства і в чому є можливість свого особистого внеску в громадянський обов'язок при виборі професії [1].

Визначення рівня професійної спрямованості студентів, що виявляється у прагненні до оволодіння професією та бажанні працювати за обраним фахом,

Питання психології

свідчить про те, що студенти переважно прагнуть до оволодіння професією (рис. 2). Тобто, кожен другий студент хоче у майбутньому працювати та вдосконалювати свою майстерність за обраним фахом та вважає свою професію справою свого життя.

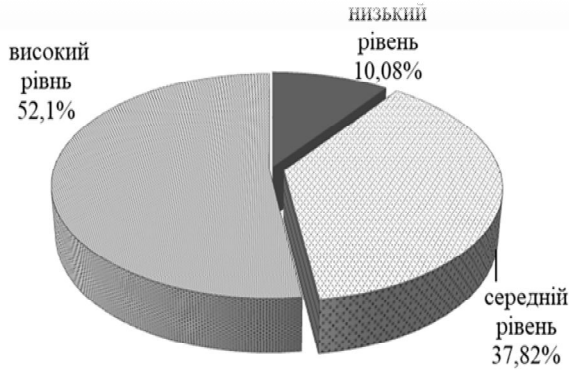

Рис. 2. Рівні професійної спрямованості студентів

Професійна спрямованість особистості не автономний процес, а формується в контексті уявлень людини про перспективу її життя, близьких і віддалених планів, цілей, цінностей та смислів. В іншому разі, вибір професії та професійне становлення особистості буде позбавлене особистісного смислу, продуктивності та результативності. Функція сенсу життя як психологічного механізму, який детермінує поведінку людини, залежить як від змісту основних цілей життя, так і від їх структури [8].

Аналіз кореляційних зв'язків мотивів вибору професії та смисложиттєвих орієнтацій (табл.1), свідчить про те, що внутрішні індивідуально-значимі мотиви найбільше пов'язані із цілями в житті та процесом життя; так само і внутрішні соціально-значимі мотиви.

Таблиця 1.

Кореляційні зв'язки мотивів вибору професії та смисложиттєвих орієнтацій студентів

	Цілі в житті	Процес життя	Результат життя	Локус контролю-Я	Локус контролю-життя	Загальний показник СЖО	Професійна спрямованість
Внутрішні індивідуально-значимі мотиви	,37**	,35**	,20	,27*	,15	,35*	,52**
Внутрішні соціально-значимі мотиви	,32*	,45**	,25*	,33*	,19	,36*	,48**
Зовнішні позитивні мотиви	-,16	,18	,12	-,15	,16	,15	,31*
Зовнішні негативні мотиви	-,21	-,12	-,18	-,15	-,12	-,16	-,14
Професійна спрямованість	,33*	,27*	,22	,26*	,21	,29	1

* Кореляція значима на рівні 0.05; ** Кореляція значима на рівні 0.01.

Отже, вибір подальшого життєвого шляху та самовизначення стають для студентів тим мотиваційним центром, який визначає їх професійну діяльність, поведінку і ставлення до навчання у виші. Також аналіз отриманих результатів дослідження свідчить про суб'єктивну значущість цінностей та цілей майбутньої професійної діяльності як чинника мотивації професійного становлення особистості. Зокрема, смисложиттєві орієнтації є важливим чинником ефективності як професійної діяльності, так і процесу фахового становлення студентів. Крім того, життєві цілі як структурні елементи смисложиттєвих орієнтацій певним

чином співвідносяться з професійними цінностями та цілями, які регулюють процес професійного становлення особистості, що й забезпечує мотивуючий потенціал смисложиттєвих орієнтацій як чинника професійного становлення особистості.

Так, адекватність вибору та рівень оволодіння професією впливають на якість життя особистості. Тому одним з основних у житті особистості є питання про вибір і оволодіння професією. Варто зазначити, саме характер мотивів, що лежать в основі діяльності, визначають спрямованість і зміст активності особистості, її включеність, осмисленість, задоволеність. При цьому

Питання психології

задоволеність собою та своїми результатами забезпечують переживання осмисленості, важливості учіння і є джерелом подальшого саморозвитку, самовдосконалення та самореалізації [7]. Мотиви навчання у виші, мотиви оволодіння професією, внутрішні індивідуальні та соціальні мотиви пов'язані з

розвитком самоставлення особистості. Мотиви навчання студентської молоді різноманітні, але з результатів нашого дослідження саме внутрішні мотиви навчання у виші відіграють найбільшу роль для розвитку особистості студентів (див. табл. 2).

Таблиця 2

Взаємозв'язок самоставлення та мотивації навчання студентів у виші

	Внутрішні індивідуально значимі мотиви	Внутрішні соціально значимі мотиви	Зовнішні позитивні мотиви	Зовнішні негативні мотиви	Професійна спрямованість
Очікуване ставлення інших	,32**	,17	-,12	-,10	,21*
Самоінтерес	,25*	,13	-,07	,02	,21*
Самовпевненість	,25*	,07	-,14	-,15	,21*
Самоповага	,24*	,09	-,11	-,09	,29**
Самоприйняття	,23*	,13	-,06	-,12	,09
Самокерівництво	-,06	-,06	-,29**	-,25*	,14
Інтерес до себе	,21*	,26*	-,11	-,08	,05

* Кореляція значима на рівні 0.05; ** Кореляція значима на рівні 0.01.

Результати кореляційного аналізу мотивів навчання у виші та складових самоставлення студентів свідчать про те, що, прийняття себе та позитивне ставлення до себе забезпечують високий рівень самоідентифікації особистості. Крім того, такі дані свідчать про активну роль суб'єкта у формуванні позитивної Я-концепції.

Внутрішні індивідуальні значимі мотиви пов'язані з очікуваним ставленням інших ($r = 0,32$, $p < 0,01$), самоінтересом ($r = 0,26$, $p < 0,05$), самовпевненістю ($r = 0,25$, $p < 0,05$), ставленням інших ($r = 0,24$, $p < 0,05$), самоприйняттям ($r = 0,23$, $p < 0,05$) та інтересом до себе ($r = 0,21$, $p < 0,05$). Це може означати, що одним із найбільш важливих аспектів самоставлення особистості студентів є саме очікуване ставлення від інших, оскільки наявність стійких особистісних особливостей, цінностей, світогляду, самоставлення, сформовані уявлення про власну соматичну організацію, ставлення від інших та самоінтерес є фундаментом подальшого розвитку людини та її успішної самореалізації. Внутрішньо соціальні мотиви пов'язані з інтересом до себе ($r = 0,26$, $p < 0,05$), а це, в свою чергу, може означати, що соціальна спрямованість навчання передбачає високий рівень розвитку прийняття себе, переконаність у

тому, що від самої людини залежить її успіх і майбутнє та вказує на відкритість до соціуму. Зовнішні позитивні мотиви ($r = -0,29$, $p < 0,05$) та зовнішні негативні мотиви ($r = -0,25$, $p < 0,05$) негативно пов'язані з самокерівництвом.

Отже, професійна мотивація студентів як різновид внутрішньої мотивації навчальної діяльності, передбачає інтерес до майбутньої професії, характеризує студентів як впевнених у собі, які керуються своїми власними переконаннями, з оптимістичним ставленням до різних ситуацій та не схильні до самозвинувачення. Більшість студентів нашої вибірки проявили позитивне інтегральне ставлення до себе, високий рівень самоінтересу та самоприйняття, що має позитивний вплив на мотивацію навчання. Таким чином, самоставлення можна розглядати як компонент самосвідомості особистості, який виконує функцію прийняття особистістю самої себе і досліджується в тісному зв'язку з навчально-професійною мотивацією у виші.

Виділивши вибірку внутрішньомотивованих студентів, на основі факторного аналізу, у структурі мотиваційної системи ми виділили 7 факторів (внесок яких у загальну дисперсію даних становить

Питання психології

76 %). Результати факторного аналізу наведені у таблиці 3.

Внутрішня мотивація характеризує такий тип детермінації поведінки, коли ініціюючі і регулюючі її фактори виникають зсередини особистісного «Я».

Внутрішньомотивована діяльність не потребує заохочень, зовнішніх винагород, крім самої активності людини, і є самоціллю, а не засобом досягнення якоїсь іншої мети» [10].

Таблиця 3

Фактори внутрішньої мотивації навчання студентів

№	Факторне навантаж	Фактори
1	21,5%	інтегральне самоствавлення (0,76), самоповага (0,74), самоприйняття (0,68), осмисленість життя (0,66), цілі у житті (0,62), інтерес до себе (0,58), аутосимпатія (0,56), саморо-зуміння (0,56), локус контролю Я (0,55), самоінтерес (0,43)
2	15,6 %	мотиви престижу (0,67), зовнішні позитивні мотиви (0,66), внутрішні соціально-значимі мотиви (0,55), утилітарні мотиви (0,46), матеріальні мотиви (0,43), соціальні мотиви (0,42)
3	11,2	внутрішні індивідуально-значимі мотиви (0,59), особистісне зростання (0,54), управління середовищем (0,51), автономія (0,45)
4	8,4%	професійна спрямованість (0,56), мотив оволодіння професією (0,52) та мотив отримання диплому (0,49)
5	7,1%	мотив набуття знань (0,45), ставлення інших (0,44)
6	6,9%	мотив набуття знань (0,56) та ставлення інших (0,49)
7	5,7%	локус контролю життя (0,54)

Отримані результати факторного аналізу, змістовне наповнення факторів свідчить про те, що витокми внутрішньої мотивації навчання студентів, насамперед, є мотиваційна спрямованість на самореалізацію особистості, осмисленість життєвих цілей і перспектив, внутрішнього локусу контролю, особистісної автономії, що полягає у здатності до самовизначення своїх позицій та здатності самостійно визначати і регулювати власне життя. Зумовленість внутрішньої мотивації навчання студентів позитивним самоствавленням, що поєднує самоповагу, самоприйняття, самоінтерес, самокерівництво, самовпевненість, тобто має місце Я-концепція особистості, що

характеризується високою гнучкістю і адаптивністю, свідчить про певну усвідомленість та диференційованість уявлень про своє майбутнє, творчу спрямованість особистості та прагнення до саморозвитку.

Далі, на основі регресійного аналізу, визначимо які з незалежних змінних мають найбільш суттєвий та значимий вплив на показник внутрішніх індивідуально-значимих мотивів.

Встановлено, що спрогнозувати показник внутрішніх індивідуально-значимих мотивів можна за допомогою чотирьох моделей (див. табл. 4).

Таблиця 4

Регресійні моделі для визначення предикторів внутрішніх індивідуально-значимих мотивів

Модель	R	R-квадрат	Скорегований R-квадрат	Стд. похибка оцінки
1	0,62 ^a	0,41	0,41	3,82
2	0,63 ^b	0,44	0,44	3,71
3	0,74	0,61	0,49	3,54
4	0,71	0,53	0,35	3,32

a. Предиктори: (конст) моральні мотиви

b. Предиктори: (конст) моральні мотиви, внутрішні соціально-значимі мотиви

c. Предиктори: (конст) моральні мотиви, внутрішні соціально-значимі мотиви, цілі у житті

d. Предиктори: (конст) моральні мотиви, внутрішні соціально-значимі мотиви, цілі у житті, творчі мотиви

e. Предиктори: (конст) моральні мотиви, внутрішні соціально-значимі мотиви, цілі у житті, творчі мотиви, інтерес до себе

f. Залежна змінна: внутрішні індивідуально-значимі мотиви

Питання психології

Проаналізуємо предиктори четвертої моделі, за якою пояснюється 53 % дисперсій. Як бачимо з отриманих результатів, наведених в таблиці 4, найбільший вплив на формування внутрішніх індивідуально-значимих мотивів мають моральні мотиви, внутрішні соціально-значимі мотиви, цілі у житті, творчі мотиви та інтерес до себе.

Загалом, отримані результати дослідження свідчать про важливу роль у підтримці професійної мотивації студентів осмисленості ними життєвих цілей і перспектив, внутрішнього локусу контролю, особистісної автономії, що полягає у здатності до самовизначення своїх позицій та здатності самостійно визначати і регулювати власне життя.

Виходячи із аналізу найбільш вагомих взаємозв'язків, умови формування та розвитку професійної мотивації створюються в такому освітньому середовищі, де сформовані цінності особистісного розвитку, духовного задоволення, креативності; створюється простір міжособистісної взаємодії, що забезпечує моральну підтримку всіх суб'єктів освітнього процесу, підґрунтя для формування самоповаги, самоінтересу, самоприйняття, саморозуміння та самовпевненості; забезпечуються можливості розвитку професійно важливих якостей і цінностей.

Висновки.

1. Результати дослідження свідчать про те, що психологічний зміст професійного становлення студентів полягає не просто у правильному виборі

конкретної професії, а в знаходженні особистісних основ цього вибору, що суб'єктивно переживається як пошук покликання, яке відповідає потребі зрозуміти себе та відшукати сенс свого життя.

2. Встановлено, що мотивація професійного становлення та навчання у ЗВО в цілому пов'язана із наявністю та рефлексією особистістю цілей у майбутньому, які надають життю осмисленості, спрямованості і часової перспективи; відчуттям продуктивності та задоволеності власним життям.

3. Професійна мотивація студентів-психологів пов'язана з їхніми смисложиттєвими орієнтаціями, особливо уявленнями про себе як про сильну особистість, яка володіє достатньою свободою вибору, щоб побудувати своє життя у відповідності зі своїми цілями.

4. Життєві цілі, задоволеність процесом самореалізації та переживанням осмисленості життя пов'язане з внутрішніми мотивами вибору професії та професійною спрямованістю, що визначає позитивне смисложиттєве ставлення студентів до своєї майбутньої професії.

5. Умови формування та розвитку внутрішньої навчальної та професійної мотивації створюються завдяки цінностям особистісного розвитку, простору міжособистісної взаємодії, що забезпечує моральну підтримку, підґрунтя для формування самоповаги, самоінтересу, самоприйняття, саморозуміння та самовпевненості.

Список використаних джерел

1. Бохонкова, Ю. О. Психологічні умови професійного самовизначення старшокласників на сучасному етапі розвитку суспільства. *Актуальні проблеми психології*. 2015. Т. 6, Вип. 10. С. 14–21.
2. Галян, О. І., Галян, І. М. Мотиваційно-ціннісний компонент професійного вибору майбутніх психологів на етапі оптації. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ*. 2012. № 1. С. 122–130.
3. Научитель Е. Д. Адаптація студента в ВУЗе. *Практична психологія та соціальна робота*. 2001. № 7. С. 15–27.
4. Радчук, Г. К. *Аксіопсихологія вищої школи: Монографія*. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2014. 380 с.
5. Сердюк, Л. З. Психологічні особливості професійного самовизначення старшокласників. *Освіта регіону*. 2011. №1. С. 277–285.
6. Сердюк Л.З., Соколюк А.О. Полівалентність професійної спрямованості майбутніх психологів. *Актуальні проблеми психології*. 2014. Вип. 14. № 5. С. 207–216.

7. Сердюк, Л. З., Петрученко Н.М. Зміст та структура психологічної готовності до професійної діяльності студентів з інвалідністю. *Освіта регіону*. 2011. №5. С. 140–144.
8. Франкл, В. *Людина в пошуках справжнього сенсу*. Київ: «Клуб Сімейного Дозвілля», 2020. 160 с.
9. Deci, E. L., & Ryan, R. M. The “what” and “why” of goal pursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Psychological Inquiry*. 2000. No. 11. P. 227–268.
10. Deci, E. L., & Ryan, R. M. Facilitating optimal motivation and psychological well-being across life’s domains. *Canadian Psychology*. 2008. No.49. P. 14–23.
11. Getzel, E. E. Fostering Self-Determination in Higher Education: Identifying Evidence-Based Practices. *Journal of Postsecondary Education and Disability*. 2014. Vol. 27, No.4. P. 381–386.
12. Kallová, N. Happiness as an aim of education. *Human Affairs*. 2021. Vol. 31, No.3. P. 165-174
13. Noddings, N. *Philosophy of education (3rd ed.)*. Boulder: Westview Press, 2011. 304 p.
14. Nuttin, J. *Motivation, planning, and action : a relational theory of behavioral dynamics*. Leuven: Leuven University Press; Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates, 1984. 251 p.
15. Ryan, R. M., & Deci, E. L. *Self-determination theory: Basic Psychological Needs in Motivation Development and Wellness*. New York, NY: Guilford Press, 2017. 755 p.

References

1. Bohonkova, Ju. O. (2015). Psihologichni umovi profesijnogo samoviznachennja starshoklasnikiv na suchasnomu etapi rozvitku suspil'stva. [Psychological conditions of professional self-determination of high school students at the current stage of social development]. *Aktual'ni problemi psihologii*, 6(10), 14–21 (in Ukrainian).
2. Galjan, O. I., Galjan, I. M. (2012). Motivacijno-cinnisnij komponent profesijnogo viboru majbutnih psihologiv na etapi optacii. [The motivational and value component of the professional choice of future psychologists at the opting stage]. *Naukovij visnik L'vivs'kogo derzhavnogo universitetu vnutrishnih sprav*, 1, 122–130 (in Ukrainian).
3. Nauchitel' E. D. (2001). Adaptacija studenta v VUZe. [Adaptation of a student at a university]. *Praktichna psihologija ta social'na robota*, 7, 15–27 (in Ukrainian).
4. Radchuk, G. K. (2014). *Aksiopsihologija vishhoi shkoli*. [Axiopsychology of the higher school: Monograph]. Monografija. Ternopil': TNPU im. V. Gnatjuka. 380 s. (in Ukrainian).
5. Serdjuk, L. Z. (2011). Psihologichni osoblivosti profesijnogo samoviznachennja starshoklasnikiv. [Psychological features of professional self-determination of high school students]. *Osvita regionu*, 1, 277–285. (in Ukrainian).
6. Serdjuk L.Z., Sokoljuk A.O. (2014). Polivalentnist' profesijnoi sprjamovanosti majbutnih psihologiv. [Polyvalence of professional orientation of future psychologists]. *Aktual'ni problemi psihologii*, 5(14), 207–216 (in Ukrainian).
7. Serdjuk, L. Z., Petruchenko N.M. (2011). Zmist ta struktura psihologichnoi gotovnosti do profesijnoi dijal'nosti studentiv z invalidnistju. [Content and structure of psychological readiness for professional activities of students with disabilities]. *Osvita regionu*, 5, 140–144 (in Ukrainian).
8. Frankl, V. (2020). *Ljudina v poshukah spravzhn'ogo sensu*. [Man in search of true meaning] Київ: «Klub Simejnogo Dozvillja». 160 s. (in Ukrainian).
9. Deci, E. L., & Ruan, R. M. (2000). The “what” and “whu” of goal rursuits: Human needs and the self-determination of behavior. *Rsuchological Inquiru*, 11, 227–268.
10. Deci, E. L., & Ruan, R. M. (2008) Facilitating ortimal motivation and rsuchological well-being across life’s domains. *Canadian Rsuchologu*, 49, 14–23.
11. Getzel, E. E. (2014). Fostering Self-Determination in Higher Education: Identifuing Evidence-Based Rractices. *Journal of Rostsecondaru Education and Disabilitu*, 4(27), 381–386.
12. Kallová, N. (2021). Happiness as an aim of education. *Human Affairs*, 3(31), 165-174.
13. Noddings, N. (2011). *Philosophy of education (3rd ed.)*. Boulder: Westview Press.
14. Nuttin, J. (1984). *Motivation, planning, and action : a relational theory of behavioral dynamics*. Leuven: Leuven University Press; Hillsdale : Lawrence Erlbaum Associates.
15. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-determination theory: Basic Psychological Needs in Motivation Development and Wellness*. New York, NY: Guilford Press.

Summary

Osodlo V. D.Sc. (Psychology), Professor,
National Defence University of Ukraine
named after Ivan Cherniakhovskyi

Serdiuk L. D.Sc. (Psychology), Professor,
Head of the Laboratory of Psychology of Personality,
Kostiuk Institute of Psychology, NAES of Ukraine

Kurbatova A. O. PhD. in Psychological Sciences,
senior lecturer of the Psychology Department,
"Ukraine" University

**THE FEATURES OF PROFESSIONAL FORMATION OF
STUDENTS-PSYCHOLOGISTS**

Introduction. The professional development of students during their professional training in universities is an important issue for psychological research. A student's personality is developed during mastering those professional activities that are significant for students and has personal meanings for them. Of course, the professional formation of a future professional is a multivalent systemic motivational and meaningful phenomenon, but it is also, undoubtedly, a factor of a student's personal development and self-development as a subject of educational and professional activities. Therefore, it is important to identify and study the factors and features of students' professional development.

Purpose: to reveal the psychological factors and features of psychology students' professional development.

Methods. Due to the study purpose, the following research methods were used in the empirical study: R. Ovcharova's method studying the motives for a professional choice; T. Dubovytska's method studying the levels of students professional orientation; J. C. Crumbaugh & L.T. Maholick Purpose-in-Life test adapted by D. Leontiev; Personality Self-Assessment Questionnaire proposed by V. Stolin & S. Pantileev. The obtained empirical data were processed using SPSS Statistics 21.0 software for statistical data processing. The research sample consisted of 180 students mastering psychology for bachelor's and master's degrees at last academic years.

Originality. It was determined that the motivation for professional development and university training was generally related to existing reflected personal goals for the future, which gave meaning, direction and time perspective for life and a feeling of productivity and satisfaction with one's own life. The professional motivation of psychology students was related to their meaningful life orientations, especially the idea of themselves as a strong individual who had sufficient freedom of choice to build their lives in accordance with their goals. Life goals, satisfaction with self-realization and experienced meaning of life were related to internal motives for choosing a profession and professional orientation, which determined students' positive meaningful attitudes to their future profession.

Conclusion. The psychological content of the students' professional development consists not only of the correct choice of a specific profession, but in finding the personal foundations for this choice, which is subjectively experienced as a search for a vocation that meets one's need to understand oneself and find the meaning of one's own life. Therefore, the conditions for professional motivation formation and development are based on the values of personal development in the space of interpersonal interactions that provides moral support, the basis for the formation of self-respect, self-interest, self-acceptance, self-understanding and self-confidence.

Keywords: professional self-determination; professional motivation; personal development; professional self-realization; meaningful life orientations.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Received/Поступила: 25.09.22.

Скрипкін О. Г. кандидат психологічних наук,
доцент кафедри психології
Державний торговельно-економічний університет
<https://orcid.org/0000-0002-2328-8663>

АСПЕКТИ ПРОЯВІВ НЕГАТИВНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ РЕАКЦІЙ НА РЕАЛІЇ ВІЙНИ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ

В статті викладено результати досліджень проявів характерних негативних психологічних реакцій, які виникли в українському суспільстві з початком широкомасштабної військової агресії Російської Федерації проти України. Описано орієнтовний механізм їх формування та характер відображення в міжособистісних (міжгрупових) комунікаціях на воєнному тлі.

Ключові слова: стресогенні умови; психологія переживання війни; психологічні реакції; захисні механізми психіки; світогляд; комунікації.

Вступ. Перебування в умовах війни – це надважке випробування для психіки будь-якого члена суспільства, навіть цивільної особи. Щоденні звістки про смерті захисників країни та цивільних, близьких людей, спостереження численних видів руйнувань, усвідомлення можливості власної загибелі, втрати країною державної цілісності та суверенітету, державності – перелік можливих стресогенних інформаційних впливів є досить широким. Усе це спричиняє потужний астеничний вплив на психіку особи, яка захищається шляхом пускання в дію певних захисних механізмів, внаслідок чого у світоглядних конструктах та у характері міжособистісних (міжгрупових) комунікацій частини представників українського суспільства виникають певні астеничні зміни.

Усі ми є індивідуальними за своїми психологічними характеристиками, світоглядом, психологічною стійкістю та пружністю тощо. Захисні резерви психіки теж у кожного свої, умовно усіх членів суспільства за цим критерієм можна поділити на дві категорії, в кожній з яких домінують певні психологічні реакції на війну: тих, хто здатен самостійно впоратися із цим психологічним навантаженням, зберегти критичність мислення навіть у цих надскладних умовах, і тих, хто на це не здатен. У даному випадку пропонується розглядати характерні психологічні реакції саме другої категорії осіб, для якого явище

війни в державі є кризовим в психологічному плані.

Відповідно, актуальність теми полягає у необхідності збереження психічного здоров'я української суспільства та недопущення критичного зниження якості його життєдіяльності навіть в умовах повномасштабного воєнного конфлікту. Мета статті полягає у приверненні уваги спільноти до цієї теми, а завдання – у викладенні результатів досліджень аспектів проявів характерних негативних психологічних реакцій, які виникли в українському суспільстві з початком широкомасштабної військової агресії Російської Федерації проти України.

Теоретичне підґрунтя. На жаль, піднята саме у такому форматі тема до теперішнього часу як закордонними, так і вітчизняними науковцями належним чином не розглядалася. Причин цьому вбачається декілька, основними з яких виступають історична відсутність широкомасштабних військових конфліктів (війн) між суверенними державами протягом останніх десятиліть, відносна нерозвиненість психологічної науки в регіонах протікання інших військових конфліктів протягом цього ж періоду та низький рівень зацікавленості психологічної спільноти у дослідженнях даної проблеми. Здебільшого науковців до теперішнього часу цікавили саме наслідки війни в психологічному плані як такі, тобто, вплив війни на психічне здоров'я особистості та суспільства (І. Д.

Галдецька, О. А. Золотарьова, О. О. Крупська та інші, 2013; О. В. Демчук, О. А. Золотарьова, О. О. Ковалик та інші, 2019) [1, 2], соціально-психологічні зміни у масовій свідомості за її результатами (О. І. Сич, 2004) [3]. Міністр охорони здоров'я України Віктор Ляшко також акцентує увагу саме на негативних наслідках впливу війни на психічне здоров'я особистості [4].

Водночас піднята тема починає стрімко набувати інтересу у вітчизняних наукових колах, оскільки певні психологічні феномени наразі проявляються в українському суспільстві досить масово й впливово, а результати досліджень в цьому напрямку спроможні пояснити природу їх виникнення та дати змогу передбачати їх наслідки в побудові міжособистісних (міжгрупових) комунікацій як ділового, так і особистісного рівня, а надалі – допомогти здійснювати певну профілактику виникнення цих негативних явищ. Зокрема, під час Міжнародного науково-практичного workshop-у “Психологія переживання війни: досвід України”, який відбувся 10 червня 2022 року у Київському національному університеті культури і мистецтва (м. Київ), про емоційне проживання в основі психологічного балансу як про елемент формування певних психологічних реакцій говорила О. Костюченко, про особливості комунікацій в умовах воєнного часу згадувала В. Воронова [5]. Психотерапевт Е. Соболев теж пише про “динаміку настроїв населення” та очікувані їх впливи на суспільство [6]. Таким чином, вітчизняна психологічна наука у своїх пошуках наразі може оперувати здебільшого власними напрацюваннями, що при цьому ніяк не знижує важливості та значущості останніх.

Методи дослідження. У дослідженні були використані методи спостереження, роботи з документами (для відстеження характерних суджень респондентів у коментарях до новин, повідомлень), методи бесіди, опитування (для уточнення світоглядних позицій респондентів), а також інтерпретації та аналізу отриманих даних.

Досліджувались матеріали публікацій, коментарів громадян України у

соцмережах Facebook, Telegram, Instagram та на новинних сайтах, а також висловлені у спілкуванні особисті судження респондентів (співрозмовників). Тривалість дослідження склала 120 днів (березень-червень 2022 року), загальний обсяг дослідженої вибірки суджень-реакцій – більш ніж 20 000 (20 112).

Результати і обговорення. Перш за все, слід уточнити сутність поняття “характерні психологічні реакції” у даному контексті. Де-факто це сукупність однотипних (схожих за своїм змістом, характером та часом прояву) індивідуальних психологічних реакцій на критичні, стресогенні прояви оточуючого середовища. Оскільки кількість таких реакцій у суспільстві була виявлена у досить значущих величинах, то це дає можливість застосувати прикметник “характерні”.

Слід зауважити, що у даному випадку не йдеться про такий окремий феномен як «психологія натовпу». Він охоплює дещо інше поняття, а саме формат сукупності індивідуальних стихійних реакцій передбачає ситуативне охоплення осіб у натовпі (групі, колективі), при цьому індивідуальність певної особи у мікроспільноті наче розчиняється, і вона піддається загальним реакціям групи, наслідує їх, відображає у собі.

Наразі ми можемо спостерігати, як численний прошарок суспільства, що складається з певною мірою психологічно уражених війною людей вже змінив свій світогляд, відношення до того, що відбувається навколо та відповідно змінив своє ставлення до певних своїх співвітчизників. Очевидним є також те, що психологічний вплив сильного стресу як груповий, так і індивідуальний феномен безумовно сприяє виникненню певних розколів, розбратів у суспільстві загалом, а також і в певних колективах, групах зокрема.

Закордонні вчені (зокрема, Zunin & Myers, 2000) пов'язують це явище з настанням етапу так званої “втрати ілюзій” (“Disillusionment”) під час психологічного переживання тривалого впливу кризи, катастрофи, до якої безумовно можна

Питання психології

віднести й війну. При цьому стресогенність реалій оточення очікувано породжує критичний астеничний вплив на людську психіку, що своєю чергою спонукає останню до запуску певних захисних механізмів, вимушеного

переформатування деяких аспектів світогляду та виникнення певних психологічних реакцій як спроби уберегтися від психічної травми, знизити вхідне психологічне навантаження (рис. 1).

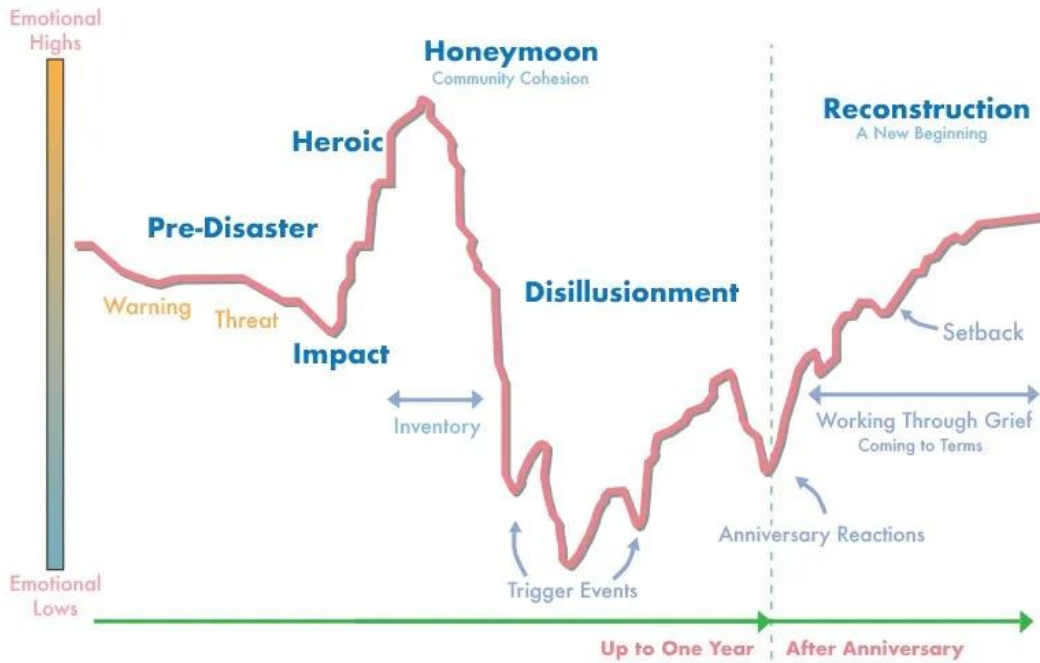

Рис. 1. Етапи психологічного переживання кризи, катастрофи
Емоційний аспект переживання кризи, перебіг змін основних настроїв достатнім чином відповідає вище наведеному графіку та зображений на рис. 2.

ЦИКЛ ЗМІН НАСТРОЮ

Рис. 2. Динаміка зміни настрою під час переживання кризи

Таким чином, емпіричною гіпотезою дослідження виступало припущення про те, що психотравмуючий вплив реалій війни спричиняє виникнення певних змін у світоглядних конструктах частини представників українського суспільства, що надалі підтверджується шляхом демонстрації ними певних негативних, не об'єктивних психологічних реакцій у

вигляді прилюдних суджень, а наслідком виступають відповідні зміни у характері міжособистісних (міжгрупових) комунікацій.

Досліджувались психологічні реакції на події та реалії сьогодення у спілкуванні з іншими громадянами такого тематичного спектру:

1. Причини настання активної фази

війни між Україною та Російською Федерацією.

2. Оперативні та тактичні досягнення російських військ на театрі воєнних дій.

3. Оперативні та тактичні досягнення ЗС України на театрі воєнних дій.

4. Питання устаткування підрозділів ЗС України спорядженням, зброєю, військовою технікою.

5. Еміграція українських біженців до країн Європи, на захід України.

З метою зниження рівня суб'єктивності загального стану справ досліджувались лише публікації у загальних спільнотах (пабліках). Спектр характерних негативних психологічних реакцій при цьому було поділено на два прогностичні блоки з умовними назвами (див. додаток 1):

1. “Порятунок шляхом самозахисту”, де зниження вхідного психологічного навантаження через психотравмуючий вплив наслідків війни відбувається шляхом певного заперечення/відкидання респондентом суб'єктивного відчуття власної “провини” у настанні наслідків війни.

2. “Порятунок шляхом нападу”, де зниження вхідного психологічного навантаження через психотравмуючий вплив наслідків війни відбувається шляхом вбачання “провини” у настанні наслідків війни в діях/бездіяльності інших громадян та їх подальшому звинуваченні.

Обґрунтуванням доцільності такої типології слугує інша відома хронологічна класифікація етапів переживання кризової, психотравмуючої ситуації, її осмислення людиною та реагування на неї. Ці етапи досить наочно відображають характер видозмін, що відбуваються з частиною представників українського суспільства та їх психологічними реакціями протягом переживання цієї ситуації. Зазначені етапи є такими:

1. Перший етап – Заперечення, або Шок. На цьому етапі, що наступає відразу після дії (початку дії) травмуючого чинника, людина не може прийняти те, що сталося на емоційному рівні. Психіка захищається від руйнівної дії травматичної ситуації. Людина в цей час переживає гостру стресову реакцію на події навколо.

2. Другий етап – Агресія і Провина. Поступово починаючи переживати й усвідомлювати те, що трапилося, людина спочатку намагається звинувачувати в цій події тих, хто прямо або побічно міг бути причетним до її виникнення. Після цього людина звертає агресію на самого себе і відчуває провину (“Якби я вчинив інакше, такого б не сталося, або сталося б на краще”).

3. Третій етап – Депресія. Настає після усвідомлення того, що обставини проявили себе сильнішими за людину. Супроводжується почуттями безпорадності, покинутості, самотності, власної непотрібності. Людина не бачить виходу з положення, що створилося, втрачає відчуття мети, інтерес до спілкування (“Ніхто мене не розуміє, усе життя не має сенсу”), співрозмовники починають її втомлювати, спілкування переривається, почуття самотності посилюється.

4. Четвертий етап – Зцілення, Реконструкція. Для нього характерно повне свідоме і емоційне прийняття свого минулого і набуття нового сенсу життя. Людина виявляється здатною витягти з подій корисний життєвий досвід і почати по-новому планувати своє життя, навіть в умовах продовження кризи (війни).

Щодо першого типу реакцій: в ознаках переживання кризи, на які вказувала О. П. Саннікова, вбачаються такі можливі зовнішні, поведінкові прояви як “уникнення невдач, відмова від відповідальності” [7, 17]. Дійсно, за результатами досліджень у багатьох респондентів було виявлено такий феномен як “тонельне бачення” (в психологічному сенсі), тобто, звуження світогляду та критичності мислення, відкидання наявності низки проблем всередині суспільства, необхідності їх вирішення. В якості захисної моделі демонструвалась, зокрема, упевненість в тому, що єдиною метою життєдіяльності суспільства зараз є виключно перемога у війні з зовнішнім агресором, Російською Федерацією. Це вочевидь є результатом спостереження особою протягом тривалого періоду існування певних проблем

всередині країни, а також болюче усвідомлення усього, що спостерігається наразі. Результатом якраз і виступає внутрішнє несприйняття певних реалій та описаний вище наслідок, який постає у вигляді демонстрації реакцій відкидання (21,46% випадків), заперечення (22,8% випадків), які деякі респонденти демонстрували у тому числі й одночасно.

Реалізується таке “бачення” вочевидь через запуск низки захисних механізмів психіки, зокрема, “Раціоналізації”, “Заперечення”, “Сублімації” – психологічних феноменів, єдиним покликанням яких є зниження “психічного накалу”, зняття з себе надкритичного стресового навантаження. Таким чином, відбувається спроба спростити собі розуміння того, що відбувається, запевнити себе у хоча й спрощених, менш стресогенних, але загалом хибних висновках. Яскравим прикладом цього слугує інтерпретація згаданого вище твердження – повне єднання суспільства задля перемоги є важливим (це загалом вірне припущення), але більш за те, воно є єдино важливим (це вже не видається вірним). Усе інше, тобто, намагання помічати проблеми всередині країни під час війни, вирішувати їх просто зараз оцінюються як “не на часі”, або ж спроби “розхитати човен” (таким чином паралельно з “порятунком шляхом самозахисту” відбуваються спроби маніпулювання свідомістю – своєю та інших, а також підміна понять). Загалом у ході дослідження подібні судження були зафіксовані в 23,68% респондентів.

РОЗПОДІЛ ХАРАКТЕРНИХ НЕГАТИВНИХ ПСИХОЛОГІЧНИХ РЕАКЦІЙ ЧЕРЕЗ ВПЛИВ УМОВ ВІЙНИ
1 – блок реакцій 1

■ Інші реакції ■ Реакція відкидання ■ Реакція заперечення
Довідково: у деяких випадках респонденти демонстрували одночасно реакції відкидання та заперечення.

Другим масовим явищем зі своїми характерними реакціями виступає так званий “чорно-білий” підхід у оцінці своїх співвітчизників. Раніше, ще від початку

війни у 2014 році воно вже спостерігалось досить широко, тоді – переважно серед комбатантів, учасників бойових дій. На увазі мається спрощене, “чорно-біле” сприйняття реальності, оточення, деяких особливо важливих явищ, процесів, поділ усього при цьому на дві умовні категорії – друзів та ворогів, хороше та погане. Таким чином психіка людини в кризових умовах також спрощує собі сприйняття того, що відбувається навколо з метою забезпечити фізичне та психічне виживання індивіда.

У “чорно-білому” підході проявляється такий феномен як “групоцентризм” – схильність ідеалізувати власну соціальну групу та бачити образ ворога в представниках інших груп, особливо (уявно) відповідальних за надмірне психологічне навантаження, яке отримує суб’єкт реагування. Наслідком цього явища наразі є те, що деякі українські громадяни беруться оцінювати дії інших з поляризованих позицій, засуджувати тих, хто, на їх думку, не дуже активно сприяє перемозі, дозволяє собі “менше страждати серцем”, намагатися радіти власному життю і таке інше.

В ході дослідження було з’ясовано, що адресними категоріями співгромадян щодо проявів агресії в таких випадках виступали: а) чоловіки призовного віку, які з певних причин не вступили до лав силових структур, б) тимчасові емігранти, в) співгромадяни, які дозволяли собі прояви щастя, комфорту, радощів від життя. Агресія проявлялася у досить гіпертрофованих, дискримінаційних оцінках своїх співвітчизників та навіть вимогах до них на кшталт:

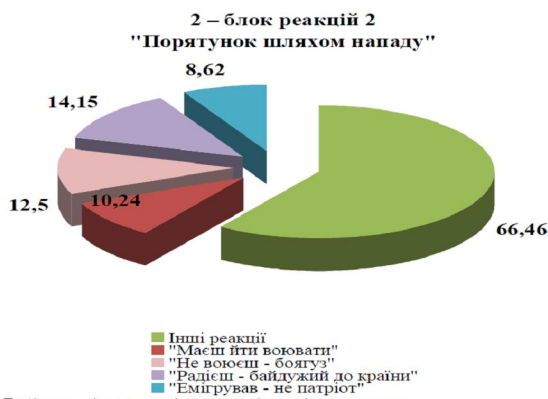
якщо ти справжній чоловік, то маєш мобілізуватися та воювати;

якщо чоловік не пішов воювати, то він – боягуз, не патріот (винятком слугують лише випадки старості, важкої хвороби або каліцтва);

якщо хтось в умовах війни намагається помічати радощі життя, не відмовляє собі в цьому, то він (вона) є черстою, байдужою до долі країни людиною, не патріотом;

якщо людина виїхала за кордон, то вона є боягузом, не патріотом і т. ін..

Питання психології

Довідково: у деяких випадках респонденти демонстрували одночасно декілька вказаних реакцій.

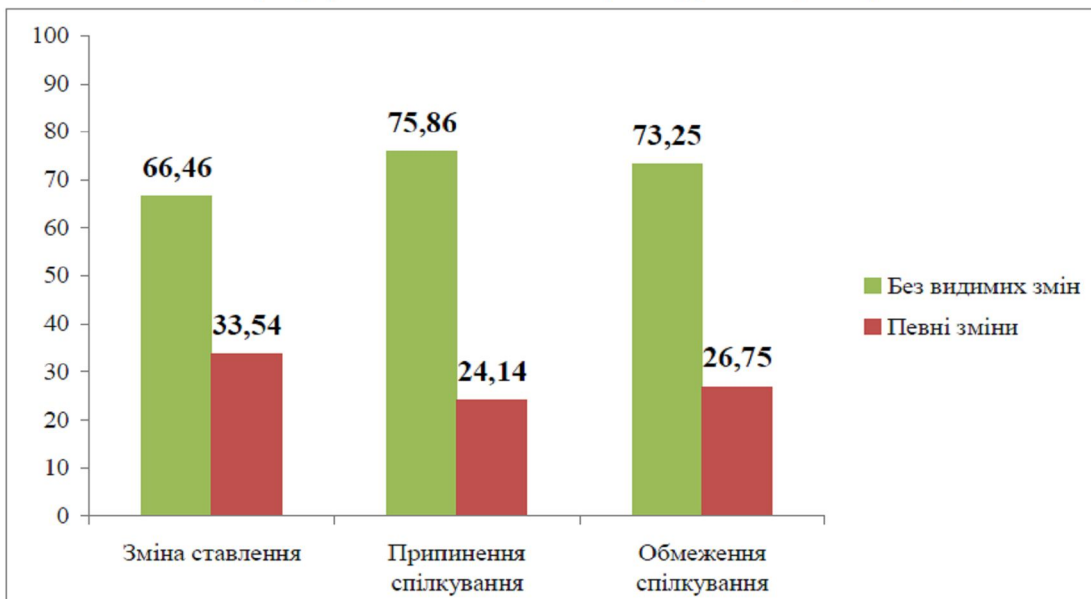
чевидним є те, що певні психологічні реакції формуються саме через характерний зміст другого етапу переживання кризової, психотравмуючої ситуації, а точніше, його складової

“агресія до інших”, тобто, реалізується “порятунок шляхом нападу”. Такі випадки загалом було зафіксовано у 33,54% респондентів.

При цьому в якості наслідків змін у світогляді деяких респондентів нерідкими виявились випадки згадуваних О. П. Санніковою зовнішніх проявів у сфері відносин, зокрема, скорочення кола спілкування, обмеження контактів зі згаданими вище категоріями, інколи аж до повної відмови навіть в звичній сфері спілкування, а також надання переваги контактам формального характеру [7, 17].

ТИПОВІ ЗМІНИ У СФЕРІ МІЖСОБИСТІСНИХ (МІЖГРУПОВИХ) КОМУНІКАЦІЙ ЯК РЕЗУЛЬТАТ АГРЕСИВНОГО РЕАГУВАННЯ ЧЕРЕЗ ВПЛИВ УМОВ ВІЙНИ

3 – зміни у сфері міжособистісних (міжгрупових) комунікацій

Довідково: 1. Зміна ставлення до представників адресних категорій попередньо відбулась в усіх респондентів, які виявляли агресію.

2. У деяких випадках респонденти, які виявляли агресію, свідчили одночасно як про обмеження, так і про припинення спілкування з різними представниками адресних категорій.

Дійсно, за особистими свідченнями респондентів, типовими змінами у їх сфері міжособистісних (міжгрупових) комунікацій були:

зміна (інколи – критична) свого ставлення до певної особи або групи з числа співгромадян (33, 54% випадків від загального числа реакцій);

відмова від спілкування з певними особами, групами з числа співгромадян (24,14% випадків від загального числа реакцій);

обмеження спілкування з певними особами, групами з числа співгромадян (26,75% випадків від загального числа реакцій).

Таким чином, індивідуальні відмінності в переживанні дійсно можуть виявлятися в різних якісно-кількісних поєднаннях її показників, в особливостях емоційних переживань, в поведінці, в

специфіці протікання кризи і в способах її подолання, на чому й наголошувала Саннікова [7, 18].

За отриманими в ході дослідження результатами можна стверджувати, що протягом досліджуваного періоду певна частина нашого суспільства вочевидь знаходилась на другому етапі переживання кризової ситуації. Суттєве значення при цьому мали як особистісні аспекти переживання індивідом кризи, так і його індивідуальні психологічні характеристики, перш за все її психологічна стійкість, психологічна пружність тощо. Різні люди по-різному і різною мірою переживають психологічну кризу та війну як таку.

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що дотепер вітчизняні фахівці психологічної сфери лише згадували про можливість настання негативних світоглядних змін та погіршення міжособистісних (міжгрупових) комунікацій внаслідок цього у деяких членів суспільства в умовах кризи загальнодержавного характеру, проте, предметні дослідження подібного характеру в українських реаліях сьогодення не проводилися. Результати даного дослідження, по-перше, доводять наявність зазначеної проблеми в нинішніх умовах, по-друге, дають змогу приблизно оцінити її масштаб та спрогнозувати подальші негативні наслідки для якості життєдіяльності українського суспільства, зокрема, в її комунікаційній сфері та згуртованості суспільства як такої в цілому.

Висновки. Описані психологічні реакції активно розмежовують як

суспільство загалом, так і окремі колективи. Саме явище безумовно свідчить про поступове вичерпання резервів психіки, зниження психологічної пружності у багатьох наших співгромадян. Варто наголосити також і на можливості отримання класичної психологічної травми навіть у відносно мирних, не бойових умовах, наслідком якої своєю чергою може стати психічний розлад, соціальна дезадаптованість особи як така.

Якщо ж згадати про очікуваний третій етап проживання кризової ситуації «Депресія, Розчарування» (у західній літературі за хронологічною градацією цей етап має назву «Disillusionment»), то можемо з упевненістю говорити про очікуваність появи у нашому суспільстві ще більш астеничних, досить розповсюджених психологічних реакцій у подальшому. Саме тому наразі збереження психічного здоров'я народу виступає як одним з найголовніших завдань влади, так і кожного громадянина особисто – з метою збереження власного психічного здоров'я.

Перспективи ж подальших досліджень у цьому напрямку полягають у розробці більш дієвого та валідного діагностичного інструментарію для встановлення початку формування даних явищ в суспільстві на ранніх етапах, сприяння створенні дієвої системи психологічної профілактики подібних астеничних феноменів державного рівня з метою збереження психічного здоров'я української суспільства та недопущення критичного зниження якості його життєдіяльності навіть в умовах повномасштабного воєнного конфлікту.

Список використаних джерел

1. Галдецька І. Д., Золотарьова О. А., Крупська О. О., Олексюк Т. В., Романенко Ю. П., Сергієнко А. В., Сергієнко Т. А., Трінька І. С., Шведін Р. М. Особиста безпека людини: вплив катастроф і воєн на психічне здоров'я особистості та суспільства // Проблеми військової охорони здоров'я. Збірник наукових праць Української військово-медичної академії. Київ. 2013. № 40. С. 342–349.
2. Демчук О. В., Золотарьова О. А., Ковалик О. О. та інші. Вплив катастроф і воєн на психічне здоров'я особистості та суспільства. Повідомлення п'яте: перетворення індивідуальної оперативної-бойової психічної травми на колективну соціально-психологічну, соціально-культурну. *Mental Health: Global Challenges of XXI Century*, 2019. URL: <https://www.mhgc21.org/en/mhgc21/events/2019may/vplyv-katastrof-i-viin-na-psykhichne-zdorovya-osobystosti-ta-suspilstva-povidomlennya-pyate-peretvorennya-individualnoyi-operatyvno-boiovoyi-psykhichnoyi-travmy-na-kolektyvnu-sotsialno-psykholohichnu-sotsialno-kulturnu> (дата звернення: 30.07.2022)

Питання психології

3. Нечаєва-Юрійчук Н. В. Соціально-психологічні зміни у масовій свідомості британців під впливом Першої світової війни. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4719.html> (дата звернення: 30.07.2022).
4. Вплив війни на психічне здоров'я – колосальний, – Віктор Ляшко. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vijni-na-psihichne-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko> (дата звернення: 30.07.2022)
5. Психологія переживання війни: досвід України. URL: <http://knukim.edu.ua/psychologiya-perezhyvannya-vijny-dosvid-ukrayiny-2/> (дата звернення: 30.07.2022)
6. Соболев Е. «Мені соромно бути у безпеці»: як не дати противнику зламати вас психологічно. URL: <https://highload.today/uk/blogs/psihologiya-voyennogo-chasu/> (дата звернення: 30.07.2022)
7. Саннікова О. П. Переживання кризи: диференціально-психологічний аналіз // “Наука і освіта”. Психологія. Одеса, 2015. № 10. С. 16–22.

References

1. Haldets'ka I. D., Zolotar'ova O. A., Krups'ka O. O., Oleksyuk T. V., Romanenko Y. P., Serhiyenko A. V., Serhiyenko T. A., Trin'ka I. S., Shvedin R. M. Osobysta bezpeka lyudyny: vplyv katastrof i voyen na psikhichne zdorov'ya osobystosti ta suspil'stva [Personal security of a person: the impact of disasters and wars on the mental health of the individual and society]. Problemy viys'kovoyi okhorony zdorov'ya. Zbirnyk naukovykh prats' Ukrayins'koyi viys'kovo-medychnoyi akademiyi. Kyiv, 2013. #40. S. 342–349. (in Ukrainian)
2. Demchuk O. V., Zolotar'ova O. A., Kovalyk O. O. ta inshi. Vplyv katastrof i viyn na psikhichne zdorov'ya osobystosti ta suspil'stva. Povidomlennya p'yate: peretvorennya individual'noyi operatyvno-boiovoyi psikhichnoyi travmy na kolektyvnu sotsial'no-psykholohichnu, sotsial'no-kul'turnu [2. Demchuk O. V., Zolotaryova O. A., Kovalik O. O. and others. The impact of disasters and wars on the mental health of individuals and society. Message five: transformation of individual operational-combat mental trauma into collective social-psychological, social-cultural trauma]. Mental Health: Global Challenges of XXI Century, 2019. URL: <https://www.mhgc21.org/en/mhgc21/events/2019may/vplyv-katastrof-i-viin-na-psikhichne-zdorovya-osobystosti-ta-suspilstva-povidomlennya-pyate-peretvorennya-individualnoyi-operatyvno-boiovoyi-psikhichnoyi-travmy-na-kolektyvnu-sotsialno-psykholohichnu-sotsialno-kulturnu> (data zvernennya: 30.07.2022). (in Ukrainian)
3. Nechayeva-Yuriychuk N. V. Sotsial'no-psykholohichni zminy u masoviyi svidomosti brytantsiv pid vplyvom Pershoyi svitovoyi viyny [Socio-psychological changes in the mass consciousness of the British under the influence of the First World War]. URL: <http://politics.ellib.org.ua/pages-4719.html> (data zvernennya: 30.07.2022). (in Ukrainian)
4. Vplyv viyny na psikhichne zdorov'ya – kolosal'nyy, – Viktor Lyashko [The impact of war on mental health is colossal, – Viktor Lyashko]. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/vpliv-vijni-na-psihichne-zdorovya-kolosalnij-viktor-lyashko> (data zvernennya: 30.07.2022). (in Ukrainian)
5. Psykholohiya perezhyvannya viyny: dosvid Ukrayiny [Psychology of experiencing war: the experience of Ukraine]. URL: <http://knukim.edu.ua/psychologiya-perezhyvannya-vijny-dosvid-ukrayiny-2/> (data zvernennya: 30.07.2022). (in Ukrainian)
6. Sobolev E. «Meni soromno buty u bezpetsi»: yak ne daty protyvyku zlamaty vas psykholohichno [Sobolev E. "I'm ashamed to be safe": how not to let the enemy break you psychologically]. URL: <https://highload.today/uk/blogs/psihologiya-voyennogo-chasu/> (data zvernennya: 30.07.2022). (in Ukrainian)
7. Sannikova O. P. Perezhyvannya kryzy: dyferentsial'no-psykholohichnyy analiz [Experiencing a crisis: differential psychological analysis]. “Наука і освіта”. Psykholohiya. Odessa, 2015. #10. S. 16-22. (in Ukrainian)

Summary

Skrypkin O. candidate of psychological sciences,
Associate Professor of the Department of Psychology
State University of Trade and Economics

ASPECTS OF MANIFESTATIONS OF NEGATIVE PSYCHOLOGICAL REACTIONS TO THE REALITIES OF WAR IN UKRAINIAN SOCIETY

Introduction. *Being in a war is an extremely difficult test for the psyche of any society member, even a civilian. Daily news about the death of country defenders and civilians, loved ones, observing of*

numerous types of destruction, awareness of the possibility of one's own death, the country's loss of state integrity and sovereignty, statehood - the list of possible stressful informational influences is quite extensive. All this causes a powerful asthenic influence on the psyche of a person who protects himself by activating certain protective mechanisms, as a result of which certain asthenic changes occur in the worldview constructs and in the nature of interpersonal (intergroup) communications of some representatives of Ukrainian society.

Purpose. *Both foreign and domestic scientists have not properly considered the topic raised in this format until now. Until now, for the most part, scientists have been interested in the psychological consequences of war as such, i.e., the impact of war on the mental health of individuals and society, socio-psychological changes in mass consciousness as a result.*

At the same time, this topic is rapidly gaining interest in domestic scientific circles, since certain psychological phenomena are currently manifests in Ukrainian society quite massively and influentially. The purpose of the article is to highlight the results of research in this direction, which explain the nature of the occurrence of these phenomena, allow predicting their consequences in the construction of interpersonal (intergroup) communications at both the business and personal level.

Methods. *The research used methods of observation, working with documents (to track the characteristic judgments of respondents in comments on news, messages), interview methods, surveys (to clarify the worldview positions of respondents), as well as interpretation and analysis of the received data.*

Originality. *The scientific novelty of the research lies in the fact that until now domestic experts in the field of psychology only mentioned the possibility of negative worldview changes and deterioration of interpersonal (intergroup) communication because of this in some society members in the conditions of a national crisis. However, substantive researches of a similar nature in the Ukrainian realities of today were not conducts. The results of this study, firstly, prove the existence of the specified problem in the current conditions, secondly, make it possible to roughly estimate its scale and predict further negative consequences for the quality of life in Ukrainian society, in particular, in its communication sphere and the cohesion of society as a whole ..*

Conclusion. *The described psychological reactions actively demarcate both society in general and individual groups. The phenomenon itself definitely indicates the gradual depletion of mental reserves, the decrease in psychological resilience of many of our fellow citizens. That is why currently preserving the mental health of the people is one of the most important tasks of the government, as well as of each citizen personally - in order to preserve their own mental health.*

The prospects for further research in this direction are to develop a more effective and valid diagnostic toolkit to establish the beginning of the formation of these phenomena in society at the early stages, to promote the creation of an effective system of psychological prevention of similar asthenic phenomena at the state level in order to preserve the mental health of the Ukrainian community and prevent critical a decrease in the quality of his life even in the conditions of a full-scale military conflict.

Key words: *stressful conditions; psychology of experiencing war; psychological reactions; protective mechanisms of the psyche; outlook; communication.*

Recelved/Поступила: 03.08.22.

Якимчук Б. А. кандидат психологічних наук,
професор, факультет початкової освіти,
Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-3303-6478>

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СУБ'ЄКТІВ, ЯКІ ДЕМОНСТРУЮТЬ РІЗНІ ВИДИ ОСОБИСТІСНОГО ВИБОРУ

У статті подано результати емпіричного дослідження, яке ставило на меті виокремити два основні види особистісного вибору – активний та реактивний (на основі суб'єктивного параметра – підстав для аргументації власного вибору), а також основні індивідуально-психологічні особливості суб'єктів, що характеризуються різними видами вибору. Зазначається, що суб'єкти, які демонструють різні види особистісного вибору, розрізняються за такими індивідуально-психологічними передумовами, як життєстійкість, толерантність до невизначеності, усвідомленість життя, параметри суб'єктивної якості вибору, тип каузальної орієнтації, ставлення до особистого майбутнього, тривалість тимчасової перспективи, особливості самоорганізації діяльності та самоефективності.

Ключові слова: особистісний вибір; індивідуально-психологічні особливості; суб'єкт; індивідуально-психологічні передумови; види вибору.

Вступ. Завдання вибору супроводжує людину усе життя і зустрічається на різних рівнях: від споживчих і політичних виборів до вибору варіантів власного життя як у вигляді прийняття рішень, так і у вигляді особистісного вибору. Теоретичні та практичні розробки з проблеми особистісного вибору є дуже потрібними у практиці психологічного консультування та психотерапії. Найчастіше проблема особистісного вибору представлена у ситуації невизначеності, а здійснення вибору призводить до її вирішення. Рідкісне психологічне дослідження обходиться без елементів вибору: навіть типові психодіагностичні опитувальники ґрунтуються на виборі одного із варіантів відповідей. Попри це сам процес вибору достатньо рідко ставав предметом психологічного вивчення, а в емпіричних дослідженнях при цьому найчастіше розглядався у контексті прийняття рішень у ситуації невизначеності.

Мета дослідження - виокремити два основні види особистісного вибору – активний та реактивний (на основі суб'єктивного параметра – підстав для аргументації власного вибору), а також основні індивідуально-психологічні особливості суб'єктів, що характеризуються різними видами вибору.

Теоретичне підґрунтя. Дослідження особистісного вибору зустрічається у різних наукових підходах і у різні періоди часу, але більшість їх розрізнено і не має систематизованого характеру (Б.Шварц; М.П. Папуш; S.Maddi та ін). Тому, з одного боку, у психології накопичилися дані про процес вибору, що вимагають аналізу та інтеграції в єдину картину, а з іншого боку, не сформовано саме завдання та проблемне поле психологічних досліджень вибору. В результаті, хоча проблема вибору і визнається суттєвою і заслуговує на увагу, це визнання не призводить до планомірних емпіричних досліджень у цій галузі. Різні види особистісного вибору відображають різні способи осмислення, аргументації, підготовки, а також різні механізми його здійснення. Вибір може відрізнитися за критерієм масштабності та залучення тієї чи іншої частини життєвого контексту. Одні автори підкреслюють особливість особистісного вибору, його відмінність від повсякденних виборів, вважаючи, що потрібно провести розмежування між особистісним вибором, вибором між мотивами та численними виборами, які миттєво відбуваються у межах нормативно заданої діяльності. Інші вважають, що особистісний вибір може відбуватися і у повсякденних ситуаціях (Е.Фромм; С.Maddi). В останньому випадку із

Питання психології

численних усвідомлених та осмислених повсякденних виборів складається підстава для важливих та доленосних виборів та вчинків особистості [2; 3].

Методи дослідження - гіпотетико-дедуктивний метод, квазіекспериментальний метод, анкетування, тестування, методи статистичної обробки та аналізу даних.

Результати обговорення. Дослідження проводилось на матеріалі аргументації вибору теми магістерської роботи студентами факультету початкової освіти Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини. Після першої серії дослідження було прийнято рішення про можливість розгляду висунутих аргументів «за» і «проти» теми магістерської роботи, що обирається, як активних та реактивних, до яких застосовна характеристика «ситуативні», «безособові». Однак, оскільки обстежувані просто описували власний вибір, не здійснюючи при цьому фактичного та чітко фіксованого вибору, було прийнято за можливе рішення щодо розподілу протоколів з аргументацією на дві групи: з активним (АВ) та реактивним (РВ) виборами. За допомогою експертів було класифіковано усі протоколи за виокремленими двома групами (коефіцієнт узгодженості експертів тау-Кендала 0,30-0,69, $p < 0,05$). Для перевірки основної гіпотези про можливість виокремлення активного та реактивного видів вибору було висунуто низку допоміжних статистичних гіпотез, яких було перевірено під час аналізу даних щодо процедури аргументації. Цілком логічно припустити, що у групі, яка здійснила активний вибір, буде більше аргументів, що апелюють до смислових

підстав (відповідають на питання «навіщо?»), орієнтованих на майбутнє, на особистий інтерес, на допомогу іншим людям або внесення вкладу до науки), ніж у групі, вибір якої вважаємо як реактивний.

Н1: У групі з активним вибором значно більше смислових аргументів (що відповідають на питання «навіщо?»), ніж у групі із реактивним вибором. Крім того, було зроблено припущення, що у групах з активним вибором на відміну від реактивного вибору буде більша загальна кількість висунутих аргументів.

Н2: У групі з активним вибором загальна сумарна кількість висунутих аргументів значно більша, ніж у групі із реактивним вибором. Звертаючись до аналізу часових параметрів, було зроблено припущення, що справжній, не випадковий вибір потребує дещо менше часу на вербалізацію аргументів. Це ґрунтується на отриманих Д.О. Леонтєвим та Н.В. Пилипко даних про негативний зв'язок усвідомленості вибору та латентного часу на висунання аргументів [1]. Це дозволило висунути таку гіпотезу:

Н3: У групі з активним вибором латентний час до початку аргументації є значно меншим, ніж у групі із реактивним вибором. При цьому дотримуватимосся зворотної т. з. щодо часу висунання аргументів, тому що активний вибір супроводжується більшою кількістю аргументів, відповідно, час висунання аргументів має бути більшим у групі з активним вибором:

Н4: У групі з активним вибором час, витрачений на висунання аргументів, є значно більшим, ніж у групі із реактивним вибором.

Таблиця 1

Результати першої серії дослідження із середніх, стандартних відхилень та значущості відмінностей при попарному порівнянні груп з активним та реактивним видами вибору

(за показниками аргументації), $n=85$

Показники аргументації	Статистичні показники	РВ, $n=42$	АВ, $n=43$	Статистичні показники	РВ-АВ
ЛЧ	M	0,92	1,01	U	
	S	1,84	2,15	p	
ЧА	M	6,11	7,91	U	596,51
	S	5,21	4,07	p	0,01
ЧР	M	2,34	2,61	U	
	S	2,76	2,10	p	
С	M	2,92	4,34	U	514,99
	S	1,38	2,02	p	0,01

Питання психології

Я	M	0,48	0,58	U	
	S	0,78	0,76	p	
К	M	0,66	0,70	U	
	S	0,79	1,11	p	
Т	M	1,52	1,34	U	
	S	1,51	1,45	p	
S	M	5,62	6,94	U	629,01
	S	2,68	2,62	p	0,01

Примітки: n – кількість осіб, M – середнє значення, S – стандартне відхилення, U – емпіричне значення показника за критерієм Манна-Уїтні; p – рівень значущості, зазначено лише значні відмінності (у деяких випадках також зазначаються дані лише на рівні тенденції); групи: «РВ» – реактивний вибір; «АВ» – активний вибір; показники для аналізу: ЛЧ – латентний час до висування аргументів (хв.), ЧА – час, витрачений на аргументацію (хв.), ЧР – час, витрачений на ранжування аргументів (хв.), С – кількість смислових аргументів, Я – кількість аргументів з опорою на наявні здібності, К – кількість аргументів з опорою на особливості наукового керівника та кафедри, Т – кількість аргументів з опорою на особливості теми, S – загальна кількість аргументів.

Як видно із таблиці 1, висунуті гіпотези щодо превалювання смислових аргументів та загальної кількості аргументів знайшли своє підтвердження у першій серії дослідження. Тобто кі, що здійснюють активний вибір (у нашому випадку – вибір теми магістерської роботи) більше апелюють до смислових аргументів (орієнтуються на майбутнє, на допомогу іншим людям, привнесення користі у науку тощо) і загалом продукують більшу кількість аргументів, обґрунтувань власного вибору. Про це свідчить і підтвержене припущення про більший час висування аргументів: аргументів висувається більше, вони є більш осмисленими і серйозними, отже, і часу на обґрунтування йде більше. Однак, висунута гіпотеза про менший час перед початком аргументації не знайшла свого підтвердження, тобто немає підстав стверджувати, що ті, хто роблять активний вибір, менше готуються перед тим, як починати аргументацію власного вибору. Ця гіпотеза потребує повторної перевірки у подальшій серії дослідження.

Виходячи із теоретичного аналізу особистісного вибору, було зроблено припущення, що такі особистісні характеристики, як життєстійкість, рівень толерантності до невизначеності, усвідомленість життя, суб'єктивна якість вибору, особливості структурування діяльності та тривалості тимчасової перспективи можуть бути індивідуально-психологічними передумовами. На відміну від детермінант, які жорстко визначають ті чи інші наслідки, передумови лише

створюють можливість здійснення того чи іншого вибору. Було виявлено, що суб'єкти, які демонструють активний вид особистісного вибору, виявляють значуще ($p < 0,05$) більш високий рівень життєстійкості за параметрами залучення, контролю та прийняття ризику, мають значуще ($p < 0,01$) більш високий рівень толерантності до невизначеності та усвідомленості життя за параметром здатності його контролювати ($p < 0,05$).

Результати запропонованого автором методичного прийому, що дозволяє вивчати суб'єктивну якість вибору, було факторизовано. До того ж було зроблено зупинку на п'ятифакторній моделі, що містить такі чинники: «Природний вибір» (13,78%), «Значущий вибір» (11,36%), «Імпульсивний вибір» (9,96%), «Безконфліктний вибір» (9,40%), «Прорахований вибір» (7,45%). Разом усі 5 цих факторів пояснюють 51,95% дисперсії. Незважаючи на висунуте припущення, що активний вибір будуть оцінювати як значущий і природний, результати показали зворотну картину. Саме студенти, які демонструють реактивний вибір, значуще ($p < 0,01$) частіше описували власний вибір як «природний» та «значущий». Таким чином, емпірично обґрунтовано можливість розглядати два види вибору – активний та реактивний, які розрізняються за параметрами аргументації, перемінними життєстійкості, толерантності до невизначеності, суб'єктивної якості вибору та за параметрами сенсожиттєвих орієнтацій.

У другій серії дослідження вивчалася можливість виокремлення різних видів за об'єктивним параметром – за фактичною спрямованістю вибору – вибір незмінності (вибір минулого) та вибір невідомості (вибір майбутнього). Оскільки реактивний вибір важко диференціювати за спрямованістю, розглянемо вибір незмінності і невідомості у межах рефлексивного особистісного вибору. Для внесення елемента суб'єктної активності було змодельовано ситуацію особистісного вибору форми роботи під час навчальних занять, де можна було надати перевагу незмінності чи невідомості. Студенти здійснювали фактичний вибір різної спрямованості, письмово аргументували власний вибір та заповнювали декілька особистісних опитувальників. Група з експертів (коефіцієнт узгодженості тау-Кендала 0,50-0,79, $p < 0,01$) розподілили протоколи у обстежуваних на три групи: активний вибір незмінності, активний вибір невідомості та реактивний вибір.

Для перевірки емпіричної гіпотези про можливість виокремлення груп людей, які здійснюють вибір різного виду, оцінювалась значущість відмінностей між групами за допомогою непараметричного критерію Манна-Уїтні (для попарного порівняння груп) та здійснювався аналіз середніх та стандартних відхилень у групах, що мають значні відмінності, для визначення напрямку цих відмінностей. Так як гіпотетичною основою для поділу на три групи була внутрішня робота із висування осмисленої аргументації (до групи із реактивним вибором чітко належали ті обстежувані, які продукували аргументи, що не мають вираженого особистісного сенсу), логічно припустити таке:

H1: У групах з активними виборами незмінності чи невідомості буде значно менше ситуативних аргументів, ніж у групі із реактивним вибором;

H2: У групах з активними виборами незмінності та невідомості кількість смислових аргументів («С») є значно

більшою, ніж у групі із реактивним вибором;

Крім того, за отриманими даними можна перевірити припущення про те, що висування аргументів з опорою на наявність здібностей свідчить, за С.Мадді, про вибір минулого [4]. Крім цього, можна припустити, що люди, які обирають незмінність і збереження наявного Я, більше орієнтуються на характеристики обраної діяльності, спираючись на незмінність і прогнозованість діяльності, ніж ті, хто робить вибір на користь невідомості;

H3: У групі із вибором незмінності значно більше аргументів з опорою на наявність («Я») і на характеристики діяльності («Д»), ніж у групі із вибором невідомості.

Щодо якості вибору можна припустити, що саме усвідомленість (через висування смислових аргументів) є в основі активного вибору, тобто саме за цим параметром активний вибір відрізняється від «випадкового», безособового реактивного вибору.

Як і в першій серії дослідження, було висунуто кілька гіпотез щодо динамічних параметрів процедури аргументації:

H4: У групах з активними виборами незмінності та невідомості латентний час до початку аргументації є значно меншим, ніж у групі із реактивним вибором;

H5: У групах з активними виборами незмінності та невідомості час, витрачений на висування та ранжування аргументів, є значно більшим, ніж у групі із реактивним вибором.

Крім того, було зроблено припущення, що у групах з активними виборами незмінності чи невідомості, на відміну від реактивного вибору, буде більшою загальна кількість висунутих аргументів;

H6: У групах з активними виборами незмінності та невідомості загальна сумарна кількість висунутих аргументів є значно більшою, ніж у групі із реактивним вибором.

Результати другої серії дослідження за середніми, стандартними відхиленнями для кожної групи та значущістю відмінностей при попарному порівнянні груп (за показниками аргументації), n=48

Показники аргументації	Середні і стандартні відхилення				Попарні порівняння груп			
	Показники	ВМн, n=10	РВ, N=28	ВМб, n=10	Показники	ВМн-РВ	РВ-ВМб	ВМн-ВМб
ЛЧ	М	0,59	0,33	1,01	U			
	S	0,67	9,47	2,82	p			
ЧА	М	3,11	2,30	2,01	U			26,50
	S	1,44	1,29	0,67	p			0,05
ЧР	М	1,21	0,94	1,01	U			
	S	0,39	0,25	0,46	p			
С	М	1,31	0,83	1,91	U	87,00	73,50	
	S	0,39	0,60	1,36	p	0,05	0,01	
Я	М	0,51	0,30	0,21	U			35,50
	S	0,491	0,52	0,41	p			0,1
ОД	М	1,21	0,62	0,51	U			32,50
	S	1,16	0,62	0,70	p			0,1
ОС	М	0,21	1,05	0,41	U	48,50	71,00	
	S	0,39	0,68	0,71	p	0,01	0,01	
S	М	3,21	2,76	3,01	U			
	S	1,39	0,96	1,24	p			

Примітки: n – кількість осіб, М – середнє значення, S – стандартне відхилення, U – емпіричне значення показника за критерієм Манна-Уїтні; p - рівень значущості, вказано лише значні відмінності (у деяких випадках також зазначаються дані лише на рівні тенденції); показники аргументації показники аргументації ЛЧ – латентний час до висунання аргументів (хв.), ЧА – час, витрачений на аргументацію (хв.), ЧР – час, витрачений на ранжування аргументів (хв.), С – кількість смислових аргументів, Я – кількість аргументів з опорою на наявні здібності, ОД - кількість аргументів з опорою на особливості діяльності, ОС - кількість аргументів з опорою на особливості ситуації), групи: «ВМн» – активний вибір незмінності (вибір минулого), «РВ» – реактивний вибір, «ВМб» – активний вибір невідомості (вибір майбутнього).

Як видно із таблиці 2, кількість ситуативних аргументів у групах з активними виборами незмінності або невідомості є значущо ($p=0,01$) меншою, а кількість смислових аргументів є значущо ($p<0,05$ та $p<0,01$) більшою, ніж у групі із реактивним вибором, тобто можна повністю прийняти гіпотези Н1 і Н2. Це свідчить про те, що існує деяка «якість» вибору, що виявляється у його усвідомленості.

Для підтвердження припущення про зв'язок усвідомленості із кількістю висунутих смислових аргументів було застосовано кореляційний аналіз, який показав, що кількість смислових аргументів («С»), що висуваються, позитивно пов'язана на рівні значущості $p=0,05$ з усіма шкалами СЖО (розкид показників кореляції: 0,35-0,60), що дозволяє стверджувати про зв'язок кількості смислових категорій із усвідомленістю життя. Відносно двох видів активного вибору - незмінності та невідомості – заслуговує на увагу

підтвердження на рівні тенденції ($p=0,10$) гіпотези Н3 про переважання у першому типі вибору аргументів з опорою на особливості діяльності та поточний стан здібностей, задатків та компетенцій людини, що емпірично підтверджує феноменологію вибору минулого, за С.Мадді [2].

Щодо аналізу показників часу, то гіпотези Н4 та Н5 не підтвердилися. Більш того, на рівні значущості $p=0,05$ підтвердилась зворотня гіпотеза Н5 щодо припущення про меншу кількість часу для процесу висунання аргументів групи із вибором невідомості. Це може бути пов'язано як із тим, що здійснюваний вибір був низько особистісно значущим для обстежуваних, і з припущенням Д.О. Леонтьєва та Н.В. Пилипка про менший час підготовки, висунання та ранжування аргументів за активного вибору [1]. За кількістю аргументів, що висуваються, значних відмінностей між групами із різним видом вибору виявлено не було,

тобто гіпотеза Н6 не знайшла свого підтвердження у другій серії дослідження.

Отримані в обох серіях дослідження результати було піддано статистичній обробці такими методами математичного аналізу, як порівняння середніх і стандартних відхилень, визначення значень статистичних критеріїв встановлення достовірності відмінностей (непараметричний критерій Манна-Уїтні (для попарного порівняння груп)). Для оцінки узгодженості оцінок експертів використовувався коефіцієнт узгодженості тау-Кендалла. Для оцінки взаємозв'язків між показниками, що вивчаються, застосовувався кореляційний аналіз (коефіцієнт рангової кореляції Спірмена), експлораторний факторний аналіз (Varimax обертання методом головних компонент). Результати оброблялися за допомогою статистичних пакетів «Excel 97 for Windows» та «SPSS for Windows v.10.0».

Таким чином, на підставі якісного та кількісного аналізів змістовних (категорії) та формально-динамічних (час) показників аргументації можна констатувати можливість виокремлення трьох груп із феноменологічно різною «якістю» вибору, які можна розглядати як три види вибору: реактивний вибір, активний вибір незмінності та активний вибір невідомості. Як і у першій серії, проводилося диференціальне дослідження передумов, індивідуально-психологічних особливостей суб'єктів, які характеризуються різними видами вибору. За отриманими результатами було зроблено опис суб'єктів, які характеризуються різними видами особистісного вибору.

Висновки. Суб'єкти, які демонструють різні види особистісного вибору, розрізняються за такими індивідуально-психологічними передумовами, як життєстійкість, толерантність до невизначеності, усвідомленість життя, параметри суб'єктивної якості вибору, тип каузальної орієнтації, ставлення до особистого майбутнього, тривалість тимчасової перспективи, особливості самоорганізації діяльності та самоефективності.

Суб'єкти, які демонструють реактивний вибір, продукують протягом

невеликого відрізка часу невелику кількість спонтанних та ситуативних аргументів. Для таких суб'єктів характерними є невисокі показники життєстійкості, толерантності до невизначеності, усвідомленості життя та автономної орієнтації. Вибір описується ними як «природний» і «значущий». Своє ставлення до особистого майбутнього такі суб'єкти характеризують як позитивне, але їхня тимчасова перспектива є вкороченою. Для них характерним є використання зовнішніх засобів самоорганізації діяльності.

Суб'єкти, які демонструють активний вибір незмінності, продукують велику кількість аргументів, що апелюють до наявних здібностей та особливостей діяльності, витрачаючи при цьому на висунення аргументів порівняно багато часу. Їх відрізняє невисокий рівень загальної життєстійкості та толерантності до невизначеності. За показниками смисложиттєвих орієнтацій вони орієнтовані на процес і мають невисоку загальну усвідомленість життя, вважаючи себе нездатними контролювати процес її перебігу. Таких суб'єктів характеризує невисокий загальний рівень автономної орієнтації та самоефективності. Вони описують власний вибір як «природний» і «значущий», мають позитивне відношення до особистого майбутнього, маючи при цьому тривалу тимчасову перспективу.

Суб'єкти, які демонструють активний вибір невідомості, продукують велику кількість смислових аргументів (що відповідають на запитання «навіщо?»), витрачаючи при цьому небагато часу. Їх характеризує високий рівень життєстійкості, толерантності до невизначеності та усвідомленості життя, їм властивий автономний тип каузальної орієнтації. Здійснюваний ними вибір рідко описується як «природний» і «значущий», їхнє ставлення до майбутнього є неоднозначним. Тимчасова перспектива відрізняється укороченою тривалістю, але такі суб'єкти дуже є цілеспрямованими у створенні власної діяльності. Їх відрізняє оптимістичне ставлення до різних життєвих подій та високий рівень самоефективності.

Список використаних джерел

1. Леонтьев Д.А. Пилипко Н.В. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования. *Вопросы психологии*. 1995. №1. С. 97-110.
2. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологічні студії / За ред. В.О. Татенка. К.: Либідь, 2006. С. 11–36.
3. Титаренко Т.М. Вчинок екзистенції // Основи психології: Підручник / За ред. О.В. Киричука, А.В. Роменця. 4-е вид., стереотип. К.: Либідь, 1999. С. 556–573.
4. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress. *The Journal of Positive Psychology*. 2006. № 1(3). P. 160-168.

References

1. Leont'ev D.A. Pilipko N.V. (1995) Vyor kak dejatel'nost': lichnostnye determinanty i vozmozhnosti formirovanija [Choice as an activity: personal determinants and possibilities of formation]. *Voprosy psihologii*. №1. S. 97-110. (in Russian)
2. Romenec' V.A. (2006) Vchynok i postannja kanonichnoi' psihologii' [The act and emergence of canonical psychology] // Ljudyna. Sub'jekt. Vchynok. Filofosko-psihologichni studii' / Za red. V.O. Tatenka. K.: Lybid'. S. 11–36. (in Ukrainian)
3. Tytarenko T.M. (1999) Vchynok ekzystencii' [An act of existence] // Osnovy psihologii': Pidruchnyk / Za red. O.V. Kyrychuka, A.V. Romencja. 4-e vyd., stereotyp. K.: Lybid'. S. 556–573. (in Ukrainian)
4. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress. *The Journal of Positive Psychology*. 2006. № 1(3). P. 160-168.

Summary

Yakymchuk B. A. candidate of psychological sciences, professor, faculty of elementary education, Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna

**INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL CHARACTERISTICS OF SUBJECTS,
WHICH SHOW DIFFERENT TYPES OF PERSONAL CHOICE**

Introduction. *The task of choice accompanies a person throughout his life and occurs at different levels, both in the form of decision-making and in the form of personal choice. Most often, the problem of personal choice is presented in a situation of uncertainty, and making a choice leads to its solution.*

Purpose - distinguish two main types of personal choice - active and reactive (on the basis of a subjective parameter - grounds for arguing one's own choice), as well as the main individual and psychological features of subjects characterized by different types of choice.

Methods - hypothetical-deductive method, quasi-experimental method, questionnaire, testing, methods of statistical processing and data analysis.

Originality. *Subjects who demonstrate reactive choice produce a small number of spontaneous and situational arguments in a short period of time. Such subjects are characterized by low indicators of vitality, tolerance to uncertainty, awareness of life and autonomous orientation. The choice is described by them as "natural" and "meaningful". Such subjects characterize their attitude to their personal future as positive, but their time perspective is short. Subjects who demonstrate an active choice of constancy produce a large number of arguments that appeal to the available abilities and specifics of activity, while spending a relatively large amount of time on putting forward arguments. They are distinguished by a low level of general vitality and tolerance for uncertainty, a low general level of autonomous orientation and self-efficiency. They describe their own choice as "natural" and "meaningful", have a positive attitude towards their personal future. Subjects who demonstrate an active choice of unknowns produce a large number of meaningful arguments while spending little time. They are characterized by a high level of vitality, tolerance for uncertainty and awareness of life, they are characterized by an autonomous type of causal orientation. The temporary perspective is characterized by a shortened duration, but such subjects are very purposeful in creating their own activities. They are distinguished by an optimistic attitude to various life events and a high level of self-efficiency.*

Conclusion. *Subjects who demonstrate different types of personal choice are distinguished by such individual and psychological prerequisites as vitality, tolerance to uncertainty, awareness of life, parameters of the subjective quality of choice, type of causal orientation, attitude to the personal future, duration of the temporal perspective, peculiarities self-organization of activity and self-efficacy.*

Keywords: *personal choice; individual psychological features; the subject; individual psychological prerequisites; types of choice.*

Received/Поступила: 31.07.22.

Якимчук І. П. кандидат психологічних наук,
доцент, кафедра психології, Уманський державний
педагогічний університет імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-4627-2066>

ІНДИВІДУАЛЬНО-ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ ТА ВИДИ ОСОБИСТІСНОГО ВИБОРУ

У статті подано результати виокремлення видів особистісного вибору за суб'єктивними та об'єктивними параметрами та вивчення індивідуально-психологічних особливостей суб'єктів, що демонструють різні види особистісного вибору. При одночасному розгляді суб'єктивних та об'єктивних параметрів можна виокремити три види особистісного вибору: реактивний вибір, активний вибір незмінності та активний вибір невідомості. Можливість здійснення вибору того чи іншого виду забезпечується наявністю індивідуально-психологічних передумов, які є низкою диспозицій, різний рівень виразності яких створює більш менш сприятливі умови для здійснення вибору різного виду. Різні види особистісного вибору відображають різні способи осмислення, аргументації, підготовки, а також різні механізми його здійснення.

Ключові слова: особистісний вибір; індивідуально-психологічні особливості; суб'єкт; індивідуально-психологічні передумови; диспозиції.

Вступ. Завдання вибору супроводжує людину усе життя і зустрічається на різних рівнях: від споживчих і політичних виборів до вибору варіантів власного життя як у вигляді прийняття рішень, так і у вигляді особистісного вибору [1; 6]. Найчастіше проблема особистісного вибору представлена у ситуації невизначеності, а здійснення вибору призводить до вирішення цієї невизначеності [10].

Рідкісне психологічне дослідження обходить без елементів вибору: навіть типові психодіагностичні опитувальники ґрунтуються на виборі одного з варіантів відповідей. Попри це сам процес вибору достатньо рідко ставав предметом психологічного вивчення, в емпіричних дослідженнях при цьому найчастіше розглядався у контексті прийняття рішень у ситуації невизначеності. Дослідження особистісного вибору зустрічається у різних наукових підходах і у різні періоди часу, але більшість їх розрізнено і не мають систематизованого характеру. Тому, з одного боку, у психології накопичилися дані про процес вибору, що вимагають аналізу та інтеграції в єдину картину, а з іншого боку, не сформовано саме завдання та проблемне поле психологічних досліджень вибору. В результаті, хоча проблема вибору і

визнається суттєвою і заслуговує на увагу, це визнання не призводить до планомірних емпіричних досліджень у цій галузі. Розрізненість досліджень обумовлена відсутністю єдиної термінології предметної галузі та відсутністю цільної картини вибору, яка заміщується окремими фрагментарними уявленнями. Такий стан робить теоретичний та емпіричний аналізи проблеми особистісного вибору у психології вельми актуальним.

Мета дослідження - виокремлення видів особистісного вибору за суб'єктивними (підстави вибору) та об'єктивними (фактична спрямованість вибору) параметрами та вивчення індивідуально-психологічних особливостей суб'єктів, що демонструють різні види особистісного вибору.

Теоретичне підґрунтя. Найбільш розробленою областю вивчення вибору є проблема ухвалення рішень (А.Тversky, D.Kahneman та ін.), до якої, однак, проблема вибору повністю не зводиться; проблема ж, власне, особистісного вибору, через свою складність, представлена невеликою кількістю досліджень (Д.О. Леонтьев; S.Maddi та ін.). Проте теоретичні та практичні розробки з проблеми особистісного вибору є вкрай

затребуваними у практиці психологічного консультування та психотерапії [2].

Проблематика вибору як ухвалення рішення стосується раціонального переваги однієї альтернативи із деякого набору можливих напрямків дій. Теорії прийняття рішень широко застосовуються в управлінській, адміністративній сфері, вони спрямовані на оптимізацію та раціоналізацію управлінської та менеджерської видів діяльності. Основними представниками цього підходу є D.Kahneman, A.Tversky та ін.

Різні види особистісного вибору відображають різні способи осмислення, аргументації, підготовки, а також різні механізми його здійснення. Вибір може відрізнятися за критерієм масштабності та залучення тієї чи іншої частини життєвого контексту. Одні автори підкреслюють особливість особистісного вибору, його відмінність від повсякденних виборів, вважаючи, що потрібно провести розмежування між особистісним вибором, вибором між мотивами та численними виборами, які миттєво відбуваються у межах нормативно заданої діяльності. Інші вважають, що особистісний вибір може відбуватися і у повсякденних ситуаціях (Е.Фромм; С.Maddi). В останньому випадку із численних усвідомлених та осмислених повсякденних виборів складається підстава для важливих та доленосних виборів та вчинків особистості [7; 10].

Методи дослідження. Теоретичний аналіз, синтез, узагальнення, порівняння.

Результати обговорення. Проблематика прийняття рішення є прикладною областю адміністративно-управлінської сфери, у якій існує якась ідеальна модель прийняття раціонального рішення, до реалізації якої слід прагнути з метою оптимізації діяльності. У завданнях щодо прийняття раціонального рішення існує як мінімум дві рівноцінні альтернативи, які, проте, суб'єктивно не завжди легко порівняти, що ускладнює повсякденне дотримання правил і принципів раціонального вибору. Неможливість повсюдного прийняття такого роду рішень зумовлена, по-перше,

обмеженістю когнітивних можливостей людей, а по-друге, різним сприйняттям ситуації вибору та альтернатив залежно від умов прийняття рішення. Крім того, враховуючи індивідуальність та унікальність кожної людини, виявляється достатньо складним виокремити придатні для кожної людини єдині схеми здійснення вибору та ухвалення рішення.

Особистісний вибір розглядається як інтелектуально опосередкована діяльність щодо прийняття рішень. Основні представники цього напрямку - Г.Саймон (теорія «обмеженої раціональності»), Д.Дернер та ін., які у межах концепції функціонально-рівневого регулювання прийняття інтелектуальних рішень, побудованої на основі когнітивних теорій прийняття рішень та смислової теорії мислення розглядали особистісні та інтуїтивні компоненти прийняття інтелектуальних рішень. Основною особливістю цього підходу є те, що у ньому зроблено акцент на вибір із декількох альтернатив, які мають з необхідністю бути представлені у розумовому плані. Таким чином, тут важливим параметром вибору ситуації прийняття рішень є чинник невизначеності і здатність людини справлятися з нею, долаючи її і віддаючи перевагу одній альтернативі із декількох можливих.

Особистісний вибір як мотиваційно-вольовий процес. У зарубіжній психології до проблеми вибору як функції волі у межах розробки мотиваційної теорії зверталися К.Левін, Л.Фестінгер, Х.Хекхаузен, Ю.Куль; Fujita, Oettingen). Крім того, особистісний вибір як вольове чи мотиваційне утворення розглядали Л.С. Виготський, О.М. Леонтьєв та ін. Дослідниками, що продовжують традицію К.Левіна, вибір як функція волі розглядається у контексті моделі «Рубікону», що дозволяє розвести мотиваційні та вольові фази здійснення діяльності у цілому та діяльності вибору, зокрема. У межах зарубіжних мотиваційних підходів до вивчення проблеми діяльності особистісного вибору він розглядається як багатоетапна мотиваційно-вольова дія, спрямована на

вибір мотиву, мети, актуалізації та реалізації вибору. Українськими психологами у межах вольової регуляції процесу вибору описується звернення до зовнішніх і внутрішніх засобів при оволодінні власною поведінкою у ситуації вибору. Важливим мотиваційним утворенням є особисте майбутнє людини, що відображається у тимчасовій перспективі майбутнього, окремі параметри якої (наприклад, континуум тимчасової перспективи) можуть визначати процес та результат різних виборів особистості.

Особистісний вибір у персонологічній та діяльнісно-смісловій традиціях (А.Маслоу, Дж.Келлі, Б.С. Братусь та ін.). У межах цієї традиції відзначається декілька відносно схожих дихотомій щодо особистісного вибору. Вибір позбавлений зумовленості, перебуває у смисловій основі особистості, відкриває нові можливості, дозволяючи конструювати нові світи, виявляти власну суб'єктність в процесі вибору та «невибору». Ф.Є. Василюк, ґрунтуючись на своїй концепції життєвих світів, запропонував психотехнічну процедуру для формування «чистої культури вибору [3]. Таким чином, у персонологічній традиції для особистісного вибору важливими визнаються такі утворення, як самодетермінація, свідомість життя і суб'єктивна якість здійснюваного вибору.

Особистісний вибір у межах екзистенційної традиції (З.Кьєркегор, Е.Фромм, Дж. Бьюдженталь, Р.Мей, В.Франкл, С.Мадді). Особистісний вибір у межах цієї традиції розглядається у контексті проблеми свободи, відповідальності, мужності, вини, тривоги, невизначеності. Серед екзистенційних теорій особистісного вибору найбільше розробленою є концепція С.Мадді. За С.Мадді, вибір (він називає його «прийняття рішення»), який людина робить, може бути двох видів. У випадку, коли індивід не вбачає підстав для витлумачення власного досвіду як нового, він робить «вибір на користь минулого», не змінюючи при цьому звичний спосіб (або набір способів) дії. Такий вибір

породжує почуття провини через нереалізовані можливості. Якщо ж він вважає, що отриманий ним досвід вимагає нового способу дій, він робить «вибір на користь майбутнього», який завжди породжує почуття тривоги, пов'язане із тією невизначеністю, в яку потрапляє цей індивід. Він запроваджує поняття життєстійкості (*hardiness*), спираючись на поняття «мужність бути», запропоноване П.Тілліхом. Життєстійкість, за С.Мадді, є тим чинником, який допомагає людині під час прийняття рішень виробити власний індивідуальний життєвий стиль, а не стиль, зумовлений вимогами природи чи соціуму.

Особистісний вибір як моральний акт, як категорія вчинку (В.А. Лефевр, Л.Колберг та ін.) у контексті морального вибору. У межах цього напряму розглядаються передумови для формування та розвитку особистості через вирішення ситуацій морального вибору у вигляді рефлексії моральних переконань та цінностей особистості. Так, А.М. Орлова розглядає вільний особистісний вибір як засіб розширення повноважень людини в процесі цілепокладання, тобто. створення нових можливостей та нових цілей у ситуації, коли старих виявляється недостатньо. Вона виокремлює різні стратегії цілепокладання та можливі обмеження (обмеження минулим та майбутнім тощо), які неминуче створюються при здійсненні вільного особистісного вибору [6].

Л.З. Сердюк розглядає інтелектуально та особистісно опосередковані вибори суб'єкта в умовах невизначеності, при цьому результатом спільного інтелектуального та особистісного опосередкування є довільний вибір як усвідомлене ухвалення рішення [8]. Запропонована нею концепція є ширшою за ті, що розглядаються у межах прийняття інтелектуальних рішень. Так як і деякі екзистенційно орієнтовані дослідники, вона веде мову про «ціну» вибору у контексті «ціни» для власного Я здійснення того чи іншого вибору, а також про «авторство» виборів, які вільно та відповідально здійснює особистість.

Стосовно особистісного рішення як морального акту вона пропонує вести мову щодо тих виборів, коли людина змогла піднятися над вимогами ситуації завдяки акту довізначення власних ціннісних переваг, або особистісних цінностей. На її думку, у ситуації особистісного вибору вирішальна роль належить особистісному зусиллю, яке виконує компенсаторні функції, якщо повне інтелектуальне орієнтування є неможливим.

Д.О. Леонт'єв розуміє особистісний вибір як «вирішення невизначеності у діяльності в умовах множинності альтернатив». На його думку, в основі здатності здійснювати вільний та відповідальний вибір перебуває можливість «включення» рефлексивної свідомості, яка дозволяє взяти «паузу між стимулом і реакцією» (Р.Мей) і «само дистанціюватися» (В.Франкл) від того, що відбувається (відокремити власне «Я» від потоку життєдіяльності). Д.О. Леонт'єв поміщує проблему вибору до контексту можливого, до імперативного, вважаючи здійснення людиною вільних і відповідальних виборів протягом життя основою передбачення і конструювання немюрісних варіантів особистого майбутнього [5].

Виходячи із діяльнісного підходу Д.О. Леонт'єв розглядає вибір як «не одномоментний акт, а розгорнутий у часі процес, має складну структуру», тобто. як форму діяльності. Ним було запропоновано класифікацію типів вибору на основі наявності або відсутності альтернатив та критеріїв для їхнього порівняння: простий, смисловий, особистісний (або екзистенційний) вибір. Д.О. Леонт'єв наголошує на смислому виборі, який розуміється ним як «внутрішня діяльність із побудови основ і смислових критеріїв для порівняння існуючих альтернатив». Наголошуючи, що це зіставлення відбувається у внутрішньому плані, він експериментально довів можливість «розгортання» структури діяльності вибору за допомогою процедури аргументації та ранжування висунутих аргументів із подальшою їхньою

класифікацією, а також можливість формування «культури» вибору.

Розглянемо соціотипічні ситуації вибору. Під ситуацією вибору розуміється як сам момент вибору, а й соціально зумовлені обставини його здійснення. Розглянуто ситуацію вибору професії (Л.С. Виготський; Л.І. Божович; Є.О. Клімов та ін.), і навіть перераховані інші можливі соціотипічні ситуації вибору. У межах психобіографічних досліджень розглянуто поняття «життєвий вибір» (Н.О. Кравченко; Л.С. Логінова). Найбільший інтерес викликає ситуація професійного самовизначення в юнацькому віці, коли кожен вибір незалежно від його масштабу має високу вагу та вплив на майбутню професійну кар'єру [4]. У період професійного самовизначення можна змодельовати ситуацію, що демонструє ті чи інші уподобання суб'єктів виборів.

Розглянемо параметри для виокремлення різних видів вибору: суб'єктивний, операціоналізований у процедурі аргументації, та об'єктивний, що виявляється у фактичному виборі. Особистісний вибір, як вирішення ситуації невизначеності за допомогою переваги однієї з наявних альтернатив та прийняття відповідальності за її реалізацію, характеризується двома параметрами: суб'єктивним (підстави для вибору) та об'єктивним (спрямованість вибору), що дозволяє виокремити та проаналізувати різні види особистісного вибору. Здійснюваний особистістю вибір може бути у різному ступені мірою активним, осмисленим, його підстави можуть бути усвідомлюваними і артикульованими для суб'єкта вибору, а можуть і не бути такими. В останньому випадку, як підстави можуть підшукуватися випадкові і ситуативні пояснення, які дозволяють нівелювати неповноцінність такого вибору. Зауважимо, що у деяких дослідників критерій свідомості перебуває в основі виокремлення «поганих» і «гарних» форм вибору (А.Маслоу; С.Мадді та ін.). Також у дослідників різних напрямів можна простежити схожі дихотомії вибору, що виявляються у різних стратегіях: у С.К'еркегора (вибір

минулого і вибір майбутнього), у С.Мадді (вибір незмінності і вибір невідомості), у Дж. Келлі (консервативна і смілива стратегії), у А.Маслоу (регресивний і прогресивний шляхи), що дозволяє припустити, що існує, як мінімум, два види вибору - той, який залишає на місці, і той, що просуває уперед.

Із наведених вище варіантів дихотомій найбільш евристичною є, на нашу думку, ідея С.Мадді про два види вибору: вибір незмінності (вибір минулого) та вибір невідомості (вибір майбутнього). Перший вид вибору пов'язаний із проявом екзистенційної провини через відмову від здійснення нових можливостей, а другий вид тісно пов'язаний із проявом екзистенційної тривоги через невідомість, невизначеність та негарантованість майбутнього. Звертаючись до запропонованої Г.Олпортом дихотомії активності (проактивності) та реактивності, можна вести мову про два види вибору: активний та реактивний. Активний вибір характеризується усвідомленням підстав вибору, можливих альтернатив, особистого значення сенсу кожної з альтернатив, здійсненням вибору однієї з них на підставі розумних аргументів. Реактивний вибір характеризується відсутністю осмислених підстав, низьким рівнем усвідомленої включеності у завдання вибору та ухиленням від визнання відповідальності за вибір. Ці два види вибору можуть бути виокремлено за суб'єктивним параметром підстав вибору, що виявляються в його аргументації. За об'єктивним параметром - спрямованості вибору, особистісний вибір може бути вибором минулого, незмінності, чи вибором майбутнього, невідомості (у термінах екзистенційної теорії особистості С.Мадді).

Висновки. Таким чином, при одночасному розгляді суб'єктивних та об'єктивних параметрів можна виокремити три види особистісного вибору: реактивний вибір, активний вибір незмінності та активний вибір невідомості. Активний вибір незмінності (вибір минулого) характеризується свідомим консерватизмом, перевагою раніше вироблених способів здійснення вибору, опорою на вже наявні ресурси. Активний вибір невідомості (вибір майбутнього) характеризується перевагою нових способів здійснення вибору, вибором невідомих альтернатив, опорою те що, що має бути розвинене, а не існує як стійка диспозиція. Поділ реактивного вибору на вибір минулого чи майбутнього видається спочатку позбавленим сенсу, тому розглядати загальний вигляд реактивного вибору можна незалежно від того, в якому напрямку фактично було скоєні дії.

Можливість здійснення вибору того чи іншого виду забезпечується наявністю індивідуально-психологічних передумов, які є низкою диспозицій, різний рівень виразності яких створює більш менш сприятливі умови для здійснення вибору різного виду. Передумови слід відрізнити від детермінант, які достатньо жорстко як головні чинники визначають наслідки. Грунтуючись на теоретичному аналізі можна виокремити такі перемінні, які можуть бути індивідуально-психологічними передумовами особистісного вибору: життєстійкість, толерантність до невизначеності, усвідомленість життя, тип каузальних орієнтацій, ставлення до особистого майбутнього, тривалість тимчасової перспективи, особливості самоорганізації діяльності, рівень оптимізму і самоефективності.

Список використаних джерел

1. Балл Г. Феномен вибору в контексті соціальної поведінки. *Соціальна психологія*. 2005. №1. С. 3-13.
2. Бондаренко А.Ф. Психологическая помощь: теория и практика: учеб. пособие для студ. старших курсов психолог. фак. и отд-ний ун-тов. 3-е изд., испр. и доп. М.: Независимая фирма «Класс», 2001. 336 с.

Питання психології

3. Василюк Ф.Е. Психотехника выбора // Психология с человеческим лицом: Гуманистическая перспектива в постсоветской психологии / Под ред. Леонтьева Д.А. М.: Смысл, 1997. 330 с.
3. Вiнтiн I.A. Особливостi соціального самовизначення старшокласникiв. *Социс.* 2004. № 2. С.98-103.
4. Гриньова О.М. Психологiчні аспекти дослідження феномена проектування життєвого шляху особистостi. *Психологiчний часопис. Збiрник наукових праць.* №2. 2015. С. 30-36.
5. Леонтьев Д.А. Пилипко Н.В. Выбор как деятельность: личностные детерминанты и возможности формирования. *Вопросы психологии.* 1995. №1. С. 97-110.
6. Орлова А.М. Проблема вибору в психології. *Вiсник Харкiвського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія: Психологія.* 2011. №959. Вип. 46. С. 137-139.
7. Роменець В.А. Вчинок і постання канонічної психології // Людина. Суб'єкт. Вчинок. Філософсько-психологiчні студії / За ред. В.О. Татенка. К.: Либiдь, 2006. С. 11–36.
8. Сердюк Л.З. Самодетермінація особистостi як психологiчна основа її самореалізації /Л.З. Сердюк, О.М. Шамич/ *Актуальні проблеми психології: Збiрник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України.* Том VI: Психологія обдарованостi. Випуск 13. Київ-Житомир: Вид-во ЖДУ ім. I.Франка, 2017. С. 164-173.
9. Титаренко Т.М. Вчинок екзистенції // Основи психології: Підручник / За ред. О.В. Киричука, А.В. Роменця. 4-е вид., стереотип. К.: Либiдь, 1999. С. 556–573.
10. Черевичний С.В. Психологiчні особливостi прийняття рiшення командиром в умовах невизначеностi: дис. д-ра фiлософії за спеціальністю 053 «Психологія». Національний університет оборони України імені Івана Черняховського. К., 2022. 198 с.
11. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress. *The Journal of Positive Psychology.* 2006. № 1(3). P. 160-168.

References

1. Ball G. (2005) Fenomen vyboru v konteksti social'noi' povedinky [The phenomenon of choice in the context of social behavior]. *Social'na psihologija.* №1. S. 3-13. (in Ukrainian)
2. Bondarenko A.F. (2001) Psihologicheskaja pomoshh': teorija i praktika [Psychological assistance: theory and practice]: ucheb. posobie dlja stud. starshih kursov psiholog. fak. i otd-nij un-tov. 3-e izd., ispr. i dop. M.: Nezavisimaja firma «Klass». 336 s. (in Russian)
3. Vasiljuk F.E. (1997) Psihotehnika vybora [Psychotechnics of choice] // Psihologija s chelovecheskim licom: Gumanisticheskaja perspektiva v postsovetskoj psihologii / Pod red. Leont'eva D.A. M.: Smysl. 330 s. (in Russian)
3. Vintin I.A. (2004) Osoblyvosti social'nogo samovyznachennja starshoklasnykiv [Peculiarities of social self-determination of junior pupils]. *Socys.* №2. S.98-103. (in Ukrainian)
4. Grin'ova O.M. (2015) Psihologichni aspekty doslidzhennja fenomena proektuvannja zhyttjevogo shljahu osobystosti [Psychological aspects of the study of the phenomenon of designing a person's life path]. *Psychologichnyj chasopys. Zbirnyk naukovyh prac'.* №2. S. 30-36. (in Ukrainian)
5. Leont'ev D.A. Pilipko N.V. (1995) Vyor kak dejatel'nost': lichnostnye determinanty i vozmozhnosti formirovanija [Choice as an activity: personal determinants and possibilities of formation]. *Voprosy psihologii.* №1. S. 97-110. (in Russian)
6. Orlova A.M. (2011) Problema vyboru v psihologii' [The problem of choice in psychology]. *Visnyk Harkivs'kogo nacional'nogo universytetu imeni V.N. Karazina. Serija: Psihologija.* №959. Vyp. 46. S. 137-139. (in Ukrainian)
7. Romeneč' V.A. (2006) Vchynok i postannja kanonichnoi' psihologii' [The act and emergence of canonical psychology] // Ljudyna. Sub'jekt. Vchynok. Filosofovsko-psihologichni studii' / Za red. V.O. Tatenka. K.: Lybid'. S. 11–36. (in Ukrainian)
8. Serdjuk L.Z. (2017) Samodeterminacija osobystosti jak psihologichna osnova i'i' samorealizacii' [Self-determination of the personality as a psychological basis of its self-realization] /L.Z. Serdjuk, O.M. Shamyč/ *Aktual'ni problemy psihologii': Zbirnyk naukovyh prac' Instytutu psihologii' imeni G.S. Kostjuka NAPN Ukraїny.* Tom VI: Psihologija obdarovanosti. Vypusk 13. Kyїv-Zhytomyr: Vyd-vo ZhDU im. I.Franka. S. 164-173. (in Ukrainian)
9. Tytarenko T.M. (1999) Vchynok ekzystencii' [An act of existence] // Osnovy psihologii': Pidručnyk / Za red. O.V. Kyrychuka, A.V. Romencja. 4-e vyd., stereotyp. K.: Lybid'. S. 556–573. (in Ukrainian)

10. Cherevychnyj S.V. (2022) *Psychologichni osoblyvosti pryjnjattja rishennja komandyrom v umovah nevyznachenosti* [Psychological features of decision-making by the commander in conditions of uncertainty]: gys. d-ra filosofii' za special'nistju 053 «Psychologija». Nacional'nyj universytet oborony Ukrainy imeni Ivana Chernjahovs'kogo, K. 198 s. (in Ukrainian)

11. Maddi S. Hardiness: The courage to grow from stress. *The Journal of Positive Psychology*. 2006. № 1(3). P. 160-168.

Summary

Yakymchuk I. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor, Department of Psychology,
Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna

INDIVIDUAL PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES AND TYPES OF PERSONAL CHOICE

Introduction. *The issue of choice as decision-making concerns the rational preference of one alternative from a certain set of possible courses of action. Theories of decision-making are widely used in the managerial and administrative sphere, they are aimed at optimization and rationalization of managerial and managerial activities. The most developed field of study of choice is the problem of decision-making. The problem of choice as decision-making concerns the rational preference of one alternative from a certain set of possible courses of action.*

Purpose - *distinguishing types of personal choice according to subjective (basis of choice) and objective (actual direction of choice) parameters and study of individual psychological features of subjects demonstrating different types of personal choice.*

Methods - *theoretical analysis, synthesis, generalization, comparison.*

Originality. *Active choice of immutability (choice of the past) is characterized by conscious conservatism, preference for previously developed ways of making choices, reliance on already available resources. The active choice of the unknown (the choice of the future) is characterized by the preference for new ways of making a choice, the choice of unknown alternatives, the support of something that must be developed and does not exist as a stable disposition. The division of reactive choice into the choice of the past or the future seems meaningless at first, therefore the general form of reactive choice can be considered regardless of the direction in which actions were actually taken.*

The following variables can be singled out, which can be individual and psychological prerequisites for personal choice: sustainability, tolerance to uncertainty, awareness of life, type of causal orientations, attitude to personal future, length of time perspective, features of self-organization of activities, level of optimism and self-efficiency.

Conclusion. *When considering subjective and objective parameters simultaneously, three types of personal choice can be distinguished: reactive choice, active choice of immutability and active choice of unknownness. The possibility of making a choice of one or another type is provided by the presence of individual psychological prerequisites, which are a number of dispositions, the different level of expressiveness of which creates more or less favorable conditions for making a choice of a different type. Different types of personal choice reflect different ways of understanding, argumentation, preparation, as well as different mechanisms of its implementation.*

Keywords: *personal choice; individual psychological features; the subject; individual psychological prerequisites; dispositions.*

Received/Поступила: 30.07.22.

**Порядок оформлення та подання статей до збірника наукових праць
"Вісник Національного університету оборони України"
Національного університету оборони України імені Івана Черняхівського
Призначення збірника:**

опублікування результатів наукової діяльності наукових працівників;
опублікування результатів теоретико-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики
опублікування основних наукових результатів дисертацій здобувачами наукових ступенів;
опублікування наукових результатів досліджень претендентів на присвоєння вчених звань;
оцінювання результатів наукової діяльності наукових, науково-педагогічних працівників за опублікованими статтями.

Критерії відбору статей редакційною колегією

До друку приймаються наукові статті, які містять такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Вимоги до структури основного тексту статті

Основний текст статті повинен мати цілком визначену структуру. Підрозділи статті, які наведено нижче, повинні бути пронумеровані, виділені у тексті жирним шрифтом і розташовані на окремому рядку як підзаголовки.

Вступ (актуальність теми, мета і завдання статті).

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження (не загальними фразами, а чітко розписати, які методи і як саме використовувалися для даного дослідження; тобто розкрити сам механізм проведення дослідження – яким чином було отримано його результати).

Результати і обговорення (навести основні результати дослідження).

Висновки.

Подяки (за потреби).

Додатки і Таблиці (якщо є Додатки і Таблиці, то вони обов'язково повинні мати заголовки і порядкові номери; примітки слід розміщувати безпосередньо під таблицями. В тексті статті обов'язково мають бути посилання на ці додатки чи таблиці).

Список літератури подавати у порядку цитування в тексті.

У статтях, що написані англійською мовою, необхідно виділити такі елементи: **Introduction, Purpose, Methods, Originality, Conclusion.**

В одній науковій статті допускається не більше трьох співавторів.

Автори заявляють об відсутності конфлікту інтересів.

Вимоги до технічного оформлення статей

Оформлення статей здійснюється з дотриманням таких основних правил:

відповідність Держстандарту ДСТУ 3008-95;

мова статті – українська, англійська;

формат сторінки – А 4.

на першій сторінці тексту у лівому верхньому куті без абзацного відступу – УДК (шрифт 12); після пропуску в один інтервал у правому верхньому куті друкуються (шрифтом 12, вирівнювання справа): прізвище та ініціали автора; науковий ступінь; вчене звання; назва організації, в якій працює автор; ID ORCID;

заголовок статті (після пропуску в один інтервал друкуються великими літерами (шрифт 12, жирно, вирівнювання посередині);

під заголовком статті подаються: анотація українською мовою (до 400 др. знаків). ключові слова (5-8); для статей англійською мовою – відповідна анотація та ключові слова – англійською мовою (шрифт 12, курсив, вирівнювання по ширині);

Ключові слова потрібно подавати у називному відмінку через крапку з комою(слово1; слово2; слово3).

текст статті оформляється в текстовому редакторі **Microsoft Word 2003, у форматі *.doc або *.rtf**, шрифтом Times New Roman, (кегель 12), міжстроковий інтервал – 1, відступи зверху та знизу – 2 см, зліва – 2,5 см, справа – 2 см (Графіки, малюнки, які супроводжують текст, повинні бути у форматі JPG, EPS; складні формули повинні бути виконані у Microsoft Equation), сторінки не

нумеруються, колонтитули не використовуються; обсяг статті не повинен перевищувати 0,5 др. ар. (28 тис. друкованих знаків з пробілами); кількість знаків можна подивитися у програмі WORD: Сервіс - Статистика.

після тексту статті шрифтом 12 подається список літератури (Список використаних джерел) в алфавітному порядку (до 15 посилань); у списку літератури наводяться лише ті першоджерела, на які у тексті статті є посилання; посилання на наукову літературу в тексті подаються за таким зразком: [5, 87], де 5 – номер джерела за списком літератури, 87 – сторінка; посилання на декілька наукових видань одночасно подаються таким чином: [3, 156; 4; 8, 22–23]; бібліографічний опис списку використаних джерел у роботі оформлюється за правилами Національного стандарту України ДСТУ 8302: 2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання», що набув чинності 01.07.2016 р.;

після списку використаних джерел наводиться (відповідно) References, який оформляється згідно з вимогами стандарту APA (<http://www.apastyle.org>), де всі кириличні назви статей та книг транслітеруються латинськими літерами та перекладаються англійською мовою. Для транслітерації українського тексту слід дотримуватися вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, сайт он-лайн транслітерації - <http://ukrlit.org/index.php>. Для транслітерації російського тексту - системи Департаменту США (http://shub123.ucoz.ru/Sistema_transliteratedii.html);

після REFERENCES наводиться SUMMARY. У правому верхньому куті (вирівнювання справа, шрифт 12) англійською мовою: прізвище та ініціали автора; науковий ступінь, вчене звання; назва організації, в якій працює автор; назва статті (прописними літерами); анотація (курсив) – 2500-5000 др. знаків; ключові слова (5-8).

У анотаціях (Summary) згідно з вимогами міжнародних наукометричних баз необхідно відобразити такі елементи: мета статті, методи дослідження, результати дослідження, наукова новизна, практичне значення дослідження, висновки та перспективи подальших наукових досліджень.

До статті обов'язково потрібно додавати:

а) для здобувачів і ад'юнктів (аспірантів) обов'язково рекомендація наукового керівника (витяг з протоколу засідання кафедри (відділу, управління, навчального закладу), що рекомендує статтю до публікації);

б) експертний висновок про можливість відкритого публікування статті, завірений печаткою;

в) довідка про авторів (для авторів з інших установ) на окремій сторінці.

Стаття подається українською, (англійською мовою) з підписом автора на останній сторінці та в електронній версії на адресу редакції.

Відповідальність за оригінальність, науковий рівень, відкритість інформації, формальну сторону статті, за правильність, точність і коректність цитування, посилань та перекладу покладається на автора.

Редакція здійснює власне рецензування статей та перевірку на академічну доброчесність.

Матеріали рецензуються членами редакційної колегії збірника або сторонніми незалежними експертами, виходячи з принципу об'єктивності і з позицій вищих міжнародних академічних стандартів якості та редагуються. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин за таких умов:

не відповідає вимогам до оформлення та до наукового стилю викладу матеріалу;

не має наукової новизни та практичної значущості;

не відповідає тематиці збірника;

виконана з використанням автоматичного комп'ютерного перекладача;

не відредагована (містить граматичні та стилістичні помилки);

порушено етику наукових досліджень, зокрема, якщо у статті виявлено плагіат.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

ЗРАЗОК ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 371.315.6:51

Петренко Б. В. доктор психологічних наук, професор,
Національний університет оборони України імені Івана Черняховського
<https://orcid.org/0000-0002-5318-9172>

УПРАВЛІНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація українською мовою (до 400 др. знаків).

Ключові слова (5-8). Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).

Текст статті (структура з абзацними відступами):

Вступ.

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження.

Результати і обговорення.

Висновки.

Подяки (за потреби).

Список використаних джерел

1. Федорова Л.Д. З історії пам'яткоохоронної та музейної справи у Наддніпрянській Україні. 1870-ті – 1910-ті рр. Київ, 2013. 373 с.
2. Людський розвиток в Україні: трансформація рівня життя та регіональні диспропорції: у 2-х т.: кол. моногр. Київ, 2012. 436 с.
3. Про видавничу справу: Закон України від 05.06.1997 № 318/97-ВР. Київ: Парламентське видавництво, 2015. 24 с.
4. Яцків Я. С., Радченко А. І. Про ефективність видання наукових журналів в Україні. *Вісн. НАН України*. 2012. № 6. С. 62–67.
5. Наукові публікації і видавнича діяльність НАН України. Київ, 2007. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (дата звернення: 19.03.2014).
6. Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*. URL: <http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621y1981-82.pdf> (Last accessed: 16.04.2013).

References

1. Fedorova L.D. Z i`stori`yi pam'yatkookhoronnoyi ta muzejnoyi spravi u Naddni`pryan - s`ki`j Ukrayini`. 1870-ti` – 1910-ti` rr. [From the history of monument protection and museum work in Dnieper Ukraine.] Kiyiv, 2013. 373 s. (in Ukrainian)
2. Lyuds`kij rozvitok v Ukrayini`: transformaczi`ya ri`vnya zhittya ta regi`onal`ni` disproporczi`yi: u 2-kh t.: kol. monogr. [Human development in Ukraine: transformation of living standards and regional disparities] Kiyiv, 2012. 436 s. (in Ukrainian)
3. Pro vidavnichu spravu: Zakon Ukrayini vi`d 05.06.1997 # 318/97-VR. [On publishing: Law of Ukraine of 05.06.1997 № 318/97-VR.] Kiyiv: Parlaments`ke vidavnicztvo, 2015. 24 s. (in Ukrainian)
4. Yaczki`v Ya. S., Radchenko A. I. Pro efektiivni`st` vidannya naukovikh zhurnali`v v Ukrayini`. [On the effectiveness of publishing scientific journals in Ukraine.] Vi`sn. NAN Ukrayini. 2012. # 6. S. 62–67. (in Ukrainian)
5. Naukovi` publi`kaczi`yi i` vidavnicha di`yal`ni`st` NAN Ukrayini. [Scientific publications and publishing activities of the National Academy of Sciences of Ukraine.] Kiyiv, 2007. URL: <http://www.nas.gov.ua/publications> (data zvernennya: 19.03.2014). (in Ukrainian)
6. Garfield E. More on the ethics of scientific publication: abuses of authorship attribution and citation amnesia undermine the reward system of science. *Essays of an information scientist*. URL: <http://www.garfield.library.upenn.edu/essays/v5p621y1981-82.pdf> (Last accessed: 16.04.2013). (in Ukrainian)

Summary

Petrenko B. *doctor of psychological sciences,*

Professor National Defence University of Ukraine named after Ivan Chernyakhovskiy

ADMINISTRATIVE COMPETENCE OFFICERS OF MILITARY-SOCIAL MANAGEMENT

Summary (2500-5000 др. знаків).

Структура Summary з абзацними відступами:

Introduction (проблема)

Purpose (мета статті)

Methods (методи дослідження)

Originality (наукова новизна та практичне значення результатів дослідження)

Conclusion (висновки та перспективи подальших досліджень)

Key words (5-8). **Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).**

Збірник наукових праць

**В І С Н И К
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ОБОРОНИ
УКРАЇНИ**

5 (69) / 2022

Міністерство оборони України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен, інших відомостей,
за порушення авторських прав будь-яких юридичних і фізичних осіб
несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів
збірника без офіційного дозволу редакції заборонено.

Редактор
Комп'ютерна верстка

В. Осьодло
В. Богайчук

Підписано до друку 27. 09. 2022. Здано до набору 28. 09. 2022. Формат 30x42
Обл. вид. арк. 17. Наклад 100 прим.
Україна, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 28

Віддруковано Поліграфічним центром Осадчого В. В.
тел. (044) – 587-78-35